

Міністерство освіти і науки України
Житомирський національний агроекологічний університет

На правах рукопису

Романова Марина Костянтинівна

УДК: 159.922:159.922.62:37.015.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ
СВІДОМОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація

на здобуття наукового ступня

кандидата психологічних наук за спеціальністю

Науковий керівник –
доктор психологічних наук, професор
Журавльова Лариса Петрівна

Житомир – 2015

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ	12
1.1. Екологічна свідомість як предмет наукового дослідження.....	12
1.2. Особливості розвитку екологічної свідомості у дорослому віці.....	24
1.3. Структура екологічної свідомості.....	32
1.4. Умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці	44
Висновки до першого розділу.....	57
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ.....	60
2.1. Організація й методи емпіричного дослідження.....	60
2.2. Дослідження психологічних особливостей структурних компонентів екологічної свідомості та умов їх розвитку	71
2.3. Вивчення особливостей внутрішньої системної організації екологічної свідомості та умов її розвитку.....	94
2.4. Дослідження психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості.....	119
Висновки до другого розділу.....	128
РОЗДІЛ 3. РЕКОНСТРУКЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ	133
3.1. Принципи та основні підходи до реконструкції екологічної свідомості у дорослому віці.....	133
3.2. Зміст й аналіз результатів апробації психокорекційної програми...	154
3.3 Дослідження посткорекційної динаміки базових компонентів екологічної свідомості.....	171

Висновки до третього розділу.....	197
ВИСНОВКИ.....	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	203
ДОДАТКИ.....	224

ВСТУП

Сучасний стан екології гостро піднімає загальну проблему людського буття. Становлення свідомості людства все більшою мірою зумовлюється необхідністю спрямування його світоглядного розвитку від егоцентризму, який визначає людину та її варварсько-споживацькі потреби домінуючими, до екоцентризму, підґрунтям якого є ставлення до природних об'єктів як рівноправних та самоцінних суб'єктів.

Вивчення проблеми екологічної свідомості також актуалізується внаслідок якісних змін у сучасному культурно-історичному аспекті: переорієнтації парадигм суспільної свідомості з економічної на екологічну; вивчення природи людини в якості триєдиної біосоціодуховної істоти; еволюції людини як суб'єкта свідомості в напрямку від індивідуальності до суб'єкта планети, Всесвіту (В. І. Панов); кризового соціально-політичного стану в Україні, що ускладнюється становищем у східних районах нашої батьківщини (О. Л. Вернік). У дослідженнях системи «людина – природа» все більш превалюють ідеї коеволюційної єдності людини і природи за допомогою моделювання ноосферогенезу як вищої стадії розвитку людської цивілізації. Пріоритетність духовних цінностей та системного світогляду зумовлює можливість вирішення глобальних екологічних і соціальних проблем (А. Д. Урсул, О. Л. Яншин).

Питанням гармонійного співіснування людини і природи займаються як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники (І. М. Забелін, О. В. Киричук, В. Кеннон, Б. Т. Лихачов, С. Д. Максименко, Є. Н. Петрова, О. В. Плахотнік, А. І. Рижиков, О. І. Салтовський, М. Р. Шагіяхметов, С. І. Яковенко, О. Л. Яншин та ін). В рамках екологічної психології ця проблематика найбільш повно розкривається О. Л. Верніком, Дж. Гібсоном, Дж. Гілфордом, Дж. Голдом, С. Д. Дерябо, Т. В. Івановою, А. А. Калмиковим, А. М. Львовчкіною, В. О. Моляко, В. І. Пановим, О. В. Рудоміно-Дусятською, В. О. Скребцем, Ю. М. Швалбом, С. В. Шмалей, В. А. Ясвіним та ін.

Екологічна свідомість як предмет екологічної психології розглядається в трьох основних аспектах: функціональному, онто- та соціогенетичному (А. А. Алдашева, О. В. Білоус, Е. В. Гірусов, О. В. Грезе, О. С. Мамешина, В. І. Медведєв, В. П. Онопрієнко, Т. Ф. Юркова та ін.). Як феномен вона переважно досліджується з позицій структурного (С. Д. Дерябо, С. В. Шмалей, В. А. Ясвін) та соціально-психологічного (Г. В. Акопов, О. І. Чердимова) підходів.

Враховуючи роль духовного виміру свідомості (Б. Г. Мещеряков, В. П. Зінченко, В. Франкл), вчинкового потенціалу (М. М. Бахтін, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, А. В. Фурман) та трансцендентних явищ у становленні людини як частини гармонійного цілого – Всесвіту (Л. П. Журавльова, В. В. Козлов, О. П. Колісник), слід приділити особливу увагу інтегративному підходу до вивчення розвитку екологічної свідомості особистості.

Впродовж останнього десятиріччя значна частина психологічних надбань присвячується визначенню місця екологічних цінностей в аксіологічній системі суб'єктів трудової діяльності (О. В. Білоус), дослідженню особливостей екологічної культури (А. М. Львовчкіна) та зосередженню на становленні екологічної свідомості в юнацькому віці (О. В. Грезе, О. С. Мамешина). Наразі актуальним є вивчення зовнішніх та внутрішніх умов й особливостей розвитку екологічної свідомості на різних етапах дорослості, зокрема її вікової та статевої динаміки. Ця проблема є особливо актуальною в цьому віці тому, що доросла людина, яка знаходиться в процесі професійного становлення і має відносно стабільні особистісні властивості та спрямованість, різноманітність внутрішнього світу, сукупність матеріальних і духовних надбань, аксіологічні пріоритети та сформовану систему ставлень, – це активний суб'єкт у стосунках в межах системи «людина – природа».

Значущість та недостатня розробленість вказаних вище аспектів й зумовили вибір теми дисертаційної роботи: «Психологічні умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи входить до тематичного плану науково-дослідної програми кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету «Гуманізація національної освіти в умовах трансформації суспільних процесів» (номер держреєстрації 0109U006318). Тему дисертації затверджено Вченою Радою Житомирського національного агроекологічного університету (протокол № 3 від 27 листопада 2013 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 29 квітня 2014 р.). Автором досліджувався феномен екологічної свідомості.

Мета дослідження – теоретико-експериментальне обґрунтування психологічних умов, що впливають на розвиток екологічної свідомості особистості у дорослому віці.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз досліджень екологічної свідомості та визначити її роль у розвитку особистості.
2. Побудувати структурно-динамічну модель екологічної свідомості та структурну модель умов її розвитку.
3. Емпірично дослідити особливості та умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці.
4. Розробити та апробувати корекційно-розвивальну програму реконструкції екологічної свідомості особистості.

Об'єкт дослідження – екологічна свідомість особистості у дорослому віці.

Предмет дослідження – психологічні умови та особливості розвитку екологічної свідомості у дорослому віці.

Гіпотеза дослідження. Екологічна свідомість як специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості розвивається відповідно до закономірностей становлення психіки людини та зумовлюється об'єктивними (зовнішніми й внутрішніми) та суб'єктивними (внутрішніми) чинниками.

Онтогенетична динаміка екологічної свідомості має загальнопсихологічні, вікові, статеві та індивідуальні особливості. Період кризи середини життя є значущим для продуктивного розвитку екологічної свідомості на основі актуалізації та розвитку вчинкової активності особистості (базової внутрішньої умови розвитку її екологічності).

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: концептуальні засади еколого-психологічного підходу до визначення особливостей способу життя людини в сучасному суспільстві (О. Л. Вернік, О. В. Рудоміно-Дусятська, Ю. М. Швалб), принципи глибинної екологічної психології (Б. Деволл, А. Наесс, Д. Рисмен), вивчення екологічної свідомості як структурованого феномену (С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіна, О. С. Мамешина, С. В. Шмалей, В. А. Ясвін); соціально-психологічні аспекти проблеми екологічної свідомості (Г. В. Акопов, О. І. Чердимова); вчинковий принцип у тлумаченні змісту психічного (М. М. Бахтін, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, А. В. Фурман); принцип системно-структурного підходу до розвитку особистості (Б. Г. Ананьєв, В. О. Ганзен, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн); уявлення про сутність ставлень особистості (Л. К. Велигченко, Я. Л. Коломинський, О. Ф. Лазурський, В. М. М'ясищев, С. Л. Рубінштейн); теорія інтегральної періодизації розвитку людської суб'єктності (Є. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков); теорії особистості як активного суб'єкта діяльності (К. О. Абульханова-Славська, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман, Ю. М. Швалб); принцип самодетермінації особистості (Д. О. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн), дослідження духовного виміру свідомості особистості (В. П. Зінченко, В. В. Козлов, О. П. Колісник, Б. Г. Мещеряков, В. Франкл), положення психологічної науки про роль емпатії у розвитку особистості (О. О. Бодальов, Т. П. Гаврилова, К. Роджерс, О. П. Саннікова, І. М. Юсупов), загальнопсихологічна теорія емпатії Л. П. Журавльової, принцип теоретичного ставлення особистості до дійсності (Л. С. Виготський, В. В. Давидов,

Д. Б. Ельконін), дослідження глибинного імплікативного порядку розвитку Всесвіту (Д. Бом, В. Вульф, К. Ректор).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувались такі методи: теоретичні (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація наукових матеріалів, теоретичне моделювання); емпіричні (спостереження, бесіда, анкетування; констатувальний і формувальний експерименти); психодіагностичні тести та методики (адаптована методика діагностики міри задоволеності основних потреб, методика вивчення ціннісних орієнтацій А. І. Моткова і Т. О. Огневої, адаптована методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса, методика діагностики емпатії особистості у зрілому віці Л. П. Журавльової, тест самоствавлення Р. С. Пантілеєва – для дослідження структурних компонентів екологічної свідомості дорослої людини; діагностика самоактуалізації особистості А. В. Лазукіна в адаптації Н. Ф. Каліної – для визначення рівня розвитку вчинкової активності особистості у дорослому віці в якості базової внутрішньої умови розвитку її екологічності); статистичні (лінійний кореляційний аналіз Пірсона; t-критерій Стьюдента; факторний аналіз). Автоматизована обробка даних здійснювалася за допомогою пакету програм STATISTICA 6.0.

Експериментальною базою дослідження були Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2 міська лікарня м. Житомира (КУМЦЛ № 2), Житомирський державний університет імені Івана Франка, Андрушівський хлібзавод (ФОП Гринишин В. Є.), кризовий центр з попередження насильства в сім'ї «Лелека». Загалом вибірку склали 291 особа, зокрема 150 жінок та 141 чоловік.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *вперше* аргументовано доцільність інтегративного підходу до вивчення умов та визначення психологічних особливостей динаміки екологічної свідомості особистості на різних етапах дорослості; встановлено існування взаємозв'язків між структурними компонентами екологічної

свідомості; доведено, що базовою внутрішньою умовою розвитку екологічності особистості є актуалізація й розвиток її вчинкової активності: системного світосприймання, усвідомленої потреби в особистісному зростанні та самоактуалізації; виявлено, що період кризи середини життя є значущим для розвитку екологічної свідомості;

- *розширено та доповнено* уявлення про психологічні умови розвитку екологічної свідомості в онтогенезі;
- *набули подальшого розвитку* теоретичні положення про феноменологічність та ієрархічну структурованість екологічної свідомості.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні психологічних умов розвитку екологічної свідомості та їх використанні у корекційній роботі практичного психолога, а також у змісті лекційних і практичних занять для студентів вищих навчальних закладів з вікової, педагогічної, соціальної, екологічної психології тощо. Адаптовані методики щодо діагностики екологічних потреб та екоцентричної спрямованості можуть використовуватися психологами у наукових та практичних цілях.

Самостійну практичну цінність має авторська психокорекційна програма з реконструкції екологічної свідомості особистості у дорослому віці, яку доцільно використовувати психологам центрів соціально-психологічної реабілітації при роботі з дорослими людьми, практичним психологам медичних установ з метою реабілітації та відновлення психофізіологічного стану медичних працівників та клієнтів лікарень, практичним психологам вищих та середніх навчальних закладів при роботі з педагогічними працівниками тощо.

Результати дослідження впроваджено до навчально-виховного процесу Житомирського національного агроекологічного університету та застосовано при викладанні курсу «Екологічна психологія» (акт № 812 від 29.05.2014 р.). Програму психологічного сприяння розвитку екологічної свідомості у дорослому віці презентовано на курсах підвищення кваліфікації практичних психологів в Житомирському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01 – 485 від 28.04.2014 р.), а також використано у практиці

діяльності комунальної установи Центральної міської лікарні № 2 м. Житомира (акт № 618 від 15.04.2014 р.), практичними психологами Житомирського кризового центру з попередження насильства в сім'ї «Лелека» (акт № 05 від 23.04.2014 р.)

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним і якісним аналізом отриманих результатів; застосуванням методів математичної статистики.

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми; досліджено та уточнено структуру екологічної свідомості; розроблено та проаналізовано систему зовнішніх і внутрішніх умов розвитку екологічності дорослої людини; самостійно зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та аналіз отриманих результатів; розроблено та апробовано програму еколого-психологічного тренінгу.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження обговорювалися та отримали схвалення на: I Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (Одеса, 2012 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Луцьк, 2013 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Тернопіль, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія: історія розвитку, сучасний стан та перспективи досліджень» (Київ, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Сучасні проблеми науки й освіти – 2014» (Будапешт, 2014 р.); I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2014 р.). Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету (2011–2014 рр.) та наукового семінару Південноукраїнського національного

педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (2014 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи відображено у 9 публікаціях, серед яких 6 статей опубліковані у фахових виданнях України та 2 статті, що надруковані в іноземних наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 238 найменувань (з них 14 – іноземною мовою), та додатків. Основний зміст роботи викладено на 190 сторінках друкованого тексту. У роботі міститься 31 таблиця та 22 рисунки на 42 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 288 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

В розділі здійснено теоретичний аналіз психологічних аспектів розвитку екологічної свідомості як предмета наукового дослідження. Висвітлено проблеми розвитку екологічної свідомості з позицій структурного та соціально-психологічного підходів, а також психологічної концепції ставлень особистості. Описано місце та значення екологічності у розвитку особистості в дорослому віці. Репрезентовано структурно-динамічну модель екологічної свідомості. Розглянуто духовний вимір досліджуваного феномену. Виокремлено умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці. Подано інтегративний підхід до вивчення умов й особливостей розвитку екологічно орієнтованої особистості.

1.1. Екологічна свідомість як предмет наукового дослідження

Проблема вивчення екологічної свідомості особистості є актуальною темою наукових психологічних досліджень. Ця проблема є найбільш важливою для України, яка пам'ятає жахливі наслідки екологічної катастрофи внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС та спостерігає знецінювання екологічних цінностей в процесі сучасних соціально-політичних трансформацій.

Саме тому на початку 90-х рр. у вітчизняній науці починає формуватися екологічна психологія. Значна частка зарубіжних та українських дослідників звертається до проблеми пошуку механізмів та закономірностей становлення екологічної свідомості особистості (А. А. Алдашева, О. В. Білоус, Е. В. Гірусов, О. В. Грезе, С. Д. Дерябо, Т. М. Дрідзе, Т. В. Іванова, А. М. Львовичкіна, Б. Т. Ліхачов, В. І. Медведєв, В. О. Моляко, В. Ф. Моргун, О. М. Паламарчук, В. І. Панов, О. В. Рудоміно-Дусятська, В. О. Скребець, С. В. Шмалей, Т. Ф. Юркова, В. А. Ясвін та ін.).

Сучасна постіндустріальна психологія людства, що ґрунтується на принципах «раціональності», споживацького існування, пріоритеті матеріальних цінностей над духовно-моральними, протистоїть природі, екологічній системі, а одночасно й самій людині [60], спрямовуючи її світогляд у напрямку егоцентризму. Глобальна екологічна криза гостро ставить питання виживання людства, змушує суспільство переглянути результати своєї діяльності [122; 163], взяти відповідальність за характер стосунків «людина – природа», змінити особистісні світоглядні орієнтири та тип свідомості.

Зосереджуючись на екологічному аспекті світового тероризму та прояву фашизму, вчені-екологи та етологи вважають, що міжвидова агресія є найбільш великою загрозою цивілізації [58; 91; 104]. Досліджуючи передумови виникнення фашизму, К. Г. Юнг визначає, що свідомість європейців віддзеркалює відчуження від природних законів людського існування внаслідок процесів індустріалізації та знецінення еколого-гуманістичного сенсу буття [219, с. 319-320]. Виходом зі скрутного становища та передумовою створення світової небезпеки є набуття кожною окремою особистістю широкого вибору різноманітних життєвих цінностей, що мають духовно-гуманістичне наповнення, потенційно збільшують кількість ймовірних ідентифікацій [58; 91; 104; 112], спрямовують людину від его- до екоцентризму.

Всі вище зазначені явища спрямовують психологічну науку до пошуку нових підходів до розвитку свідомості сучасного людства, досліджуючи рівень його екологічності.

Розглядаючи соціокультурну регуляцію процесів життєзабезпечення у сучасному суспільстві, науковці розкривають регуляторну роль культурних смислів, що поляризовані у двох формах парадигми: у формі домінуючої соціальної парадигми та нової екологічної парадигми, що проявляються як полярні орієнтації: «фінансово-економічна орієнтація – екологічна орієнтація» [86; 87]. Відповідно, виокремлюють дві спрямованості, що має сучасна особистість: екоруйнівну та екозберігаючу, яка проявляється кризь екологічно

значущі дії [Там само].

Наразі, вчені виокремлюють та досліджують три типи світогляду особистості, що визначають види екологічної спрямованості людини: антропоцентризм, природоцентризм та екоцентризм [54; 107; 112; 116; 212; 223]. Руйнівні наслідки антропоцентризму, який ґрунтується на споживацькому ставленні особистості до світу природи та «суб'єкт-об'єктних» стосунках у взаємодії «людина – природа», описує у своїх працях О. Л. Чижевський [204]. Природоцентризм, який сповідують деякі східні культури та сучасні екологічні рухи, передбачає позбавлення біосфери від людської присутності та характеризується «об'єкт-об'єктною» взаємодією в межах системи «людина – природа» [75]. Основи і принципи екоцентризму проявляються в біосферному світогляді, висвітленому в наукових працях В. І. Вернадським, в яких за допомогою поняття «ноосфери» розвинуто положення про єдність природи і людини, про взаємозв'язки законів біосфери Землі з діяльністю людства і кожного окремого індивідуума [26].

Витоком екоцентризму є й український кордоцентризм, яскравим представником якого є видатний філософ, поет, педагог Г. С. Сковорода. Митець виокремлював три світи, що взаємопов'язані один з одним: природу (макрокосм), людину (мікрокосм) і світ символів (слово), - кожен з яких складається з двох «натур» – зовнішньої (матеріальної) і внутрішньої (ідеальної) [23, с. 278-279].

Екоцентричний тип екологічної свідомості – це система уявлень про світ, для якої характерними є відсутність протиставлення людини і природи, сприйняття природних об'єктів як рівноправних суб'єктів [212, с. 2] на основі «суб'єкт – суб'єктної» взаємодії з ними. Екоцентричний тип світогляду лежить між антропоцентризмом і природоцентризмом як «золота середина» та є найбільш прогресивним типом світогляду, на підґрунті якого формується гармонійна екологічна свідомість сучасної особистості й удосконалюється її духовно-творчий потенціал.

Екологічна свідомість є голографічним відображенням свідомості

загалом і виокремлюється від неї лише у процесі наукового аналізу [116, с. 23]. У вузькому сенсі як ціннісне ставлення до природи вона розглядається як різновид свідомості поряд з такими його видами як економічна, політична, правова, релігійна та інші види свідомості. За висловом М. І. Дробнохода, екологічна свідомість органічно синтезує усі попередні типи свідомості: міфологічну (магічну), релігійну, наукову – та має синкретичну природу [59].

Екологічна свідомість охоплює сферу, в якій розгортаються синергічні й антагоністичні процеси. Тому до розшифровки змісту екологічної свідомості можна підходити з різних позицій [116, с. 23].

У дослідженнях психологічних особливостей взаємодії людини з довкіллям виокремлюють два аспекти [38]. Перший аспект – це вплив природи на людину, на її фізіологічні та психологічні властивості, стани й процеси. Сутність другого аспекту полягає у впливі людини на середовище та усвідомленням нею антропогенного впливу. Ці два аспекти формують в екологічній свідомості уявлення про місце та роль людини в екосистемі: як елемента, що знаходиться поза системою, незалежного від неї і від наслідків втручання в цю систему, або як активного суб'єкта [116, с. 7], провідними якими є усвідомлена долученість до системи «людина – природа», відповідальність за власну діяльність, що спрямована на довкілля, та його прогностична спроможність.

Отже, існування низки дефініцій екологічної свідомості особистості зумовлено різними підходами науковців до визначення місця людини в екосистемі та до змісту самої системи. Розглянемо сутність різнобічних позицій екологічних психологів.

О. В. Грезе, С. Д. Дерябо, В. І. Панов, С. В. Шмалей та В. А. Ясвін розглядають феномен природи у її вузькому сенсі, зосереджуючись виключно на об'єктах живої (рослинний та тваринний світи) та неживої природи, а людину розглядають як суб'єкт, який пізнає та змінює навколишній світ [40; 54; 141; 212; 223]. Відповідно, екологічна свідомість розглядається як результат відображення людьми екологічних умов життя та відносин між суспільством і

природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, які зумовлюють здатність особистості до прогностичної діяльності, що спрямована на навколишнє середовище [40; 54; 141; 212; 223]. Ці екологічні теорії, знання й уявлення відображають певне ставлення особистості до природи в дану історичну епоху [165; 166; 220; 221]. Саме сформований тип екологічної свідомості визначає поведінку людей по відношенню до природи та зумовлює її світоглядні орієнтири.

Водночас, А. А. Алдашева, О. Л. Вернік, В. І. Медведєв, А. М. Львовичкіна, О. С. Мамешіна, В. О. Скребець, Ю. М. Швалб та інші вивчають екологічну свідомість особистості, розглядаючи людину як елемент екосистеми, що має здатність до усвідомленої активності у цій системі та, розвиваючись при цьому, актуалізує зміни і в оточуючому її середовищі. Саме тому закономірним є той факт, що в їх визначення екологічної свідомості є включеними положення про пізнання людиною самої себе як елемента екологічної системи [116, с. 20], про відображення свого внутрішнього світу, рефлексії щодо місця і ролі людини в світі Природи та здатність до саморегуляції в результаті такого відображення [107; 108; 112; 173]. Вище зазначені науковці визначають особистість активним, системоутвірним елементом екосистеми [30].

Ідею нерозривного взаємозв'язку людини з природою, в якому активним суб'єктом є кожен індивід, впроваджують у своїх працях видатні діячі різних галузей науки: автор генетико-психологічної теорії становлення, зростання та існування особистості С. Д. Максименко [109], історик Л. М. Гумільов [44], філософ М. Р. Шагіахметов [207] та інші. При цьому від рівня розвитку свідомості людини «залежить стан усієї системи. Постійний розвиток людини закономірно призводить до змін рівня взаємодії з природою» [207, с. 33-40].

Спираючись на положення С. Л. Рубінштейна про те, що свідомість – це єдність знання і переживання, що у «власному внутрішньому змісті визначається за допомогою свого ставлення до об'єктивного світу» [160, с. 27], розглядаємо ставлення людини до природи однією зі складових компонентів її

екологічної свідомості. Екологічна свідомість репрезентується в системі різноманітних ставлень людини до навколишнього світу, що зумовлює та детермінує її поведінку і діяльність на основі саморефлексії [112]. Об'єктивний зв'язок природи і потреб людини знаходить відображення в особистісному внутрішньому світі, забарвлюється ним і набуває певного ступеня значущості. Через це практично будь-яке ставлення до природи набуває своєрідності суб'єктивного ставлення [173]. Саме особливості суб'єктивного ставлення особистості до світу наповнюють простір взаємозв'язків у системі «людина – природа» певним змістом. Якісні характеристики цього змісту відображають духовний аспект свідомості особистості, який ми розглянемо пізніше.

Психологічна концепція ставлень особистості В. М. М'ясищева розвинула ідеї О. Ф. Лазурського, який диференціював і проаналізував 15 типів ставлень особистості, серед яких виокремив і ставлення «до природи і тварин». *Ставлення особистості* – це активний, свідомий, інтегральний, вибірковий та заснований на досвіді зв'язок особистості з різними сторонами дійсності [127, с. 7], що існує у вигляді цілісної системи [126, с. 210]. У системі ставлень людини виражаються її погляди, установки, переконання, потреби, що обумовлюють їх значущість у житті індивідуума, його «упередженість» до об'єктів дійсності і до самого себе. Виокремлюються три основні групи ставлень: ставлення людини до людей, до себе, до предметів зовнішнього світу [175]. При цьому особистість виступає в якості системи стосунків, що структурована за мірою узагальненості – від зв'язків суб'єкта з окремими сторонами або явищами зовнішнього середовища до зв'язків з усією дійсністю в цілому. Ці стосунки формуються під впливом суспільних відносин, якими особистість пов'язана з навколишнім світом [1].

Зважаючи на особливості суб'єктивного ставлення особистості до навколишнього світу, психологи досліджують феномен її екосвідомості. Вагомою особливістю *суб'єктивного ставлення особистості* є суб'єктивне забарвлення нею відображення взаємозв'язків власних потреб з об'єктами і явищами світу, які є факторами, що обумовлюють поведінку [54; 55; 84].

Параметр суб'єктивного ставлення, що є його якісно-змістовною характеристикою, називають *модальністю* [54; 212; 223]. Екологічна свідомість в цілому найбільш адекватно може бути охарактеризована за трьома параметрами-векторами [Там само]: психологічні «протиставленість – долученість» людини до природи; «об'єктне – суб'єктне» сприймання об'єктів природи; «прагматичний – непрагматичний» характер взаємодії.

Поєднання останніх двох векторів утворює чотири типи модальності ставлення до природи: об'єктно-прагматичний, об'єктно-непрагматичний, суб'єктно-прагматичний, суб'єктно-непрагматичний. Суб'єктно-непрагматичне ставлення до природи властиве високодуховній дорослій особі, яка має системне світосприймання та здатна на шляху самовдосконалення реалізувати універсальні закономірності, що лежать і в основі саморозвитку природи в цілому [105; 106].

Одночасно з модальністю, найважливішою характеристикою суб'єктивного ставлення до природи є параметр інтенсивності. *Інтенсивність* суб'єктивного ставлення людини до природи є показником того, якою мірою відображені в об'єктах взаємин ті чи інші потреби особистості та в яких сферах і якою мірою проявляється дане ставлення [54; 212; 223]. Отже у структурі параметра інтенсивності екологічної свідомості науковці виокремлюють чотири компоненти: перцептивно-афективний, когнітивний, практичний і вчинковий [54; 212; 223]. Саме вчинковий компонент є концентрованим вираженням усього суб'єктивного ставлення до природи, в ньому найбільшою мірою воно проявляється. Від перцептивно-афективного до вчинкового компоненту інтенсивності зростає значущість надситуативної активності особистості.

Ще Л. С. Рубінштейн визначав, що вчинок є логічним осередком психічного, що показує справжню міру самовизначення особистості та визнання її з боку інших. Розвиваючи ідею самостворюючої причинності, вітчизняний психолог В. А. Роменець визначає, що дійсний вчинок у своїй детермінації є незалежним від зовнішніх причин і при потребі протистоїть їм.

Людина, яка вчиняє через вихід у трансцендентне та повертається в одухотворене індивідуальне, «опиняється в центрі історичного процесу, рухаючи його шляхом свого самопізнання і самотворення» [140, с. 409]. Усвідомлена дія особистості по відновленню гармонійної екосистеми є вчинком в ім'я вищих людських ідеалів, який за В. А. Роменцем буде «акцією духовного розвитку індивіда і творчістю моральних цінностей» [156, с. 717].

Оскільки існують чотири типи модальності суб'єктивного ставлення особистості до природи, які проявляються в одній з чотирьох «сфер» (згідно з компонентами інтенсивності), то науковці виділяють 16 типів ставлення до природи [54; 212; 223]. Найнижчою мірою екологічності є перцептивно-афективне об'єктно-прагматичне суб'єктивне ставлення особистості до природи. Найвищим потенціалом екологічності дослідники визначають особистість, яка має вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип суб'єктивного ставлення до природи. При цьому, суб'єктивне ставлення найбільшою мірою проявляється у відповідних вчинках особистості, в тих формах її активності, що здатні змінювати оточення. Вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип суб'єктивного ставлення до природи найбільш повно відповідає екоцентричному типу екологічної свідомості особистості та зумовлює її екологічну саморефлексію й екоатрибутивну діяльність [54, 122].

За висловом В. П. Зінченко, свідомість людини розвивається усередині культурного цілого, у якому кристалізовано досвід діяльності, спілкування і світосприймання, який індивіду необхідно не тільки засвоїти, а й побудувати на його основі власний досвід [72, с. 23]. Саме тому виокремлюються наступні *властивості екоосвідомості*: соціальний характер, зумовленість символікою, знаками, в тому числі вербальними засобами мовлення, саморефлексію, внутрішній діалогізм, предметність і натуртрадиціоналізм [173, с. 34].

Властивості екологічної свідомості досліджуються науковцями й через призму суб'єкт-об'єктних стосунків. Спираючись на дослідження німецького психолога гуманістичної орієнтації Х. Томе [8], який об'єднав ідею психологічної єдності людини і природи, що запозичена з «теорії поля»

К. Левіна, та основні положення когнітивної концепції Г. Мюррея, російський психолог К. А. Альбуханова-Славська [5] в результаті значного емпіричного матеріалу виділяє чотири типи дорослих за критерієм суб'єкт-об'єктних стосунків з природою та суспільством [173, с. 71-72]. Розвиток в особистості такої екологічної свідомості, що ґрунтується на суб'єкт-суб'єктному типі ставлення до навколишнього світу, дозволить людині в процесі онтогенезу досягти її найвищих життєвих висот, зберігаючи та примножуючи при цьому життєдайну силу екосистеми.

Екологічна свідомість особистості не є сталим конструктом. Вона змінюється згідно з законами психічного розвитку. Одночасно з розвитком особистості та її свідомістю відбувається й розвиток її стосунків з навколишнім світом [126].

В онтогенезі суб'єктивного ставлення до природи науковці виокремлюють два етапи. Перший етап, який психологи називають «суб'єктною ерою», характеризується переважанням суб'єктного сприйняття природних об'єктів, існуванням стосовно них «суб'єктної установки». Він охоплює дошкільний, молодший шкільний, молодший і середній підлітковий вік [222, с. 126]. Другий етап («об'єктна ера») характеризується переважанням об'єктного сприйняття природних об'єктів й існуванням «об'єктної установки» стосовно них. Він охоплює собою старший підлітковий, юнацький вік і дорослість [Там само].

Виявлення основних тенденцій розвитку екосвідомості в онтогенезі та аналіз умов, що визначають розвиток суб'єктивного ставлення до природи в дорослому віці, висвітлюватимуться у наступних пунктах даного розділу.

Науковці виокремлюють індивідуальну та групову специфіку екосвідомості. Індивідуальна екологічна свідомість відображає те життєве середовище, в якому існує окрема людина, трансформується через суб'єктивну практику соціоекосистемної взаємодії кожного індивіда в процесі його життєдіяльності [112]. Групова екологічна свідомість не є простою сумою окремих індивідуальних екосвідомостей, а набуває якісно нові тенденції,

напрями розвитку, що характерні для цілої групи, спільноти, нації [173, с. 43]. Вчені виокремлюють також суспільну та масову форми екологічної свідомості. Саме колективна екологічна свідомість за В. І. Вернадським і П. Тейяром де Шарденом зумовлює розвиток духовної сфери Землі (її ноосферу) та спрямовує її по еволюційному шляху [25; 26; 27; 28; 183]. Вивчення суспільної екологічної свідомості дає змогу виявити культурно-історичні джерела становлення її сучасного типу та характеристику соціально-психологічного контексту, в якому формується Я конкретної особистості [112].

Сучасна екологічна криза становить загрозу не лише для матеріального аспекту земної життєвої потенції, а й для ідеального світу, та є прямим наслідком занедбаного стану духовності сучасного людства. Відродженням духовного змісту у стосунках системи «людина – природа» займаються зарубіжні екологи [225; 226; 229; 237] та прихильники *глибинної екологічної психології* [48; 234].

Глибинна екологічна психологія передбачає створення психоемоційного погляду на себе крізь призму системи, частиною якої людина вважає себе [221]. Такою системою науковці вбачають ноосферу Землі, яка сама є частиною «гармонійного Всесвіту». Усе людство і кожен окремий індивід є долученими в циклічні процеси природи і внаслідок цього залежними від них [16; 234; 238]. *Глибинна екологічна свідомість* є духовним типом свідомості, при якому індивід відчуває свою приналежність до безперервності та гармонії процесів, що відбуваються на планеті Земля, яка є частиною всеосяжного Космосу [105; 106; 221].

Психологічними *механізмами* глибинної екологічної свідомості є актуалізація особистої причетності людини до об'єктів природи, ситуацій, обставин, у яких вона знаходиться; проєкція особистих станів на природні об'єкти через ототожнення себе з ними (співпереживання), а також переживання особистих емоцій та почуттів з приводу стану природних об'єктів (співчуття); самоаналіз людиною своїх дій та вчинків [81; 140; 150]; побудова стратегій взаємодії у системі «людина – природа» з погляду їх екологічної

доцільності (С. Д. Дерябо, Л. П. Журавльова, А. М. Львовичкіна, В. І. Панов, В. О. Скребець, В. А. Ясвін та інші).

Взагалі науковці наділяють свідомість властивостями «живого тіла», розмірність якого близька до космічних розмірностей. В. І. Вернадський визначає, що це «величезне тіло» знаходиться в «пульсуючій рівновазі і породжує нові форми» [119, с. 467].

Розглядаючи екологічну свідомість як різновид свідомості особистості, зупинимося на її трьох вимірах, які перебувають у постійній взаємодії, як по горизонталі, так і по вертикалі [119, с. 468]: духовний, буттєвий («буттєво-емпіричний»), рефлексивний («буттєво-гносеологічний»).

Вивченню рефлексивного і буттєвого шарів свідомості присвячено дослідження О. М. Леонтьєва [95; 96; 97], який розвинув ідею С. Л. Рубінштейна про взаємозв'язок свідомості особистості з її буттям і діяльністю [159; 161]. О. М. Леонтьєвим виділено три складові свідомості: чуттєву тканину, значення і смисл. В. П. Зінченком доповнено структуру свідомості біодинамічною тканиною [73, с. 190-192].

Стосовно дослідження буттєвого та рефлексивного вимірів екологічної свідомості сучасними науковцями акцентовано увагу на роль образу світу людини [29; 54; 173; 212; 223]. Образ світу (картина світу) психологами визначено як багатовимірне психологічне утворення, що репрезентує суб'єкту навколишній світ і його самого та відіграє провідну роль у системі факторів, що визначають процес розвитку суб'єктивного ставлення особистості до світу природи [223, с. 349-350]. О. Л. Верніком розглянуто зв'язок образу довкілля з образом світу, процес побудови якого ґрунтується на екології у її відношенні до морфології органів чуття [29]. Роль чуттєвої тканини образу (складність, конкретний зміст, внутрішня цілісність образу екологічної ситуації), значення (екологічні поняття) і смислу (екологічні мотиви) екологічної свідомості особистості досить повно висвітлено О. В. Білоусом у своїй дисертаційній праці [15]. В нашому дослідженні розглядається духовний вимір екологічної свідомості особистості, вивчається зміст простору, що знаходиться між

особистістю та всіма складовими екосистеми: самою людиною, природою й іншими людьми.

Духовний вимір перетворюється на підґрунтя для свободи, ідентифікації, моральної поведінки, совісті [119, с. 468], усвідомлення людиною власного місця в навколишньому світі і, за нашою думкою, більшою мірою, аніж інші рівні свідомості, зумовлює розвиток екологічності в особистості. Саме духовний аспект свідомості зумовлює наповнення простору стосунків між людиною і природою певним змістом, що ґрунтується на одному з базових почуттів: довіри або недовіри. Якщо характер взаємодії особистості та навколишнього світу базується на недовірливих стосунках, людина протиставляє себе силам і об'єктам природи, боїться їх і тому намагається оволодіти природою. Якщо вище означена взаємодія зумовлена почуттям довіри, стосунки між людиною, іншими і природою наповнюються гармонією, взаємоповагою, що веде до усвідомлення, відчуття особистістю самої себе частинкою великого цілого (планети Земля, Всесвіту) та до її конструктивних дій по збереженню природних ресурсів, відновленню рівноваги у системі «людина – природа».

При умові, що іншою реальністю є Всесвіт в якості системи, можемо говорити, що це наповнення поширюється на стосунки між усіма елементами системи: Я – Природа, Я – Інший (оточуючі люди), Я – Я (самоствалення). За С. Л. Рубінштейном, ставлення до природи опосередковано взаємостосунками між людьми. Сама природа є елементом світу, який є сукупністю «речей і людей, в яку включається те, що стосується людини і до чого вона ставиться в силу своєї сутності, що може бути для неї значущим, на що вона спрямована» [161, с. 21]. Науковець визначає природу як Музику, Всесвіт, кругообіг стихій та їх все більш високу гармонію [Там само, с. 25].

Духовний вимір свідомості особистості дозволяє виходити за межі системи «людина – природа», наповнюючи гармонією будь-які стосунки особистості (з самою собою, оточуючими, навколишнім світом). Завдяки цьому розвивається власна екологічна свідомість до її найвищого рівня, який

називаємо *універсальним*.

Стосунки між людиною й оточуючим світом мають ієрархічну будову: людина і Всесвіт, людина і природа, людина й дійсність. Життя людини відбувається в світі, природі, суспільстві, людстві, інших людях [161, с. 25-26]. При цьому система «людина – Світ» долучає природу і людей як замкнуте кінцеве ціле [Там само].

Отже, *екологічна свідомість* є специфічною формою суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ».

Здатність людини до відчуття себе розумною й активною часткою гармонійного цілого – Світу (Всесвіту) та визнання самоцінності кожного елемента екосистеми (самої себе, оточуючих людей, світу природи), дозволяє особистості стати мудрим творцем власної долі, що відкриває шлях до щасливого сьогодення та майбуття. Вміння взяти на себе відповідальність за екологічну кризу і бажання власними зусиллями відновити природний баланс на Землі є ознаками особистісного та духовного зростання, який призводить до розвитку екологічної свідомості особистості. Одночасно з цим, нівелювання загрози екологічної катастрофи зумовлено бездуховністю та неосвіченістю сучасного людства, його низьким рівнем екологічної свідомості. Саме такий стан свідомості особистості є найважливішою проблемою сучасності.

1.2. Особливості розвитку екологічної свідомості у дорослому віці

Значущість побудови цілісної системи вікового розвитку людини, яка виявляє онтогенетичні суперечності та розкриває взаємозв'язки між стадіями залишається актуальною й на сьогодні. Цілісний життєвий цикл людини постає як послідовна зміна стабільних та критичних періодів, фаз еволюції та

інволюції [164, с. 285].

Л. І. Анциферова підкреслювала [9]: «Розвиток особистості – це не те, що з особистістю трапляється... Особистість – це суб'єкт свого власного розвитку, що постійно перебуває в пошуку і побудові тих видів діяльності та ставлення до світу, в якому можуть найкраще проявитися і розвиватися унікальні потенції конкретного індивіда». З такої точки зору життєвий шлях людини слід розглядати не лише з позицій вікової, але обов'язково і особистісної періодизації. При цьому акцентується увага на тому, що «суб'єктом життя» може стати лише той, хто має здатність до усвідомленого вчинку та бере повну відповідальність за власні дії [140; 150].

Комплексні дослідження людини періоду «акме», показали, що на всіх етапах зрілості виділяються сензитивні та критичні періоди [164, с. 285].

Головне завдання акмеології полягає в тому, щоб якомога більше людей стали «творцями свого життєвого шляху» саме за рахунок розвитку «певних особистісних якостей», розкриття та реалізації особистісного потенціалу [50, с. 40]. Водночас слід уникати такої надмірної виділеності «індивідуальності дорослої людини», яка, за висловом П. Тейяра Де Шардена, «маскує собою цілісність, і нашого розуму, який, розглядаючи людину, схильний дробити природу і забувати про її глибокі зв'язки і безмежні горизонти – впадати в поганий антропоцентризм» [183]. Проголошуючи долученість людини до системи «людина – природа», О. Л. Вернік констатує, що процес «самовідокремлення» індивідуума від оточення є необхідною, але лише проміжною стадією його розвитку. Головна екопсихологічна ідея передбачає розвиток дорослої людини крізь її самовизначення до інтеграції зі Світом [30].

Найглибшу аргументовану позицію щодо розвитку свідомості дорослої людини як цілісної та системної структури висловлює С. Д. Максименко [110], акцентуючи увагу на такі змістовні, ключові ознаки особистості, як унікальність, активність, здатність до вираження, відкритість, саморегуляцію, неповторний внутрішній світ.

Найбільш виразно реальність розвитку дорослої людини постає у вікових

кризах. У багатьох психологічних роботах періоди життя людини в межах 28-33 років, 40-45 років, 55-60 років називають кризовими, які, на відміну від криз розвитку в дитячому віці, протікають приховано та більш тривалий час (до 5 років). Наявність критичних періодів у дорослому житті показує, що психічний розвиток людини за межами юності не йде лінійно, тобто лише як вдосконалення і збагачення сформованих психологічних структур і механізмів [176, с. 208-210].

Відповідно до законів психічного розвитку змінюється свідомість дорослої особи, у тому числі екологічна свідомість, яка має своєрідну характеристику та якісні особливості на кожному з періодів онтогенезу. Впродовж онтогенезу екологічна свідомість дорослої людини розвивається, змінюється, вдосконалюється внаслідок усвідомлення особистістю важливості дотримання законів гармонійного цілого – Всесвіту, частиною якого вона є, або, навпаки, деградує, підкорюючись бездуховності.

Зупинившись на визначенні перцептивно-афективного компоненту екологічної свідомості як провідного для дорослої особистості, науковці розробляють методи по реконструкції екосвідомості дорослих з метою трансформування її до вчинкового рівня, який є більш прогресивним і характерним для екоцентричного типу спрямованості особистості [17; 54; 107; 108; 141; 173; 212; 223]. При цьому об'єктна модальність ставлення дорослих до природи повинна поступитися місцем суб'єктній. Головною рушійною силою прогресивних змін є здатність особистості до саморефлексії [54; 67; 109; 110; 178; 173; 184; 212; 222; 223].

В нашій дисертаційній роботі досліджуються особливості екологічної свідомості дорослої особи в онтогенезі. Опис стабільних періодів дорослості проводиться одночасно з детальним аналізом періоду кризи середнього віку, тому що саме у цей період, за результатами нашого дослідження, особистість досягає найвищих показників розвитку екологічної свідомості.

Враховуючи соціальні, біологічні та психологічні умови розвитку свідомості в онтогенезі, розглянемо особливості розвитку екологічної

свідомості особистості на наступних етапах дорослості: рання дорослість (21 – 30 років); середня дорослість (31 – 40 років); період кризи середнього віку (41 – 45 років); зріла дорослість (46 – 60 років).

Вік з 21 до 30 років визнано стабільним періодом, який характеризується соціально-професійною адаптацією особистості, компенсацією відсутніх знань, виробленням професійного світогляду, усвідомленням цивільних прав та обов'язків, створенням сім'ї, налагодженням внутрішньосімейних взаємин [164, с. 285]. На цьому етапі екологічна свідомість ніби поступається місцем заради розвитку професійно-соціального аспекту свідомості. За теорією інтегральної періодизації розвитку людської суб'єктності [175; 176] особистість ранньої дорослості проходить етап індивідуалізації, під час якого вона здобуває унікальне самобуття, авторство у суспільній діяльності та власному житті.

Рівень екологічної свідомості в ранній дорослості віддзеркалює досвід входження особистості в суспільну діяльність і репрезентує стан її духовності. До кінця цього періоду в особистості виникає відчуття стійкості свого соціального і професійного Я, свого ставлення до навколишнього світу [176, с. 334]. Сформований тип ставлення до світу зумовлює характер екологічної свідомості особистості на всіх подальших її етапах онтогенезу.

Нормативна криза 30 – 33 років обумовлена неузгодженістю між життєвими планами людини і реальними можливостями здійснення задуманого, що веде до перегляду системи цінностей [164]. При цьому чоловіки та жінки по-різному переглядають свої цілі, що зумовлює гендерні відмінності розвитку свідомості. Чоловіки переживають кризу молодості важче, аніж жінки. Під дією гендерного стереотипу чоловіки підкорюються нормі престижу та статусу [14], на перше місце ставлять роботу [176, с. 341] і тому не можуть узгодити свої потреби з екоцентричною спрямованістю.

Проте, за думкою Б. Лівехуд, для жінок, порівняно з чоловіками, цей період може бути набагато складнішим внаслідок важких переживань стосовно втрати юності [99; 176, с. 338-339]. Саме тому у свідомості жінок екологічні

цінності можуть поступово виходити на перші місця, зменшуючи значущість соціального статусу.

Одночасно з цим, і для чоловіків, і для жінок у цей період відкриваються певні можливості для духовного зростання, самоосвіти й переосмислення свого місця у світі. Якщо ці процеси актуалізуються, то особистість після 33 років буде наповнювати свої життєві цілі еколого-гуманістичним змістом.

Стабільний період – 33 – 40 років характеризується тим, що людина ставить конкретні цілі і домагається їх реалізації. Вона у цей час отримує професійне та громадське визнання власних цінностей [164]. У цей період багато що залежить від ставлення до самого себе. Саме у період середньої дорослості особистість здатна сприйняти себе унікальною істотою, і від характеру цього усвідомлення буде залежати або її долученість до Світу, або відчуженість, протистояння. Якщо доросла людина відчує себе самотньою часткою гармонійного цілого – Світу, її тип світогляду буде тяжити до екоцентризму. Якщо ж особистість буде сприймати світ таким, який треба завоювати, боятися та змінювати до своїх власних потреб, вона буде розвиватися у напрямку антропоцентризму. Саме кінець середньої дорослості – це той період, коли людина має останній шанс спрямувати свою свідомість у напрямку своєї єдності зі Світом. На фазі індивідуалізації вона оволодіває унікальною повнотою самотності, яка «складається з багатоманітності її прав та обов'язків в різних сферах її діяльності та вищої (межової) відповідальності за світ і за себе у світі» [176, с. 351].

Період від 40 до 45 років є кризовим для переважної більшості людей. В цей період особистість намагається осмислити і переосмислити життєві цілі, знайти новий значущий для себе зміст у загальнолюдських цінностях [164, с. 290-293], засвоїти універсальні основи буття й універсалізуватися, досягнувши вищого ступеня суб'єктності [176, с. 354]. Це вік співставлення мрій та дійсності, передчуття старості. При цьому страх перед смертю більше захоплює чоловіків, аніж жінок, з усіма наслідками для осіб сильної статі.

Науковці визначають кризу середини життя як кризу цінностей та

пояснюють її пошуком духовних цінностей життя, заради яких варто жити. Духовний розвиток дорослого знаходиться перед двома подальшими орієнтирами: або він регресує у випадку опори людини на матеріальну сферу, або ж удосконалюється при умові опори на еколого-гуманістичні цінності та пробуджує творчі сили особистості. Головною умовою подолання кризи дорослості є ідеал людини, який живе в душі особистості на свідомому та підсвідомому рівнях [99; 176, с. 359; 218]. Цей ідеал спрямовує особистість до екоцентризму чи до антропоцентризму.

Саме криза середини життя є найбільш значущою для проявлення у свідомості та діяльності людини екологічної спрямованості, яка стає для неї водночас і сенсом життя, який виходить за межі матеріального буття, і засобом реалізації її гармонійних стосунків з самою собою, іншими й навколишнім світом. Позитивним виходом з цієї кризи є подальше самовдосконалення, розумне співвідношення між власними потребами і реальними можливостями, а також зміна смислової сфери у тому напрямку, в якому буде можливий подальший особистісний розвиток [20]. Цей прогресивний напрямок є екологічною спрямованістю, що веде особистість до екоцентризму, до розуміння себе частинкою Світу і встановленню гармонійних стосунків із самою собою, іншими та природою.

Період від 45 до 60 років розглядається як стабільний, під час якого у свідомості особистості відбувається перехід від усвідомлення людиною своєї «спів-буттєвості до само-бутності» [176]. Людина виконує свій професійний і громадянський обов'язок, розуміє інших, проявляє співчуття до інших людей [164, с. 290-293]. Для людини, яка подолала кризу сорока, горизонт розширюється, основи життя поглиблюються і на перший план виходять нові далекоюсяжні завдання [176, с. 366].

Період зрілості є часом найвищого розквіту людської особистості, «тотожності собі», яка живе справжнім (знаходиться «тут і тепер») більшою мірою, ніж будь-яка інша вікова група, тому що має зобов'язання перед світом [176] і самою собою.

Еріх Фромм визначає зрілу людину як особистість, яка здатна до продуктивного логічного мислення, любові і діяльності [191]. Видатний психолог наголошує: «Любов – це... сила, котра руйнує стіни, що відділяють людину від її ближніх; котра єднає її з іншими» [192, с. 8]. Любов зрілої людини підносить особистісне ставлення до Світу на вищій рівень. «Ворота у світ цінностей немовби розчиняються... Для того, хто кохає, кохання накладає чари на увесь світ, огортаючи світ додатковими цінностями», – підкреслював В. Франкл [189]. Сила продуктивної любові дає зрілій людині здатність палко любити всю живу і неживу природу на Землі за допомогою піклування, знання, відповідальності та поваги.

Відомий російський філософ В. С. Солов'їов у праці «Смисл любові» (1893 р.) визначає любов зрілої людини як один з найвищих станів, який об'єднує людей та споріднює їх з «матінкою – природою». Любов є однією з форм подолання відчуження людини від людини та природи. Саме така любов здатна відновити цілісність людини й навколишнього світу та привести їх до безсмертя [23, с. 395].

У зрілому віці людина стає справжнім розпорядником всіх власних душевних сил; що можуть бути тепер свідомо реалізовані, утворюючи повноту реального життя в усіх його вимірах: у діяльності, у стосунках, у світорозумінні [176, с. 366]. Завдяки актуалізації цінностей, пов'язаних з духовністю, збереженням власного здоров'я і всього роду, зріла людина переосмислює своє місце у Всесвіті та перетворює об'єктне прагматичне ставлення до природи на суб'єктне непрагматичне.

Розвиток особистості та її свідомості – це безперервний процес становлення, який триває все життя. Розвиток екологічної свідомості залежить не тільки від віку людини, але й від її досвіду, стану духовності, рівня особистісної зрілості й готовності взяти відповідальність за життя в усьому його різноманітті.

На становлення рівня екологічної свідомості особистості у дорослому віці значною мірою впливає менталітет, який, у свою чергу, залежить від природних

умов існування. [173]. Дію екологічного чинника на менталітет українського народу досліджували вітчизняні науковці О. В. Киричук, О. Ю. Кульчицький, А. М. Львовичкіна, І. Рибчин, В. О. Скребець, С. Таглін та інші. Саме природа зумовила існування традицій, обрядів, народних свят і схильність українців до образного мислення.

Основними природно детермінованими характеристиками українського менталітету є: господарський індивідуалізм, загострене почуття власності, інтроверсія, спрямованість на урізноманітнення подвір'я, волелюбність, почуття власної гідності, наполегливість, любов до праці, доброзичливість, співчуття, м'якість, розвинута уява, сентиментальність, магічне мислення, спокійна зосередженість, спостережливість, споглядальність [76; 107; 173].

Саме тому людині, що народилася і проживає на Україні, більшою мірою притаманні якості особистості як «відкритої системи» по відношенню до природи: постійний вихід за межі існуючого, самої себе, здатність піднятися над собою та ситуацією, вміння дивитися на себе зі сторони. Особливості національного ставлення до законів та явищ природи як до «матінки-землі» пробуджує в серцях українців не тільки любов, але й відповідальність за свої стосунки у системі «людина – природа» на всіх етапах дорослості. Тобто природне наповнення свідомості особистості екопсихологічним змістом допомагає українцям зробити вибір у бік екоцентризму та відхід від антропоцентризму, що наповнює оптимізмом науковий прогноз стосовно онтогенетичного розвитку екологічної свідомості українців.

Водночас, сила емоційної мрійності знижує в характері українців роль раціонально-вольового компоненту, що зумовлює їх нерішучість, проблеми вибору та невизначеність [173, с. 81]. У них активна предметна діяльність суттєво поступається місцем установці на рефлексію, самозаглиблення [88]. Саме це може завадити проявляти власну природну духовність у реальному житті, знецінити особистісні надбання в результаті вікових криз, зашкодити розвитку екологічної свідомості у прогресивному напрямку й унеможливити встановлення гармонійної рівноваги стосунків «Я – Світ».

Слід пам'ятати, що життя сучасних українців зумовлюється технічним прогресом, який, за висловом Л. М. Гумільова, «як вогонь: він і гріє, і спалює» [43, с. 22]. Технічний прогрес переростає рамки соціальних відносин, стає фактором антропогенного перетворення ландшафтів земної поверхні [Там само] і впливає на розвиток свідомості особистості.

Доросла людина спроможна усвідомлено будувати власне життя, гармонійно поєднуючи матеріальні блага цивілізації та мудру красу природи для розвитку власного духовного потенціалу, який стане підґрунтям для високого рівня її екологічної свідомості. Без особистісного зростання, здатності до усвідомленого вчинку, відповідальності, гармонійної цілісності, які набуто в результаті вікових криз і вдосконалено під час стабільних періодів життя, не можливе щасливе буття дорослої людини та не здійснене майбуття її нащадків. Якість земного життя та рівень розвитку екологічної свідомості сучасного людства взаємозалежні і зумовлені нашими реальними вчинками й усвідомленим підходом кожного до вирішення проблем виживання, відтворення гармонійних стосунків у системі «Я – Світ».

Теоретичний аналіз особливостей розвитку екологічної свідомості особистості у дорослому віці дозволяє висновувати про те, що з віком у людини, що духовно зростає, екологічна спрямованість набуває більшої питомої ваги завдяки зниженню почуття власної суб'єктності і переорієнтації самосвідомості в напрямі суб'єктного сприймання світу, навколишнього середовища, природи [53; 54; 55; 212; 223]. Водночас, для дорослої людини, яка не зацікавлена в самопізнанні й усвідомленні свого місця на Землі й у Всесвіті, природа залишається знеціненим об'єктом, суть якого є задоволення все більш зростаючих егоїстичних потреб.

1.3. Структура екологічної свідомості

Дослідження особливостей розвитку екологічної свідомості та її структури ведуться переважно з позицій двох основних підходів: структурного та соціально-психологічного. Г. В. Акопов та О. І. Чердимова, представники

соціально-психологічного підходу, вивчають екологічну свідомість, спираючись на якісно-рівневу характеристику свідомості, яка розкривається в її двофакторній моделі [2]. Відповідно до їх авторської моделі, екологічна свідомість особистості розкривається через широту її контактів, знань і ставлень до різноманітних проявів природи, суспільства і людини, з одного боку, та свободу, творчість, гуманізацію і ціннісне ставлення до навколишнього середовища та самої себе, з іншого боку [3]. Її компонентами є екологічна увага, яка пов'язана з екологічною перцепцією й екологічним мисленням, та екологічна пам'ять, що супроводжується екологічним афектом (емоціями, почуттями) й екологічною волею (мотивацією, дією) [107, с. 81].

Структурний підхід до діагностики та формування екологічної свідомості подано в роботах С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіної, О. С. Мамшиної, В. О. Скребця, В. А. Ясвіна та ін. Хоча науковці по-різному структурують екологічну свідомість, їх моделі мають багато чого спільного. Так, за А. М. Львовичкіною [107, с. 79-80], структура екологічної свідомості містить три компоненти: психічне відображення природного середовища – когнітивний компонент; ставлення до природи – емотивний компонент; стратегія та технології взаємодії (саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі) – поведінковий (конативний) компонент.

Найбільш близьким до нашої концепції є підхід О. С. Мамшиної, яка, вивчаючи психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників, виокремлює її три структурних компоненти: потребово-мотиваційний, світоглядний, когнітивний. [112]. До потребово-мотиваційного компоненту відносяться потреба в оволодінні екологічними знаннями та професійна спрямованість старшокласників у сфері екологічної діяльності. Світоглядний компонент містить в собі проекологічні ціннісні орієнтації, біо- й антропоцентричну орієнтацію свідомості, уявлення про екологічну культуру та життєве середовище, особливості психосемантики особистості. Когнітивний компонент охоплює екологічне мислення, креативність та її особистісні особливості, екологічні уявлення та розвинені екологічні поняття учнів [112].

Як було зазначено в п. 1.1, розвиток екологічної свідомості передбачає спрямування світогляду особистості в напрямку екоцентризму, актуалізацію її вчинкового потенціалу та вдосконалення суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «Я – Світ», яка поширюється як на площину стосунків індивіда з іншими людьми, так і на ставлення до самого себе. Екоцентрична спрямованість світогляду зумовлюється відповідним розвитком ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Саме тому доцільно у структурі екологічної свідомості дорослої людини виокремити наступні компоненти: екологічний світогляд, вчинковий потенціал та систему екологічних ставлень особистості до Світу (природи, інших людей, самої себе).

Дослідження екологічного світогляду та вчинкового потенціалу як компонентів екологічної свідомості дорослої людини побудовано на підґрунті динамічної функціональної структури особистості К. К. Платонова [146]. Ця структура охоплює ієрархічно побудовані властивості та риси особистості, а саме: спрямованість; соціальний досвід; індивідуальні особливості психічних процесів; біологічно зумовлену підструктуру.

Провідним структурним компонентом екологічної свідомості є екоцентрична спрямованість – вища підструктура особистості, яка має соціальну зумовленість. За К. К. Платоновим, ця підструктура формується вихованням і містить установки, що стали її властивостями [146].

Спрямованість особистості має багатофакторну структуру й обіймає наступні елементи, які розташовані ієрархічно: потяг, бажання, прагнення, інтерес, ідеал, переконання, світогляд. Отже рівень розвитку екоцентричної спрямованості особистості залежить від характеру й якості її екологічних бажань, прагнень, інтересів, ідеалів, переконань і типу світогляду.

У наукових теоріях особистості спрямованість розкривається по-різному: як «динамічна тенденція» (С. Л. Рубінштейн), «смыслоутворювальний мотив» (О. М. Леонтьєв), «основна життєва спрямованість» (Б. Г. Ананьєв). Потреби, інтереси, схильності, мотиви, ідеали, переконання, ціннісні орієнтації Б. Ф. Ломов виокремлює як систему психологічних властивостей і станів

особистості, шляхом вивчення яких можна опосередковано виявити і спрямованість особистості [102, с. 34]. В. М. М'ясищев визначає спрямованість людини як її домінуюче ставлення та відносить до першого плану характеристики особистості [127]. У всіх підходах спрямованості особистості надається провідне значення [6; 7; 93; 94; 103; 159; 161].

Спрямованість особистості на вирішення екологічних проблем передбачає відновлення або збереження гармонійного балансу в системі «Я – Світ» і зумовлює її вчинкову екоатрибутивну активність. Усвідомлений вчинок є виразом суперечностей між особистістю та матеріальним світом [150, с. 261], актуалізує суб'єктну активність, спрямовану на об'єкти природи, та пробуджує діяльну духовність людини. Вчинковий потенціал особистості визначається через суб'єктну мотивацію до перетворення світу і себе в цьому світі через цілеспрямованість [11; 140, с. 443]. В процесі розвитку особистості духовний вимір її екологічної свідомості вчинково стверджується й завдяки цьому спрямовує людину до екоцентризму. Саме тому *вчинковий потенціал* акумулює екоцентричну спрямованість особистості та тому є домінуючим в структурі екоосвідомості дорослої особи.

Екоцентрична спрямованість характеризується певним рівнем розвитку, широтою, інтенсивністю, стійкістю та дієвістю. Усі форми спрямованості особистості можуть перетворюватися на актуальні мотиви її діяльності. Науковці загалом визначають мотиви як сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які викликають активність суб'єкта і визначають його спрямованість [70; 93; 94; 174, с. 274].

У працях О. М. Леонт'єва потреби і мотиви є долученими в широку систему стосунків [151, с. 61]. Завдання усвідомлення потреб і мотивів зароджується, за висловом науковця, у системі життєвих стосунків і тому виникає лише в період дорослості, коли формується справжня самосвідомість особистості.

Екологічні потреби формуються на основі усвідомлення людиною себе відкритою системою відносно навколишнього світу і відчуття себе частиною

неосяжного цілого. Саме тому екологічні потреби відносяться до вищих потреб і спонукають дорослу людину не тільки до споглядально-етичної діяльності, а й до активно-творчої любові до тварин, рослин й об'єктів неживої природи.

Виокремлюючи поняття «мотив» і «потреба», С. С. Занюк [70] визначає, що потреба спонукає особистість до активності, а мотив – до спрямованої діяльності. При цьому, науковець виокремлює динамічний (сила, стійкість, міра збудження мотивів) та структурний (зміст мотивації, зв'язок між мотивами, ієрархія мотивів) аспекти мотивації [174, с. 274].

Зосереджуючись на структурному аспекті мотивації, слід звернути увагу на дослідження А. Маслоу [113; 115; 231; 233]. Науковцем створено ієрархічну систему потреб особистості та наголошено, що задоволення потреб, що знаходяться знизу ієрархії, уможлиблює усвідомлення та реалізацію потреб, що розташовані вище в ієрархії. На нашу думку, екологічні потреби віддзеркалюються на кожному з цих рівнів, але, в цілому, відносяться до найвищого шабля в ієрархії.

Розглянемо феноменологію екологічних потреб відповідно до ієрархії системи А. Маслоу. На фізіологічному рівні – це виживання людини у світі природи, задоволення потреб у їжі, елементарних умов існування людини як частини навколишнього світу. На рівні безпеки та захисту – потреба в організації стабільності екосистеми, в якій живе людина, впевненість у законах і порядку навколишнього середовища та у свободі від загрозливих сил системи (хвороби, страху, хаосу). На рівні приналежності та любові – потреба до встановлення стосунків прив'язаності з навколишнім світом (природою, іншими людьми) і побудова системної (групової) приналежності, заснованої на взаємних любові та повазі між усіма елементами системи. На рівні поваги – потреба в усвідомленні особистістю власної самоцінності як вагомій частини Світу, розвиток самоприйняття себе та інших (людей, об'єктів природи) такими, якими вони є. На рівні самоактуалізації – потреба у повному розкритті власної унікальності, у самовдосконаленні при умові збереження гармонійних взаємостосунків у системах «людина – природа», «Я – Інший», «Я – Світ».

Суттєву роль потреби в якості рушійної сили онтогенетичного розвитку свідомості людини відзначає С. Д. Максименко [109; 110]. Науковець наголошує, що в основі потреби людини знаходиться нужда, яка є особливою формою любові особистості, вихідним системотвірним джерелом особистості, що зумовлює спіральний розвиток її свідомості [109, с. 191-192]. За висловом вченого, саме нужда «зустрічається» із соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликami структури, і водночас – лініями її розвитку [Там само, с. 62].

Екологічні потреби містять в собі духовний аспект мотиваційної сфери особистості, становлять її вищий шабель і допомагають побудувати конструктивні стосунки з самою собою, іншими людьми та навколишнім світом.

Стрижнем духовності особистості в дорослому віці, на думку багатьох вітчизняних психологів, є система цінностей людини (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Л. П. Журавльова, З. С. Карпенко, О. В. Киричук, О. П. Колісник, Н. О. Кордунова, В. П. Москалець). М. Й. Боришевський розглядає цінності як одиницю виміру духовності особистості. Духовні цінності є найвищими в ієрархічній ціннісній структурі. Вони виступають справжнім змістом життя, суб'єктивним надбанням особистості, віддзеркалюють ставлення до світу, окреслюють її життєтворчість, впливають на спосіб існування, спонукають і регулюють життєдіяльність, є основою перетворення внутрішніх можливостей в моральну поведінку та вчинки [18; 124; 125].

Екологічні цінності (збереження планети від екологічної катастрофи), за думкою Е. О. Помиткіна, як одна з складових духовності людини, співіснують у структурі свідомості зрілої особистості разом з наступними цінностями: гуманістичними, естетичними, цінностями самопізнання, самовдосконалення і цінностями самореалізації [147].

Ціннісні орієнтації виступають як важливий компонент світогляду

особистості або групової ідеології, що віддзеркалює уподобання та прагнення особистості або групи щодо тих чи інших узагальнених людських цінностей [119, с. 539]. Коли система цінностей особистості зумовлена високим рівнем її духовності, вона орієнтує, спрямовує свідомість до втілення екологічних цінностей у реальному житті.

За виразом В. Франкла: «Якщо потреби штовхають нас, то цінності притягують...» [116, с. 120]. Науковці констатують значущість потреб у формуванні індивідуальних бажань і ролі ціннісних орієнтацій в якості ідеалу, до якого прагне людина. Сформовані системи ціннісних орієнтацій і потреб особистості спрямовують діяльність людини у певному напрямку та зумовлюють розвиток усіх вищих психічних функцій. Зі свого боку екологічні потреби та екологічні цінності визначають певний рівень розвитку екологічної свідомості дорослої особи. Саме тому в структурі *екологічного світогляду* як компонента екологічної свідомості дорослої людини розглядаються дві складові: *екологічні потреби й екологічні цінності*, – психологічні особливості яких будуть вивчатися у нашому дослідженні.

Важливим компонентом екологічної свідомості особистості є *система її екологічних ставлень*, яка поширюється на всю площину стосунків у системі «Я – Світ». В. М. М'ясищев вважав, що ставлення є рушійною силою особистості, що зумовлює міру вираженості напруженості її потреби [127, с. 20-23]. Науковець доводить, що система ставлень є цілісним утворенням так само, як і власне особистість. Внаслідок цього розвиток особистості зумовлюється розвитком системи її ставлень [127].

Як було зазначено у пункті 1.1 нашого дослідження, ним виокремлюються три основні групи ставлень: а) ставлення людини до оточуючих; б) ставлення її до себе; в) ставлення до предметів зовнішнього світу [128; 168]. При цьому ці групи ставлень утворюють систему, розвиваються у взаємозв'язках та впливають один на одного.

Всі психічні процеси особистості зумовлені особливостями її ставлень до різних сторін світу, часиною якого є вона сама. Кожна зміна світу зумовлює

зміну ролі та положення людини в навколишньому середовищі, внаслідок чого перебудовуються її ставлення до різних сторін дійсності та трансформується «картина світу» [127, с. 3-5].

Ставлення особистості до природи є компонентом екологічної свідомості особистості в вузькому значенні цього феномену. Якщо розглядати розвиток екологічної свідомості до її універсального рівня, система ставлень поширюється на площину взаємин «Я – Світ» і передбачає ставлення людини до Іншого і до самої себе. Саме ці типи ставлення (до природи, Іншого, самого себе) наповнюють простір взаємин між людиною і Світом певним змістом, який зумовлює вибір особистістю напрямку розвитку її світогляду до антропоцентризму або до екоцентризму. Особливості цього змісту становлять суть духовного виміру екологічної свідомості (див. п. 1.1) та визначають її певний рівень у дорослої людини.

Екоцентрична спрямованість актуалізується через систему відповідних емпатійних ставлень [67; 69]. Автор загальнопсихологічної теорії емпатії Л. П. Журавльова розглядає *емпатію* як системне утворення, яке водночас є структурним елементом більш складної метасистеми «Я – Світ». Емпатійність у таких системах проявляється у вигляді стосунків. Науковець виокремлює емпатійні ставлення в двох мезасистемах: система ставлень до людей, а також – до світу явищ і предметів (в т.ч. і до світу природи) [67, с. 69]. Л. П. Журавльова аналізує емпатійні ставлення в якості зв'язку суб'єкта (внутрішній світ людини) з суб'єктивною реальністю (глибинна суть світу природи). У системі «людина – природа» суб'єктивною дійсністю є проєктований, уявний, приписуваний антропоморфізованим явищам і об'єктам природи, тобто каузальний суб'єктивний світ [Там само]. Прийняття елементів природи за соціальні перцепти і подальше їх включення в об'єкти емпатії обумовлене атавізмами анімістичного сприймання світу, що залишилося в культурі країн заходу і є характерним для східного типу мислення.

У людини з високим рівнем екологічної свідомості добре розвинуті не тільки емпатійні ставлення до оточуючих живих об'єктів: *гомоемпатійні*,

зооемпатійні, фітоемпатійні, – але й високоякісно сформовані квазіемпатія і аутоемпатія [67, с. 72-73].

Різномодальне реагування особистості на емпатогенну ситуацію у системі «людина – природа» є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної (природоохоронна діяльність, любов до об'єктів природи тощо), так і в напрямку асоціальної поведінки (байдуже або варварське ставлення до навколишнього світу).

Емпатія є складною психологічною системою забезпечення Я – Ти зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини [67, с. 21]. Прояв трансфінітної емпатії у зрілої особистості, як духовний (вищий) рівень емпатії, забезпечує злиття «Я» і «Ти», тобто ставлення до іншого, як до самого себе. Така емпатія властива відкритій особистісній системі, тобто особам, для яких основною цінністю є принцип «бути, а не мати» [Там само, с. 30].

Якщо розглядати емпатію як вищу психічну функцію, що опосередкована високою особистісною зрілістю дорослої людини, у якої смислова сфера перебуває на духовному рівні розвитку, вважаємо за доцільне констатувати злиття внутрішніх світів двох людей, повне взаємопроникнення та спілкування на одному рівні у системі «людина – природа».

Американський психолог К. Роджерс визначає емпатію не як стан, а як процес, який передбачає входження людини до світу природи і перебування в ньому «як удома» [151, с. 414-415]. Вдосконалення цього процесу, збагачення його змісту суб'єкт-суб'єктною взаємодією у системі «Я – Світ» зумовлює прояв екоатрибутивної поведінки. Внаслідок цього емпатія особистості з якості її психічного процесу перетворюються в стійку психологічну характеристику людини, що визначається науковцями емпатійністю [67]. Високо розвинена емпатійність особистості передбачає її здатність не лише до пасивного співпереживання щодо наслідків сучасної кризи, але й до реального сприяння об'єктам, що потребують допомоги [67], до вчинкової самовідданості та

самозабуття [150, с. 122], що спрямовані на підтримання або відновлення екологічного балансу у системі «Я – Світ». Пробудження вчинкової дії та усвідомленої післядії зумовлює коеволюцію особистості та Світу.

Розвиток екологічної свідомості в рамках екоцентризму залежить від рівня розвитку інтегральної емпатії зрілої особистості й її дієвих форм: реального сприяння, альтруїстичної поведінки. Зважаючи на феноменальні характеристики homoемпатії, зооемпатії, фітоемпатії та квазіемпатії як типів емпатійних стосунків, а також універсальної емпатії, можна припустити, що вони є вагомими складовими екологічної свідомості особистості.

Гідне ставлення особистості до навколишнього світу не обходиться без аутоемпатії, позитивної «Я-концепції», включення у ці процеси ставлення людини до самої себе, яке реалізується у вигляді ставлення «до себе, як до Іншого» [21]. Саме ставлення до себе є підґрунтям, на якому будується психічне здоров'я особистості, успішність її взаємодії з іншими людьми та світом природи.

Самоствавлення Б. Г. Ананьєв розглядав як значущу категорію психологічної науки взагалі та фактор, що зумовлює гармонійний розвиток особистості [6]. Досліджуючи структуру самосвідомості особистості, С. Л. Рубінштейн виокремив у ній самоствавлення як один із провідних компонентів, який має опосередкований характер та зумовлюється життєвим досвідом особистості [159]. В. М. М'ясищев використовував термін «самоствавлення» як родову категорію щодо видів стосунків: емоційного (прихильність, любов, симпатія), морального й етичного [129].

Питання онтогенезу самоствавлення, основні механізми формування сталого позитивного самоствавлення особистості знайшли найбільш повний розвиток у працях К. Хорні (1937); К. Роджерса (1959); І. І. Чеснокової (1977); І. С. Кона (1978), В. В. Століна (1985); Р. Бернса (1986); О. О. Бодальова (1987); С. Р. Пантілеєва (1991); Є. Т. Соколової (1995) та ін. Самоствавлення науковці розглядають у двох ракурсах: по-перше, як узагальнене самоствавлення (самоповага, самооцінка), яке є цілісним, одномірним і універсальним

утворенням, що виражає міру позитивного ставлення індивідуума до власного уявлення про себе; по-друге, як узагальнене самоствавлення, яке певним чином інтегрується із часткових самооцінок [143, с. 219].

За К. Роджерсом, підґрунтям самоствавлення особистості є особливості її «Я-концепції», яка може бути позитивною або негативною, починає формуватися з раннього дитинства та змінюється (вдосконалюється або нівелюється) на протязі онтогенезу. Я-концепція відображає ті характеристики, які людина сприймає як частину себе [154; 200, с. 540]. Ці якісні характеристики (позитивні та негативні) становлять основу «мікросвіту» людини, які вона переносить (екстеріоризує) на «макросвіт».

Відомий психолог І. С. Кон визначає вище зазначений феномен як «самоповагу», яка означає підсумковий вимір «Я» і є мірою прийняття чи неприйняття індивідом самого себе [83]. І. І. Чеснокова використовує термін «емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе», визначаючи його як вид емоційних переживань, в яких відображається власне ставлення особистості до того, що вона дізнається, розуміє, відкриває відносно самої себе [202].

Вітчизняні психологи А. В. Фурман та О. Є. Гуменюк акцентують увагу на необхідності розвитку позитивно-гармонійної концепції особистості, що зумовлюється рівновагою між її внутрішнім та зовнішнім світами, узгодженістю між суб'єктною думкою й самоствавленням, індивідуальними діями і духовно-універсумною саморефлексією [193]. Науковці визначають позитивно-гармонійну Я-концепцію як складну динамічну систему уявлень людини про себе як про суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсум діяльності у взаємозв'язку і взаємодоповненні її когнітивного (Я-образ), емоційно-оцінкового (Я-уявлення), вчинково-креативного (Я-вчинок) та спонтанно-духовного (Я-духовне) компонентів [193].

За визначенням В. В. Століна, самоствавлення виникає внаслідок процесу ідентифікації, при якому ставлення людини до оточуючих перетворюється на аутокомунікацію: «Я ставлюся до нього, але ж він – це я, я ставлюся до себе в його особі» [181, с. 210-220]. При цьому, за нашою думкою, цей процес

ідентифікації відбувається також і по відношенню до природи, всього Світу. Тобто, людина ставиться до самої себе так само, як і до самої системи (навколишнього світу), частиною якої вона себе уявляє.

В. В. Столін і С. Р. Пантілеєв виокремили в основі макроструктури самоствавлення наступні базові виміри, кожен з яких має позитивний і негативний полюси [142; 143; 181]: самоповага, аутосимпатія, самопрезирство, самоінтерес, очікування позитивного ставлення від оточуючих, самоприйняття, самокерівництво, самозвинувачення, саморозуміння. Ці виміри інтегруються в загальне позитивне або негативне ставлення до себе, інтегральне почуття «за» або «проти» власного Я. Згідно з уявленням про особистість як відкриту систему, що обмінюється енергією та інформацією з навколишнім світом, та положенням Л. С. Виготського про взаємозв'язок людини і середовища [34; 35; 36; 37], характер та якість *самоствавлення* людини є вагомим компонентом її екологічної свідомості.

Отже, у структурі екологічної свідомості виокремлюються наступні компоненти (див. рис. 1.1): екологічний світогляд (екологічні потреби, екологічні цінності), вчинковий потенціал (екоцентрична спрямованість) та система екологічних ставлень особистості до Світу (система емпатійних ставлень і самоствавлення в якості аутоемпатії, усвідомлення власного Я як невід'ємної частини Світу).

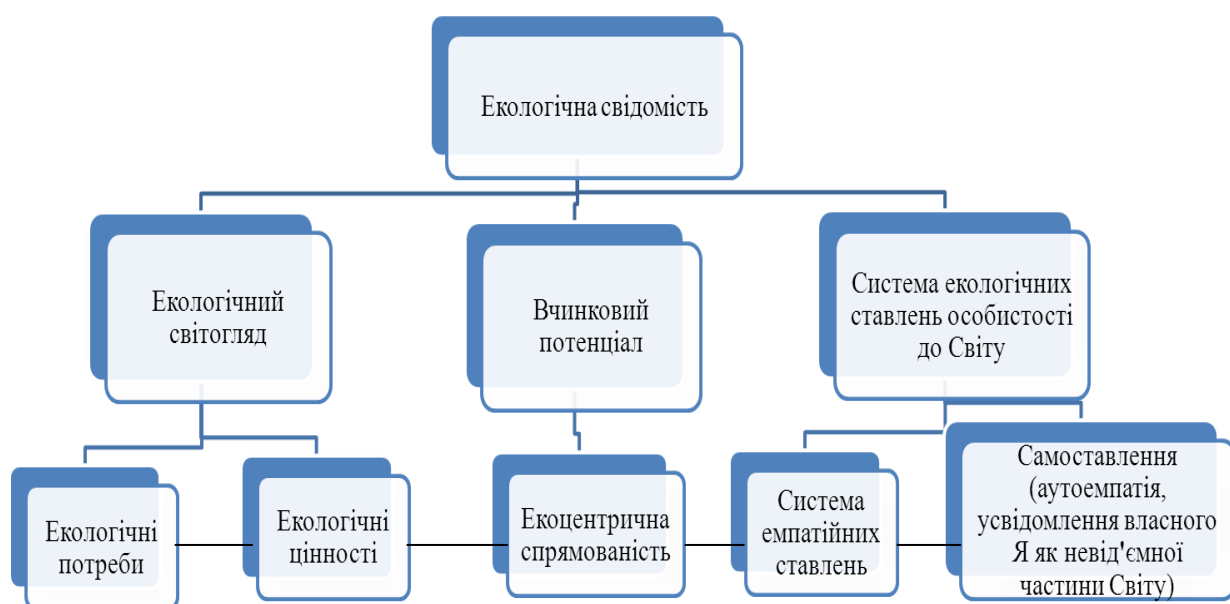

Рис. 1.1. Структурно-динамічна модель екологічної свідомості особистості

Всі компоненти екологічної свідомості особистості є рівноцінними, взаємопов'язаними та взаємозалежними. Рівень розвитку універсальної екологічної свідомості дорослої людини зумовлюється гармонійністю та узгодженістю між її екологічним світоглядом, вчинковим потенціалом та системою екологічних ставлень особистості до Світу.

1.4. Умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці

Розвиток екологічної свідомості особистості є біологічно і соціально зумовленим процесом. На розвиток екологічної свідомості дорослого впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зовнішні чинники – це рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, генотип і стан здоров'я людини. До внутрішніх чинників науковці відносять особливості спонукальної сфери, самосвідомості, активності, спілкування, системи ставлень особистості [174, с. 56].

На думку Г. С. Костюка в онтогенезі психіки людини існує діалектична єдність біологічних і соціальних умов, які зумовлюють складний характер «саморуху» розвитку особистості. Співвідношення зовнішнього і внутрішнього, соціального і біологічного, об'єктивного і суб'єктивного змінюється на різних етапах розвитку особистості, набуває індивідуальних особливостей. Суперечність між зовнішнім і внутрішнім стає джерелом «саморуху» особистості [85]. В межах парадигми «зовнішні – внутрішні чинники» розв'язуються проблеми детермінації та самодетермінації психічного як активно діючої, перетворюючої сили [77].

Останнє слово у розвитку особистості належить прояву власне її активності, здатності до саморозвитку. Унікальність цілісної структури людини зумовлюється «двома основними факторами: по-перше, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а по-друге – постійним саморухом, саморозвитком

особистості» [109, с. 27].

Важливим біологічним (внутрішнім) чинником розвитку екологічної свідомості є *статева приналежність*. Висвітлюючи перспективи розвитку екоцентричної спрямованості, науковці підкреслюють необхідність поєднання західного способу мислення, що є пануючим у самосвідомості сучасної особистості, зі східним [212, с. 203]. В аспекті статевої приналежності східний тип мислення асоціюється з особливостями свідомості жінок, а західний – з особливостями свідомості чоловіків.

Східний тип мислення – синтетико-інтуїтивний, циклічний, цілісний, що породжується і керується правою півкулею головного мозку людини, яка є домінуючою у більшості жінок. Західний тип мислення – аналітико-раціональний, лінійний, прагматично-філософський, що властивий процесам правої півкулі мозку, домінування якої притаманне у більшості чоловіків. Західний тип мислення апелює категоріями, процес пізнання йде від слова до сприймання, яке буває зовнішнім або внутрішнім. Східному типу притаманне злиття зовнішнього та внутрішнього сприймання світу [197; 198]. За думкою В. Р. Арсеньєва, західний тип мислення зумовлює технологічно-матеріальний прогрес, а східний тип мислення – духовно-моральний [10, с. 50]. Самореалізація особистості в реальному житті за західним зразком виглядає активною, перетворюючою діяльністю, що пов'язана з реальними матеріальними цінностями. Східна модель передбачає самозаглиблення, самовдосконалення людини, формування в неї абстрактних духовних цінностей [116, с. 118-121].

Стосовно впливу типу мислення на розвиток Я-концепції особистості визнано, що західна модель зумовлює становлення в особистості «незалежного Я», в той час як східна – «взаємозалежного Я» [193, с. 144-158].

Якщо порівняти ці два типи мислення та їх відношення до природи, то західному типу властиве протиставлення людини світу природи (об'єктивізація), а східному типу – єдність з природою (суб'єктивізація), долученість особистості до навколишнього світу. Азіатські релігії орієнтують

людину на подолання межі, що відокремлює її від світу природи. Вища мета людини сходу – осягнення нірвани – передбачає повну єдність із загальним духом, що оточує всю природу. «Східні традиції в цілому відрізняються від західних саме тим, що в них першочергове значення надається світу живої природи. Людина тут не виділяється, не персоніфікується з природи, а розглядається як її органічна частина» [17, с. 96]. К. Г. Юнг констатує відмінності між східним і західним типами мислення у вислові: «Індійський дух виростає з природи, наш дух природі протистоїть» [217, с. 28].

Фізіологічні особливості, материнський інстинкт жінок накладають свій відбиток на розвиток свідомості та зумовлюють їхню психологічну єдність із законами, циклами природи. Емоційна спрямованість жінок на навколишній світ в порівнянні з егоцентричною емоційністю чоловіків [14], зумовлює більший розвиток екоцентричного типу свідомості в осіб слабкої статі, порівняно з чоловіками. Під дією гендерного стереотипу особи сильної статі більшою мірою спираються на суспільну свідомість, підкорюються нормі престижу та статусу [Там само]. Саме тому чоловіки та емансиповані жінки, які нехтують сімейними цінностями й орієнтовані на досягнення влади, не можуть узгодити свої екологічні потреби зі спрямованістю та меншою мірою схильні до екоцентризму.

Водночас, саме західний тип мислення, більшою мірою властивий чоловікам, дозволяє на раціонально-логічному рівні узагальнити власні знання про природу, усвідомити своє місце у світі та спрямувати свою свідомість у напрямку здійснення гармонійних стосунків з навколишнім світом на підґрунті суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Саме тому поєднання позитивних проявів західного і східного типів мислення допоможе і чоловікам, і жінкам наповнити простір взаємодії між природою і людиною гармонійним змістом.

Статева приналежність та зумовлені нею стереотипи сприймання світу є об'єктивними внутрішніми умовами розвитку екологічної свідомості дорослої особи. Статева приналежність є першим біологічним аспектом об'єктивних внутрішніх умов розвитку екологічності особистості. Другим біологічним

аспектом об'єктивних внутрішніх умов розвитку екосвідомості особистості є її *вікові особливості*, теоретичний опис яких міститься у п. 1.2 нашого дослідження.

Соціально зумовленим фактором розвитку екологічної свідомості у дорослому віці є *мега-, макро-, мезо- та мікросоціуми*, в яких живе людина. Суть соціально обумовлених чинників розвитку екологічної свідомості в дослідженні репрезентуються рівнем освіченості дорослої людини, оскільки в соціальних інститутах усіх рівнів найбільшою мірою концентрується вплив соціальної детермінації, а також її гендерними стереотипами.

Проблеми екологічної освіти знаходяться в центрі уваги міжнародного співтовариства. Стратегічним напрямком вирішення екологічних проблем ЮНЕСКО вважає створення мережі освіти, що передбачає постановку екологічних питань у центр усіх навчальних програм, починаючи з дитячих дошкільних установ і закінчуючи ВНЗ. Метою освіти є формування екологічно спрямованої особистості, яка тяжіє до екоцентризму [212, с. 160]. Вищі навчальні заклади, порівняно з установами середньо-спеціальної освіти, дають студентам значно вищий рівень екологічної освіти, який досягається вирішенням трьох завдань: а) розвитком адекватних екологічних уявлень, б) формуванням суб'єктивного ставлення до природи, в) напрацюванням системи вмінь і навичок взаємодії з природою [Там само].

Рівень екологічної освіти формує певний рівень екологічної свідомості. Вища освіта краще, порівняно з середньою спеціальною, формує в особистості уявлення про світ природи як духовну цінність, дозволяє зрозуміти єдність людей і природи на спільному екосистемному рівні [108; 112; 185; 220], зумовлює високу здатність суб'єкту до усвідомленого вчинку. Саме тому рівень освіченості є соціально обумовленим зовнішнім чинником розвитку рівня екологічної свідомості на всіх етапах дорослості.

Певний рівень освіти впливає на працевлаштування дорослої людини. У психології загальноновизнано, що провідним видом діяльності дорослого стає трудова діяльність, яка залишається постійною детермінантою розвитку

особистості та індивідуальності дорослої людини аж до її виходу на пенсію [176, с. 209-210]. Роль впливу професійної спрямованості особистості на рівень її екологічної свідомості детально вивчив у своїй дисертаційній праці О. В. Білоус [15]. Науковець довів, що екологічність свідомості у представників різних типів професійної діяльності має певні відмінності. Фахівці типу «людина – людина» демонструють емоційно-оцінювальне ставлення до явищ екологічної реальності, а представники групи «людина – природа» оцінюють її функційно-динамічні якості. Фахівці природоохоронної галузі є рівневим еталоном щодо ступеня розвитку екологічної свідомості [15, с. 146].

Зважаючи на висновки науковців про те, що доросла людина з високорозвиненою системою екологічних ставлень є гармонійною особистістю, яка є носієм власного та суспільного духовного потенціалу і здатна до саморозвитку й самодетермінації, до суб'єктивних внутрішніх чинників розвитку екосвідомості відносимо її *особливості самоактуалізації*. Під *самоактуалізацією* дослідники екологічних проблем розуміють збалансоване та гармонійне розкриття всіх сторін особистості та їх використання у вирішенні задачі пошуку свого місця у природній і соціальній структурах [116, с. 120].

Проблемою вивчення феномену самоактуалізації займався А. Маслоу [115; 232]. Американський психолог визначає самоактуалізацію як бажання людини стати такою, якою вона може стати. Головною рушійною силою здорової особистості науковець визначав потребу людини в розвитку та повній актуалізації її здібностей [114; 115; 233]. А. Маслоу підкреслює, що психологічне життя особистості у багатьох його аспектах проживається в одному ключі, коли людина заціклена на «ліквідації дефіциту», підґрунтям якого є базове почуття недовіри до світу, та в цілком іншому, коли вона керується самоактуалізацією, «потребою у розвитку», в основі якої лежить довіра й відкритість до оточення [115; 232; 233]. При цьому автор стверджує, що він спостерігав самоактуалізацію в основному у людей старшого віку і тому вона уявляється йому вищою межею, а не динамічним процесом – тобто Буттям, а не Становленням [Там само].

Досліджуючи ставлення самоактуалізованої особистості до самої себе, або «Его», А. Маслоу відмічав парадокс: «Саме така людина... легше всього забуває Его або піднімається над ним... Це здатність думати більше про світ, аніж про саму себе, відмовитися від егоцентризму» [151, с. 526]. Отже, доросла людина, метою якої є прагнення до самоактуалізації, наповнює простір стосунків між людиною і Світом духовним еколого-гуманістичним змістом суб'єкт-суб'єктної взаємодії, проявляє власну активність на вирішення природоохоронних проблем і спрямовується від егоцентризму до екоцентризму.

Особистість, що досягла цього вищого рівня, реалізує всі свої таланти, здібності та особистісний потенціал, є зразком психічного здоров'я, здатна приймати себе, оточуючих і природу такими, якими вони є [200]. Самоактуалізована доросла людина живе повноцінним життям. Їй властиве суб'єктивне переконання у позитивному забарвленні свого існування, яке психологи визначають як позитивне суб'єктивне благополуччя.

Американська дослідниця К. Ріфф виділила шість компонентів психологічного благополуччя, що є проявом позитивного функціонування дорослої особистості: самоприйняття, позитивні стосунки з оточуючими, автономія, відчуття впевненості та компетентності в керуванні повсякденними справами, наявність цілей та відчуття осмисленості життя, особистісне зростання [236]. Всі ці прояви перетинаються з ознаками високодуховної дорослої людини і зумовлюють розвиток її універсальної екологічної свідомості.

Наступні характеристики самоактуалізованої особистості відображають якості людини з високим рівнем екологічної свідомості: ефективно сприйняття реальності, вміння жити «тут і тепер»; повне прийняття себе, інших і природи; центрування на життєвій місії; незалежність і потреба в усамітненні на лоні природи; автономія і «самодостатність»; багатство суб'єктивного досвіду; відчуття гармонії зі світом і вихід за межі власного «Я»; прояв милосердя та вищої любові до оточуючого, доречне прагнення допомогти; високо розвинуте почуття емпатії і здатність на глибокі міжособистісні стосунки; розмежування

засобів і цілей; демократичність і уникнення прагнення до авторитаризму й переваги; природна і спонтанна креативність; вміння опиратися тому, що суперечить власним, у тому числі й екологічним цінностям [200, с. 514-520].

В. І. Медведєв та А. А. Алдашева, спираючись на теорію І. Р. Пригожина, розглядають самоактуалізацію з позиції синергетики і визначають її як утворення впорядкованих структур в невпорядкованих стохастичних системах. Вищою формою самоактуалізації визначається філософська, духовна самореалізація, коли особистість реалізує себе не в діяльності, а в побудові абстрактних схем світобудови, абстрактних схем взаємостосунків між людиною й навколишнім світом [116, с. 116-127].

Отже, самоактуалізація зрілої особистості зумовлює прояв екоцентричних якостей людини і є ваговою умовою розвитку екологічної свідомості до її універсального рівня. Усвідомлення людиною власної долученості до Природи (ноосфери планети Земля) зумовлює наявність у неї системного світогляду і ноосферного рівня екологічної свідомості [16; 207].

Важливою передумовою розвитку екологічної свідомості особистості є достатньо розвинене *системне світосприймання*, що ґрунтується на теоретичному ставленні людини до дійсності (за Л. С. Виготським, В. В. Давидовим, Д. Б. Ельконіним). Розуміння людиною основ побудови Всесвіту, його універсальних принципів і законів дозволяє усвідомити саму себе, оточуючих і світ природи як частини єдиного цілого, що взаємопов'язані і взаємозумовлені один одним. Все це дозволяє створити ноосферний світогляд і на його основі сформувані відповідальні стосунки у гармонійній системі «Я – Світ», де активним елементом є доросла людина.

Системне світосприймання передбачає усвідомлене розуміння особистістю універсальних законів, що стосуються побудови та розвитку Космосу, який розглядається як макросвіт. Всесвіт є живим організмом, органи, тканини й клітини якого (особистість і групи будь-якої складності) мають сенс тільки в їх відношенні до цілого [80, с. 58]. Всесвіт, Галактики, сонячні системи, людина, молекули, атоми – всі об'єкти Світу керуються однаковими

законами розвитку, мають тотожну будову. Людина, яка своєю тілесною та духовною організацією віддзеркалює закономірності побудови і розвитку Світу, визначається як мікросвіт.

Особистість, яка сприймає Світ в якості системи, вибудовує стосунки всередині цієї системи на підґрунті усвідомленої відповідальності за власні вчинки стосовно самої себе й навколишнього світу (Іншого, природи, Всесвіту). Особистість, якій властиве системне світосприймання, гармонійно живе та діє в Світі, відтворюючи реально-практичну структуру вчинку [140; 150]: відповідно до ситуації соціально-екологічної кризи (ситуативний компонент) спрямовується до екоцентризму (мотиваційний компонент), створює коеволюційну систему «Я – Світ» (дійовий компонент) та здатна до переосмислення наслідків власної активності (післядійовий компонент).

Важливість системного світосприймання для виходу з екологічної кризи відзначають такі психологи як С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіна, В. О. Скребець, Ю. М. Швалб, С. В. Шмалей та ін. Системне світосприймання є передумовою розвитку гармонійних взаємостосунків у системі «Я – Світ», що створюють так звані «двосторонні домовленості» для розвитку усіх системостворюючих компонентів системи [108]. Найбільш високим рівнем екологічності визнається така діяльність людини, яка завдяки розвитку елементів довкілля створює середовище власного розвитку. У цьому випадку ми матимемо стабільну екосистему, що здатна до саморозвитку [108; 208; 209; 210].

Наявність системного світосприймання є умовою розвитку екологічної свідомості особистості та передбачає повне усвідомлення нею власної долученості до Світу, основною якістю якої є здатність до змін, розвитку та вдосконалення. Отже, розвиток екологічної свідомості людини неможливий без постійної роботи над собою, без вольових зусиль над власним вдосконаленням, що становить сутність *духовного саморозвитку*.

Прагнення до саморозвитку визначається науковцями як головна принципова і визначальна властивість зрілої особистості [1; 9; 19; 20; 34; 36; 46; 50; 61; 64; 67; 78; 80; 82; 85; 110; 113; 123; 137; 147; 161; 175; 177; 184; 190;

191; 193; 205; 222; 228; 232]. Сутністю духовного саморозвитку дорослої людини є її актуалізований духовно-творчий потенціал, особистісна відкритість Світу, висока здатність до саморегуляції та керування власним життям [176; 177], узгоджена і складно вибудована цілісність, спонтанне і пасіонарне служіння надособистісним сенсам з ієрархією смислів, шляхом породження відповідних життєвих актів [82]. При цьому актуалізація духовно-творчого потенціалу особистості є фактором психологічного здоров'я дорослої людини, що виражається через її самодіяльність, самоспрямований характер життєдіяльності, своєчасний рух від індивідуалізації до універсалізації власного розвитку [30; 140; 150; 176; 177; 193].

Схематично вище сказане можна подати у вигляді структурної моделі, в якій відображено умови розвитку екологічної свідомості дорослої людини (див. рис. 1.2): об'єктивні внутрішні – біологічні (статева приналежність та вікові особливості) та об'єктивні зовнішні умови – соціальні (мега-, макро-, мезо-, мікросоціум); суб'єктивні умови – внутрішні в якості вчинкової активності (особливості самоактуалізації, системне світосприймання та прагнення до саморозвитку).

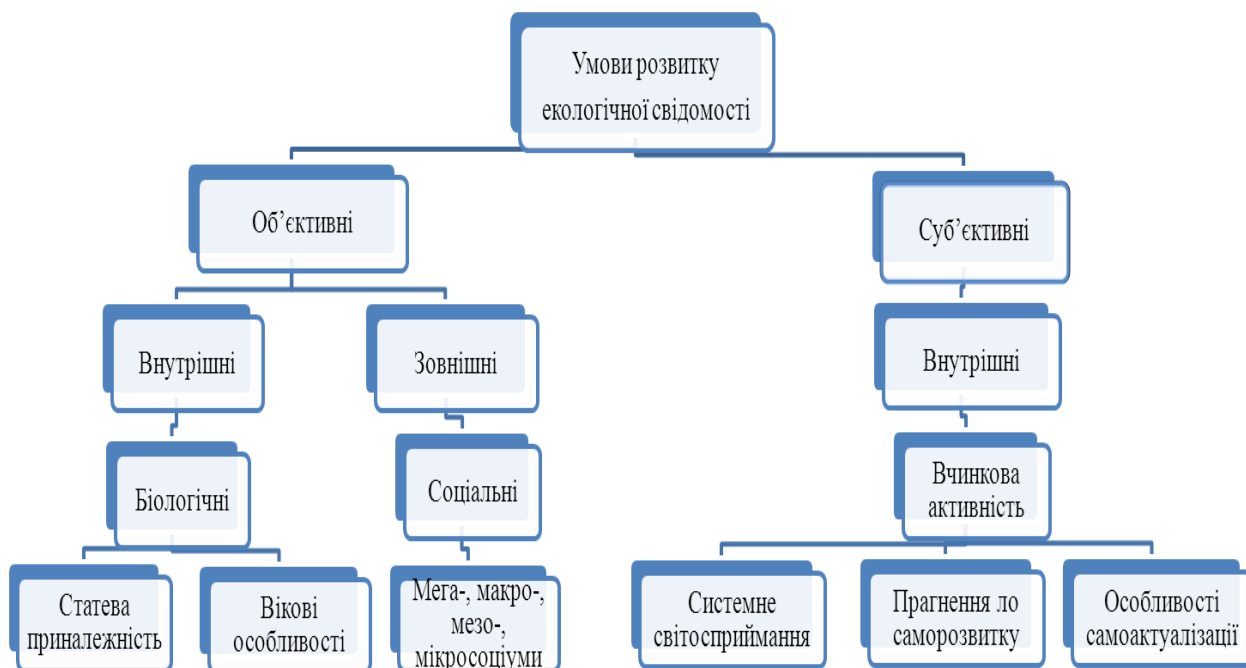

Рис. 1.2. Структурна модель умов розвитку екологічної свідомості у дорослому віці

Розкриваючи особливості духовного саморозвитку особистості, слід звернутися до характеристик духовного виміру її екологічної свідомості (див. п. 1.1). Динаміка духовного виміру свідомості особистості створює постійне напруження між досягнутим і тим, що ще необхідно здійснити. Це напруження підтримує спрямованість особистості до втілення цінностей і здійснення сенсу [189]. Виникнення та розв'язання суперечностей між досягнутим та метою є рушійною силою духовного саморозвитку особистості.

Духовне зростання особистості можливе лише за умови прийняття нею холистичної та діалектико-синергетичної картини світу. Вітчизняний психолог О. П. Колісник наголошує, що розвиток особистості залежить від того, наскільки продуктивно людина йде через ієрархію смислів до власної життєвої мети. Долання переломного переживання під час криз може призвести як «до ствердненого осягнення смислового поля наступного щабеля розвитку, так і невдачі та затримки духовного розвитку» [82, с. 36]. Позиція автора відповідає теорії Е. Еріксона в тому, що на кожній стадії розвитку свідомість людини може піти або по еволюційному (прогресивному) або по інволюційному (регресивному) шляху [214; 215].

Переживання особистістю свого «Я» на психотрансперсональному щабелі духовного виміру психіки розширюється до масштабів природної системи [82, с. 33]. Духовний саморозвиток адекватно вписує особистість у систему «людина – Всесвіт» та радикально розв'язує глобальні планетарні проблеми. У духовно розвиненої особистості власна ідентичність зливається з переживанням єдності зі світом, внаслідок чого «Я» і «світ» утворюють цілісність, єдиний процес [82].

Значення трансперсональних переживань в духовному зростанні підкреслює і В. В. Козлов, автор інтегративного підходу до вивчення свідомості особистості [80]. Інтегративний підхід по суті є «метасистемою по відношенню до всіх... парадигм психології» [80, с. 40] і передбачає застосування механізмів ідентифікації, емпатії та рефлексії.

Інтегративна психологія спирається на кілька важливих положень [80, с. 47]: монізм як єдність людини і світу, духовного і тілесного; холізм як уявлення про початкову цілісність свідомості людини; енергетичність свідомості; можливість саморуху і саморозвитку без необхідності зовнішнього управління; ідею подолання криз на шляху конвергенції, кооперації і взаємодоповнюваності сторін психічного життя в індивідуальній свідомості. Концептуально важливим моментом інтегративної психології є те, що у своєму прикладному аспекті вона є психологією розвитку, «сходження» особистості до себе самої – до вищої інтегрованості індивідуальної свідомості [80, с. 47].

Екологічна свідомість у попередніх розділах роботи розглядається з позицій структурного (С. Д. Дерябо, С. В. Шмалей, В. О. Ясвін) та соціально-психологічного (Г. В. Акопов, О. І. Чердимова) підходів. Проте, враховуючи роль її духовного виміру (В. Франкл, Б. Г. Мещеряков, В. П. Зінченко) та трансцендентних явищ у розвитку людини як частини гармонійного цілого – Всесвіту [67; 80; 82], актуальним є реалізація інтегративного підходу до вивчення особливостей та умов розвитку екологічної свідомості особистості.

Авторський інтегративний підхід є наслідком критичного аналізу та синтезу низки наукових досягнень, які розглядають свідомість особистості як феномен, що має біопсихосоціокультурну природу і є складним, багатовимірним, цілісним, ієрархічно структурованим системним утворенням. Так, В. Франклом доводиться існування трьох онтологічних вимірів особистості: біологічного, соціального, духовного (В. Франкл, 1979). Е. Еріксоном репрезентується низка стадій становлення ідентичності, на кожній з яких особистість робить вибір між двома альтернативами рішень вікових і ситуаційних задач, які зумовлюють її продуктивний або деструктивний розвиток [215]. В. І. Слободчиковим та Є. І. Ісаєвим розробляється теорія інтегральної періодизації розвитку суб'єктивності в онтогенезі [175; 176]. А. Маслоу досліджується ієрархія людських потреб (А. Маслоу, 1943). Л. П. Журавльовою обґрунтовується загальнопсихологічна теорія емпатії [67]. Ж. Піаже описуються стадії розвитку інтелекту згідно з

генетичною епістемологією (Ж. Піаже, 1925 – 1929). А. В. Фурманом [194, с. 6-8; 195, с. 49-51; 196, с. 108-110] створюється шестирівнева модель методологування як професійної діяльності специфічного, надскладного типу ковітально-мисленневого зреалізування людини в метасистемі суспільного виробництва. В. В. Козловим [80] виокремлюються принципи інтегративної психології. О. П. Колісником описується психологічна система духовного саморозвитку особистості [82]. В. Вульфом і К. Ректором створюється такий напрям практичної психології як холодинаміка та досліджується глибинний імплікативний порядок розвитку Всесвіту [33; 153; 238].

Відповідно до інтегративного підходу у просторово-часовому розвитку екологічної свідомості доцільно виокремити шість стадій її становлення, визначити умови виникнення та розвитку новоутворень на кожному з онтогенетичних етапів, а також проаналізувати закономірності вікового розвитку цього феномену. При цьому, згідно з теорією розвитку особистості Е. Еріксона [214], припускаємо, що розвиток екологічної свідомості має дихотомічний характер. Її вікова періодизація становить епігенетичний ансамбль, в якому одночасно співіснують усі вікові періоди [176, с. 58]. Згідно з кумулятивною закономірністю розвитку психіки, кожна стадія розвитку екосвідомості плавно перетікає у наступну та є для неї основою. Нижчі форми екологічної свідомості зберігаються на подальших етапах онтогенезу та є підґрунтям для розвитку її вищих форм. Перехід з однієї стадії розвитку екосвідомості на іншу впродовж онтогенезу зумовлюється виникненням і розв'язанням вікової кризової суперечності [214]. У дорослому віці цей перехід відбувається внаслідок «квантового стрибка» у свідомості, що виглядає як трансформація, перехід з одного рівня її розвитку на інший [33; 153; 238].

Розвиток екологічної свідомості в онтогенезі має певні особливості, які розглянуто в п. 3.1 нашої дисертаційної роботи. При реконструкції екологічної свідомості особистості необхідно враховувати порядок дозрівання відповідних ієрархічних елементів феномену згідно з шістьма стадіями його розвитку (див. дод. А.1): фізичною, особистісною, міжособистісною, соціальною,

конвенційною, універсальною.

Сучасна духовна особистість розвивається у напрямку інтеріоризації універсальної ментальності, яка трансформувалась впродовж усієї історії людства і продовжує розвиватися в онтогенезі [33]. Всі шість стадій розвитку екологічної свідомості мають не хронологічну, а якісно-психологічну послідовність: наступний в якісному відношенні щабель не обов'язково є наступним хронологічно та має досягатися у відповідному онтогенетичному періоді. Він може співіснувати з попередньою фазою, виникнути хронологічно раніше її та актуалізуватися у будь-якому віці.

Нарешті, у свідомості особистості існує Вищий потенціал, головний ідеал кожної людини. Це не власне «Я», що пізнає, а трансцендентна частина універсальної свідомості, яка існує поза простором і часом та проектується у Всесвіт [153]. Лише при умові усвідомленого продуктивного вибору на всіх шести стадіях розвитку свідомості особистість отримує можливість досягти рівня власного Вищого потенціалу – ідеалу її екологічності. Позитивні зміни відбуваються лише тоді, коли особистість планомірно та свідомо розкриває власний Вищий потенціал і узгоджено живе з ним [153].

В авторський структурно-динамічній моделі розвитку екологічної свідомості особистості (див. дод. Б.1) вищий потенціал особистості об'єднує всі позитивні надбання на її життєвому шляху, які здобулися завдяки успішному з позиції духовності розв'язанню кризових суперечностей, що зумовлюються онтогенетичним розвитком або спрямовуються духовним й особистісним зростанням. Екологічна свідомість особистості, що досягла свого вищого потенціалу, виходить за рамки стосунків у системі «людина – природа» і розширює їх до простору «людина – Всесвіт». Така людина, спираючись на закони Космосу і маючи теоретичне системне світосприймання, здатна побачити в самій собі, в оточуючих, в об'єктах й явищах природи істинний сенс життя, що проявляється через різноманіття її форм і підпорядковується загальним принципам Любові, Краси, Істини, Добра, Віри, Надії, Справедливості та ін.

Вищий потенціал екологічної свідомості проявляється крізь розвинену екоцентричну особистість, життя якої сповнено високодуховним дієвим змістом. Для неї властивим є вчинкове суб'єктно-непрагматичне ставлення до Світу. Життєва активність та діяльність такої особистості мотивується екологічними потребами, в її аксіологічній сфері переважають внутрішні, зокрема екологічні цінності над зовнішніми. Особистість з високим рівнем розвитку екологічності має високий вчинковий потенціал, є зразком дієвої духовності, володіє універсальним рівнем емпатії, опановує трансфінитні емпатійні стосунки та є втіленням найкращих характеристик самоствавлення.

Висновки до першого розділу

1. Сучасний стан екології Світу ставить перед людством проблему переорієнтації від антропоцентризму, який визначає людину та її егоїстичні потреби більш вагомими, аніж інтереси і закони природи, до екоцентризму, який ґрунтується на гармонійних стосунках у системі «людина – природа». Для того, щоб людина почала відчувати себе нерозривним елементом цілісної гармонії природи, необхідно її модальність ставлення до природи змінити з об'єктної на суб'єктну, за якої об'єкти природи сприймаються як самоцінні.

2. Екологічна свідомість – це специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ».

3. Базовими складовими екологічної свідомості дорослого є екологічний світогляд (екологічні потреби й екологічні цінності), вчинковий потенціал (екоцентрична спрямованість) та особливості системи екологічних ставлень особистості до Світу (система емпатійних ставлень та самоствавлення як сприймання себе невід'ємною частиною Світу).

4. Онтогенетичний розвиток екологічної свідомості у дорослому віці має певні особливості. Для раннього та середнього дорослого віку характерною є об'єктивна модальність ставлення до природи. Ціннісно-смилова трансформація свідомості, що переживається людиною під час кризи середини життя, дозволяє змінити об'єктивну модальність її ставлення до природи на суб'єктивну. Особа зрілого дорослого віку під впливом процесів універсалізації її суб'єктності спрямовує свою свідомість в напрямку до екоцентризму і може бути зразком (за умови успішного подолання кризи середини життя) високого рівня розвитку екологічної свідомості. Вона здатна розвинути власну екологічну свідомість до її найвищого – універсального рівня, який охоплює площину стосунків у системі «Я – Світ».

5. Екологічна свідомість особистості дорослого віку детермінується низкою об'єктивних і суб'єктивних умов. До об'єктивних умов розвитку екологічної свідомості особистості відносяться внутрішні біологічні (статева приналежність та вікові особливості) та зовнішні соціальні (мега-, макро-, мезо-, мікросоціуми, що репрезентуються рівнем її освіченості та гендерними стереотипами).

Суб'єктивною (головною) внутрішньою умовою розвитку екологічної свідомості дорослої особи є її вчинкова активність, яка проявляється через наявність в неї системного світосприймання, усвідомленого прагнення до самоактуалізації та саморозвитку.

Зміст першого розділу відображено у наступних публікаціях автора:

1. Романова М. К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості / Марина Костянтинівна Романова // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. – BUDAPEST, 2013. – I (7), Issue 14. – P. 270–275.

2. Романова М. К. Чинники розвитку екологічної свідомості дорослої особистості / Марина Костянтинівна Романова // *Наука і освіта*. – 2013. – №7/СХVII. – С. 65–69.

3. Романова М. К. Духовний вимір екологічної свідомості дорослої особистості / Марина Костянтинівна Романова // Зб. тез наук. робіт Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 жовтня 2013 р.). – К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2013. – С. 121–124.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

В розділі обґрунтовано організаційно-методичні засади проведення констатувального експерименту. Описано доцільність використання створеного комплексу психодіагностичних методик. Подано комплекс адаптованих методик для вивчення екологічних потреб й екоцентричної спрямованості. Подано результати дослідження структури екологічної свідомості та умов її розвитку в дорослому віці. Визначено особливості онтогенетичної динаміки розвитку екологічної свідомості дорослої людини. Знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між структурними елементами екологічної свідомості та умовами її розвитку.

2.1. Організація й методи емпіричного дослідження

Для забезпечення репрезентативності вибірки дослідження проведено з дорослими чоловіками та жінками, що різняться соціальним статусом, освітою (мають вищу чи середню спеціальну освіту), проживають у міській або сільській місцевості та працюють у різноманітних сферах діяльності (лікарі, робітники, військові, вчителі, бухгалтери, прибиральниці, приватні підприємці, продавці, тимчасово не працюючі тощо). Вік респондентів становить від 21 до 60 років.

Загалом дослідженням охоплено 291 чоловік наступних вікових категорій: 21 – 30 років (рання дорослість) – 73 респонденти (37 жінок і 36 чоловіків); 31 – 40 років (середня дорослість) – 72 респонденти (37 жінок і 35 чоловіків); 41 – 45 років (період кризи середнього віку) – 72 особи (37 жінок і 35 чоловіків); 46 – 60 років (зріла дорослість) – 74 респонденти (39 жінок і 35 чоловіків). Отже, загальна кількість респондентів становить 150 жінок і 141 чоловіків, що зумовлюється статевою та віковою структурою сучасного

населення України [71]. Серед них 143 респонденти (73 жінки та 70 чоловіків) з вищою освітою та 148 осіб (77 жінки та 71 чоловік), які мають середню спеціальну освіту.

Психологічне дослідження проведено на базі Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, міської лікарні (КУМЦЛ № 2, м. Житомир), Житомирського державного університету ім. Івана Франка, Андрушівського хлібзаводу, кризового центру з попередження насильства в сім'ї «Лелека» (м. Житомир).

На першому етапі емпіричного дослідження підібрано методики з метою вивчення структурних елементів екологічної свідомості, а саме: екологічного світогляду (екологічних потреб, екологічних ціннісних орієнтацій), вчинкового потенціалу (екоцентричної спрямованості) та системи ставлень особистості до Світу (системи емпатійних ставлень та самоствавлення).

Головним чинником розвитку свідомості особистості є розвиток її мотиваційної сфери, базовою основою якої є система її потреб. Отже, емпіричну роботу розпочато з дослідження *екологічних потреб дорослої людини*.

З метою емпіричного дослідження екологічних потреб адаптовано «Методику діагностики міри задоволеності основних потреб» [152, с. 624-626]. Систему основних потреб за А. Маслоу, що охоплює матеріальні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби у визнанні та потреби у самовираженні, доповнено блоком потреб екологічної тематики: «відчувати і розуміти навколишній світ», «піклуватися про рослини і тварин», «досягти гармонії зі Світом».

Вище зазначені формулювання екологічних потреб особистості складено за допомогою експертної групи у складі викладачів-психологів та викладачів-екологів Житомирського національного агроекологічного університету. Висновки спеціалістів зумовлені виокремленням науковцями у структурі екологічної свідомості особистості перцептивно-афективного, когнітивного, практичного та вчинкового компонентів [53; 54; 173; 212; 223]. При цьому,

потреба у відчутті та розумінні навколишнього світу репрезентує особливості перцептивно-афективного й когнітивного компонентів екологічної свідомості особистості, потреба у піклуванні про рослини і тварин – практичного, потреба у досягненні гармонії зі Світом – вчинкового. Доповнення змісту класичної методики трьома потребами екологічної тематики також зумовлено рівноцінним наповненням блоків основних потреб особистості, кожен з яких містить три компоненти. Таким чином, адаптована методика вміщує 18 потреб, які утворюють 6 блоків (по 3 потреби в кожному), серед яких міститься й група екологічних потреб.

Для визначення міри задоволеності потреб дорослими людьми підраховується сума балів по кожному з шести блоків, обчислюється їх середнє арифметичне, знаходиться відносний показник представленості екологічних потреб у потребовій сфері, а також ранг блоку екологічних потреб серед шести їх типів.

Межові значення зон міри задоволеності потреб також адаптовано. Внаслідок того, що в адаптованій методиці зросла загальна кількість потреб, верхні межі зон різних мір задоволеності потреб пропорційно збільшено: зона задоволеності у новій редакції сягає від 0 до 17 балів, зона часткової незадоволеності – з 18 до 34, зона незадоволеності – з 35 до 51.

Кінцеву редакцію змісту даної методики подано в додатку А.2.

Другою значущою складовою екологічного світогляду дорослої людини є її екологічні ціннісні орієнтації (див. п. 1.3). Для дослідження *ціннісних орієнтацій* дорослої людини нами проаналізовано методики, що спрямовані на вивчення аксіологічної сфери особистості: «Анкета про сенс життя» Г. А. Вайзера [22], «Морфологічний тест життєвих цінностей» В. Ф. Сопова, Л. В. Карпушиної [178], «Смисложиттєві орієнтації» Д. О. Леонтьєва [98], «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча [152, с. 637-640], остання методика у модифікації О. Б. Фанталової [188], тощо.

Беручи до уваги два фактори: прагнення скоротити час на проведення дослідження та наявність в аксіологічному переліку ціннісних орієнтацій

екологічного змісту, – ми зупинили свій вибір на методиці «Ціннісні орієнтації» А. І. Моткова та Т. О. Огневої (варіант 2) [123]. Перевагою даної методики є можливість діагностування широкого спектру наступних показників, характерних для екологічних ціннісних орієнтацій: значущість, реалізація у житті, рівень конфліктності, атрибуція причин здійснення даних цінностей.

Метою методики є вивчення міри значущості та реалізації ціннісних орієнтацій (ЦО) особистості, а також їх індивідуальної та групової структури (співвідношення один з одним), конфліктності й атрибутивності (приписування) умов їх здійснення. При цьому науковці [123]. вважають ціннісні орієнтації та цінності синонімами.

У відповідності з теорією самодетермінації Е. Л. Дісі (Deci E. L., 1980) і Р. М. Руаяна (Ryan R. M., 1993) та дослідженням М. Лінча [100; 227; 228], цінності особистості у вище зазначеній методиці розподілено на зовнішні та внутрішні. При цьому внутрішні цінності визначено ширшими й більш альтруїстичними, порівняно з зовнішними, та такими, що спрямовують світогляд особистості до екоцентризму.

Авторами методик підкреслюється, що суб'єктивне благополуччя більше відчують люди з достатньою задоволеністю базових психологічних потреб і відповідних їм внутрішніх цінностей [123]. Екологічні цінності віднесено науковцями до внутрішніх цінностей особистості.

У блоці внутрішніх цінностей визначаються міри значущості та реалізації екологічних цінностей за п'ятибальною шкалою та конфліктність реалізації цих цінностей у реальному житті, яка обраховується як різниця між мірою значущості й мірою реального здійснення даних цінностей. Обчислюється середнє арифметичне показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей і конфліктності їх здійснення у реальному житті особистості.

У нашому дослідженні вивчається й атрибуція досліджуваними причин реалізації екологічних цінностей, тобто суб'єктивні оцінки міри впливу кожної з трьох пропонованих причин на реалізацію цінностей [123]: зовнішні

обставини, власні природні дані (психологічні та фізичні), власні зусилля.

Наступним компонентом екологічної свідомості особистості є її вчинковий потенціал, що репрезентується екоцентричною спрямованістю. Для дослідження *екоцентричної спрямованості особистості* адаптовано методу діагностики спрямованості особистості Б. Басса (орієнтаційна анкета) [152, с. 563-569]. Анкета містить 27 тверджень, за кожним з яких можливі три варіанти відповідей відповідно до різновидів спрямованості особистості: на себе; на спілкування; на справу. Варіанти закінчення кожного твердження орієнтаційної анкети, за допомогою яких визначаються три типи спрямованості, було доповнено екологічно орієнтованими твердженнями, в яких репрезентовано екоцентричну спрямованість особистості.

Внаслідок спільної праці з експертами було сформульовано 27 відповідних суджень. В останніх відображались наступні якісні характеристики екологічно спрямованої особистості:

– усвідомлення себе частиною цілого (Світу) – природи і соціальної групи, тобто наявність системного світосприймання («Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути органічним членом команди»; «У дитинстві мені найбільше подобалося проводити час на природі і відчувати себе її частинкою»; «У першу чергу школа повинна розвивати повагу до себе і навколишнього світу»; «Приємно, коли відчуваєш себе органічною частиною єдиного цілого»; «Якби у мене були здібності до музики, я волів би бути членом хорового чи танцювального колективу»; «Для мене найважливішим є усвідомлення того, що моє життя плине в гармонії з законами Всесвіту»;

– практична спрямованість на природні об'єкти («Найбільше задоволення я отримую від усвідомлення того, що моя праця служить людям та природі»; «Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб висвітили мій внесок у збереження скарбів Землі»; «Мені б хотілося взяти участь у створенні системи по відновленню екологічного балансу Землі»;

– когнітивний аспект ставлення до Світу («На мою думку, кращим педагогом є той, хто прищеплює любов до навколишнього світу та вчить про

нього піклуватися»; «Найгірше, коли педагог зневажливо ставиться до духовно-екологічних цінностей учнів»; «Найкраще я навчаюсь, якщо викладач застосовує екологічні принципи в навчально-виховному процесі»; «Для мене немає нічого гіршого, ніж варварсько-споживацьке ставлення до природи і людей»; «У вільний час я залюбки прочитав би книги про таємниці природи і Всесвіту»;

– розвинений вчинковий компонент екосвідомості («Я хотів би бути схожим на тих, хто долає ситуацію екологічної кризи в світі»; «Найбільших успіхів я добиваюся, коли дію на благо навколишньому світу»;

– екологічна атрибутивність при сприйнятті оточуючих («Мені подобається, коли люди підтримують екологічні акції, оберігають нашу планету»; «Я хотів би, щоб мої друзі прагнули до гармонії з навколишнім світом»; «Кращими друзями я вважаю тих, хто дбайливо і з повагою ставиться до всіх об'єктів навколишнього світу»; «Я не люблю людей, які вважають себе центром Всесвіту»;

– відчуття гармонійного злиття, єдності з природою («Найбільше я не люблю, коли втрачаю відчуття навколишнього світу, не помічаю його»; «Я люблю, коли відчуваю духовну і фізичну єдність з природою»; «Найбільше я ціную здатність відчувати і розуміти навколишній світ»; «Найкраще я відпочиваю у вільний час на природі»;

– здоровий спосіб життя, завдяки дотриманню якого зберігається екологічний баланс («Якби у мене було більше вільного часу, я використав би його для подорожей, спілкування з природою»; «Людина повинна прагнути до того, щоб зберегти природний баланс з навколишнім світом»;

– цілісність і гармонійність особистості («На мою думку, в першу чергу керівник повинен бути гармонійною особистістю»).

Респонденти мають проранжувати твердження у порядку спадання їх суб'єктивної значущості від 3 до 0 балів. Експериментатором підраховується сума балів по кожному з чотирьох блоків, обчислюється їх середнє арифметичне, знаходиться відносний показник представленості екоцентричної

спрямованості особистості серед усіх типів спрямованості, а також ранг екоцентричної спрямованості чоловіків і жінок у системі чотирьох типів спрямованості загалом.

Адаптована методика дослідження спрямованості особистості Б. Басса подана в додатку Б.2.

Другий етап дослідження присвячено вивченню особливостей системи екологічних ставлень особистості до Світу. Для цього підібрано окремі методики з вивчення інтегральної емпатії дорослої людини та характеристик її самоствавлення.

Для дослідження *інтегральної емпатії* використано методику діагностики емпатії особистості зрілого віку Л. П. Журавльової [68]. Цією методикою досліджуються показники інтегральної емпатії у відповідності до основних теоретичних положень авторської загальнопсихологічної концепції розвитку емпатії. Текст складається із сюжетів-колізій, герої яких потрапляють в різні емпатогенні ситуації. На кожен ситуацію пропонується сім варіантів відповідей щодо їх розв'язання. Передбачена також власна відповідь респондента. Кожен із варіантів запропонованих відповідей репрезентує один із видів чи форм емпатії, а також відповідного емпатійного ставлення [69].

Діагностичною процедурою передбачено визначення загального показника емпатійності – суми показників антиемпатії та всіх форм власне емпатії. Таку емпатію автор визначає інтегральною [68]. Знаходиться середнє арифметичне значення показників інтегральної емпатії людей на різних етапах дорослості.

Диференціюються також рівні розвитку емпатії – дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий. Наслідком цього є утворення груп респондентів, відповідно до показників рівнів розвитку їхньої емпатії.

Для дослідження *особливостей самоствавлення* дорослої людини використано методику С. Р. Пантілєєва (МДС) [131, с. 141-157]. Самоствавлення розглядається автором як уявлення особистості про сенс власного «Я». В основу розуміння самоствавлення покладена концепція самосвідомості В. В.

Століна, який виокремлював три виміри самоствавлення: симпатію, повагу, близькість [181].

Самоствавлення у даній методиці значною мірою визнано переживанням власної цінності, яке реалізоване в досить широкому діапазоні почуттів: від самоповаги до самоприниження. Тому інтерпретацію показників здійснено залежно від їх вираженості. При цьому значення 1-3 стевів умовно вважаються низькими, 4-7 – середніми, 8-10 – високими.

Обробка значень шкал дозволяє виокремити три незалежних фактори: самоповагу, аутосимпатію та внутрішню невпорядкованість. Фактор «самоповага» включає такі шкали: відкритість (внутрішня чесність), самовпевненість, самокерівництво, дзеркальне Я (відображене самоствавлення). До фактору «аутосимпатія» увійшли значення шкал: самоцінність, самоприйняття і самоприв'язаність. Ці шкали відображають емоційне ставлення респодента до свого «Я».

Фактор «внутрішня невпорядкованість» містить шкали: внутрішня конфліктність, самозвинувачення. Цей фактор пов'язаний з негативним самоствавленням, яке не залежить від аутосимпатії і самоповаги. Його показники свідчать про дезадаптацію особистості і передбачають необхідність надання їй психологічної допомоги.

На третьому етапі досліджено психологічні умови розвитку екологічної свідомості особистості в дорослому віці. З метою дослідження *особливостей самоактуалізації* особистості як прояву її вчинкової активності використано методику САМОАЛ А. В. Лазукіна в адаптації Н. Ф. Каліної [114, с. 263-300]. Авторами методики самоактуалізація інтерпретується як прагнення людини до найбільш повного розкриття та реалізації свого особистісного потенціалу.

Найповніша самоактуалізація полягає в реалізації смисложиттєвих і ціннісних орієнтації. Звертається увага на той факт, що в їхньому підході має місце сутнісна, автентична самореалізація – задоволення потреби в самоактуалізації як прагнення реалізувати свої здібності і таланти. Така самореалізація називається самовіддачею, самоздійсненням. Особистість, що

самореалізується, може бути названа самоактуалізованою [114]. Синонімічне вживання цих двох понять віддзеркалює найвищий рівень особистісного та духовного розвитку тої дорослої людини, якій притаманна універсальна екологічна свідомість.

Досліджено особливості самоактуалізації особистості на різних етапах дорослості. Діагностовано загальний рівень самоактуалізації та відносна представленість кожної з ознак самоактуалізації особистості за 11 шкалами: орієнтація в часі, цінності, ставлення до природи людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність і гнучкість при спілкуванні. З метою встановлення рівня самоактуалізації особистості знайдено середнє арифметичне показників вище зазначених шкал.

Схематично хід констатувального експерименту та апробований методичний інструментарій відображено в табл. 2.1.

Оскільки *рівень освіти* особи є соціально обумовленим чинником розвитку її екологічності (див. п. 1.3), аналіз результатів експериментального дослідження подано відносно рівня освіти респондентів.

Вивчається також вплив *статевих особливостей* особистості в якості внутрішньої біологічної умови розвитку її екологічності свідомості.

Виокремлено *вікові особливості* дорослої особистості, які виступають другою внутрішньою біологічною умовою розвитку її екологічності. Кожен феномен, що досліджується, описано згідно з етапами дорослості: ранньої дорослості (21 – 30 років), середньої дорослості (31 – 40 років), періоду кризи середнього віку (41 – 45 років), зрілої дорослості (46 – 60 років).

Що стосується таких умов розвитку екологічності свідомості дорослої людини як її системне світосприймання та прагнення до саморозвитку, вони актуалізуються та діагностуються на етапі формувального експерименту (див. п. 3.1). В ході психокорекційної програми екологічна свідомість особистості розвивається завдяки побудові системного світосприймання на підґрунті теоретичного мислення та усвідомленого прагнення до самовдосконалення.

Таблиця 2.1

Діагностичні показники екологічної свідомості, умов її розвитку та відповідний методичний інструментарій

Структурні елементи Умови розвитку екологічної свідомості		Параметри	Показники	Методичний інструментарій
Екологічний світогляд	Екологічні потреби	міра задоволеності екологічних потреб	середнє арифметичне; відносний показник представленості екопотреб у потребовій сфері; ранг блоку екопотреб серед шести їх типів	адаптована методика діагностики міри задоволеності основних потреб
	Екологічні цінності	міри значущості та реалізації екоцінностей та конфліктність реалізації цих цінностей у реальному житті; атрибуція чинників реалізації екоцінностей	середнє арифметичне показників мір значущості та реалізації екоцінностей і конфліктності здійснення цих цінностей у реальному житті	методика «Ціннісні орієнтації» А. І. Моткова та Т. О. Огневої (варіант 2)
Вчинковий потенціал	Екоцентрична спрямованість	екоцентрична спрямованість	сума балів блоку екоспрямованості, її середнє арифметичне, відносний показник представленості екоспрямованості особистості серед усіх типів спрямованості, ранг екоспрямованості у системі чотирьох типів спрямованості загалом	адаптована методика спрямованості особистості Б. Басса

<i>Продовж. табл. 2.1</i>				
Система екологічних ставлень до Світу	Емпатійні ставлення	рівень інтегральної емпатії	середнє арифметичне значення показників інтегральної емпатії; рівні розвитку емпатії	методика діагностики емпатії особистості зрілого віку Л. П. Журавльової
	Самоствавлення	вираженість значень за 9 шкалами самоствавлення: відкритість, самовпевненість, самокерівництво, дзеркальне Я, самоцінність, самоприйняття самоприв'язаність; внутрішня конфліктність, самозвинувачення	сума значень за кожною з дев'яти шкал, що переводяться у стени	методика самоствавлення С. Р. Пантілеєва
Вчинкова активність	Особливості самоактуалізації	загальний рівень самоактуалізації та відносна представленість кожної з ознак самоактуалізації особистості за 11 шкалами: орієнтація в часі, цінності, ставлення до природи людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність і гнучкість при спілкуванні.	середнє арифметичне загального рівня самоактуалізації та показників зазначених шкал	методика діагностики самоактуалізації особистості А. В. Лазукіна в адаптації Н. Ф. Каліної

2.2. Дослідження психологічних особливостей структурних компонентів екологічної свідомості та умов їх розвитку

Першим досліджуваним феноменом нашої експериментальної роботи стала система екологічних потреб дорослих людей в якості структурного елементу екологічного світогляду особистості.

Виявлено (див. табл. 2.2), що міра задоволеності екологічних потреб загалом у дорослих чоловіків і жінок знаходяться у зоні часткової незадоволеності ($\bar{x} = 23,0$ бали). Ця міра вища у жінок, порівняно з чоловіками (відповідно, $\bar{x}_{ж.} = 25,7$ балів, $\bar{x}_{ч.} = 20,2$ бали). Оскільки прагнення до задоволення вище зазначених потреб зумовлює розвиток екоспрямованості особистості, тому рівень розвитку екологічної свідомості у жінок має бути вищим, аніж у чоловіків. До того ж, міри задоволеності екопотреб чоловіків у ранній та середній дорослості знаходяться у зоні задоволеності, тобто не піднімаються вище межі у 17,0 балів (див. п. 2.1) (відповідно, $\bar{x}_{ч.р.д.} = 15,1$ бали, $\bar{x}_{ч.с.д.} = 16,1$ бали), не є актуалізованими і тому не можуть бути рушійною силою їхнього особистісного розвитку до екоцентризму.

Найвищі показники міри незадоволеності екологічних потреб продемонстрували жінки і чоловіки, які переживають кризу середнього віку. Ціннісно-смилова трансформація, що властива особистості цього віку, зумовлює стрімкий розвиток екологічного світогляду та ґрунтується на зростаючій духовності дорослої людини. Внаслідок цього її екологічні потреби піднімаються на сходинку вище, порівняно з місцем, що займають ці потреби в особистості в ранній і середній дорослості (відповідно, ранг_{кр.сер.в.} = 3,3; ранг_{р.дор.} = 4,4; ранг_{с.дор.} = 4,3). При цьому особливості статевої диференціації зберігаються й у цьому віковому періоді: жінки, які переживають кризу середнього віку, мають вищі показники міри незадоволеності екопотреб, порівняно з чоловіками (відповідно, ранг_{ж.} = 2,9; ранг_{ч.} = 3,7).

**Особливості міри задоволеності екологічних потреб чоловіків і жінок
на різних етапах дорослості**

Вибірка	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Віковий проміжок (у роках)				
		21 – 30	31 – 40	41 – 45	46 – 60	21 – 60
Чоловіки	\bar{x} (бали)	15,1	16,1	24,6	25,0	20,2
	% [*]	9,9	10,5	16,1	16,3	13,2
	ранг ^{**}	4,9	4,9	3,7	3,9	4,4
Жінки	\bar{x} (бали)	22,9	23,1	29,1	27,7	25,7
	% [*]	15,0	15,1	19,0	18,1	16,8
	ранг ^{**}	3,9	3,7	2,9	3,0	3,4
Загальна вибірка	\bar{x} (бали)	19,0	19,7	26,9	26,4	23,0
	% [*]	12,4	12,9	17,6	17,3	15,1
	ранг ^{**}	4,4	4,3	3,3	3,4	3,9

Примітки: * – від загальної суми показників (153) міри задоволеності потреб; ** – ранг блоку екологічних потреб серед 6 блоків потреб.

Виявлено досить великий розмах показників міри незадоволеності екологічних потреб в осіб дорослого віку ($W = 14,1$ бали). З таблиці 2.2 видно, що ці показники знаходяться в межах від $\bar{x}_{\min} = 15,0$ бали у чоловіків у ранньому дорослому віці до $\bar{x}_{\max} = 29,1$ бали у жінок, які переживають кризу середнього віку. Найвищі показники міри задоволеності потреб особистості, яка переживає кризу середнього віку, підтверджують характерну для цього періоду переорієнтацію свідомості в напрямку від егоцентризму до гуманізму [67] та екоцентризму.

Аналіз результатів дослідження показав, що існує тенденція залежності показників міри задоволеності екологічних потреб від віку респондентів ($\bar{x}_{\text{р.д.}} = 19,0$ бали, $\bar{x}_{\text{с.д.}} = 19,7$ бали, $\bar{x}_{\text{п.кр.с.в.}} = 26,9$ бали, $\bar{x}_{\text{зр.д.}} = 26,4$ бали). Особливо це стосується показників, що властиві чоловікам. Міра задоволеності екологічних потреб у чоловіків у зрілому дорослому віці значно вища, порівняно з

представниками сильної статі інших вікових груп (відповідно, $\bar{x}_{\text{ч.зр.д.}} = 25,0$ бали, $\bar{x}_{\text{ч.кр.сер.в.}} = 24,6$ бали, $\bar{x}_{\text{ч.с.д.}} = 16,1$ бали, $\bar{x}_{\text{ч.р.д.}} = 15,1$ бали). При цьому значний стрибок міри задоволеності екологічних потреб чоловіки і жінки демонструють у кризовий період середнього віку.

Отже, спостерігається позитивна онтогенетична динаміка розвитку міри задоволеності екологічних потреб свідомості дорослої особи: з віком збільшується їх актуалізація та значущість для особистості. При цьому в осіб з вищою освітою ці показники кращі, ніж у респондентів, які мають середню спеціальну освіту (див. рис. 2.1).

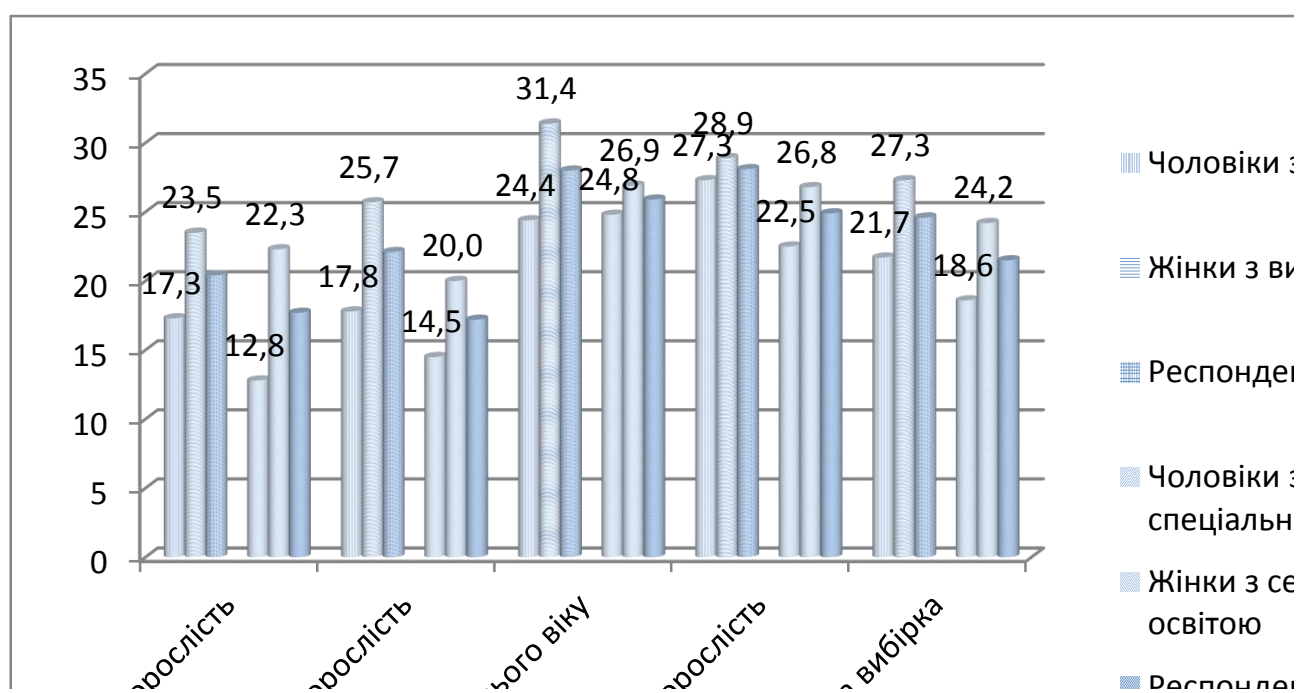

Рис. 2.1. Особливості міри задоволеності екологічних потреб чоловіків і жінок з вищою і середньою спеціальною освітою на різних етапах дорослості (у балах)

Враховуючи рівень освіти респондентів, виявлено збільшення розмаху показників міри задоволеності екологічних потреб ($W = 18,6$ бали). Ці показники коливаються в межах від $\bar{x}_{\text{min}} = 12,8$ бали в чоловіків у ранній дорослості з середньою спеціальною освітою до $\bar{x}_{\text{max}} = 31,4$ бали у жінок, які переживають кризу середнього віку і мають вищу освіту. Порівнюючи показники міри задоволеності екопотреб у респондентів з різним рівнем

освіченості, висновуємо, що чоловіки і жінки з вищою освітою мають більш розвинуту екологічну свідомість, ніж особи з середньою спеціальною освітою.

Зумовленість показників міри задоволеності екологічних потреб особистості рівнем її освіченості справедлива впродовж усього онтогенезу дорослої людини. Винятком є показники міри задоволеності екологічних потреб у чоловіків, які переживають кризу середнього віку. Для осіб сильної статі у цьому віці міра задоволеності екологічних потреб залишається майже однаковою, незалежно від рівня їхньої освіченості ($\bar{x}_{\text{ч.в.осв.}} = 24,4$ бали, $\bar{x}_{\text{ч.с.сп.осв.}} = 24,8$ бали). Як бачимо, у чоловіків, які переживають кризу середнього віку, в порівнянні з ранньою і середньою дорослістю, ці показники стрімко долають межу задоволеності, переміщуючись в зону часткової незадоволеності. Завдяки цьому звужується розмах показників міри задоволеності екологічних потреб у осіб, які переживають кризу середньої дорослості ($W = 7,0$ балів). Це свідчить про те, що особливості потребової сфери у чоловіків і жінок даного віку набувають все більшої екологічності одночасно з поступовим нівелюванням статевої різниці в світосприйнятті та розвитку світогляду від егоцентризму до екоцентризму. Саме криза середнього віку змушує дорослу людину поєднати переваги східного (більш властивий жінкам) та західного (більш властивий чоловікам) типів мислення та допомагає досягти універсального рівня розвитку її екологічної свідомості.

Що стосується показників мір задоволеності екологічних потреб в осіб у зрілій дорослості, то виявлено зменшення їх значень у жінок з вищою освітою та у чоловіків з середньою спеціальною освітою, порівняно з респондентами, які переживають кризу середнього віку (відповідно, $\bar{x}_{\text{ж.в.осв.зр.д.}} = 28,9$ бали та $\bar{x}_{\text{ж.в.осв.кр.сер.в.}} = 31,4$ бали; $\bar{x}_{\text{ч.с.осв.зр.д.}} = 22,5$ бали та $\bar{x}_{\text{ч.с.осв.кр.сер.в.}} = 24,8$ бали). Ймовірно, це відбувається внаслідок зростання маскулінності в жінок, які, маючи вищу освіту, займають престижні місця у професійно-соціальній сфері і більшою мірою нехтують еколого-гуманістичними проявами власної свідомості, ніж жінки з середньою спеціальною освітою. Чоловіки ж з

середньою спеціальною освітою у зрілому дорослому віці більшою мірою мають потребу у визнанні, порівняно з іншими потребами.

Одночасно з тим у зрілих чоловіків з вищою освітою з віком зростає значущість екопотреб. Її показник в онтогенетичній динаміці екосвідомості в осіб сильної статі сягає свого найвищого рівня ($\bar{x}_{\text{ч.в.осв.зр.д.}} = 27,3$ бали).

Що стосується аналізу результатів співвідношення мір задоволеності всіх шістьох типів потреб дорослої особи, підтверджено значущість періоду кризи середнього віку для розвитку екопотреб особистості. Саме в цей період людина усвідомлює власні екопотреб, які в її свідомості виходять на перший план, поступаючись місцем лише потребам у самовираженні (див. рис. 2.2).

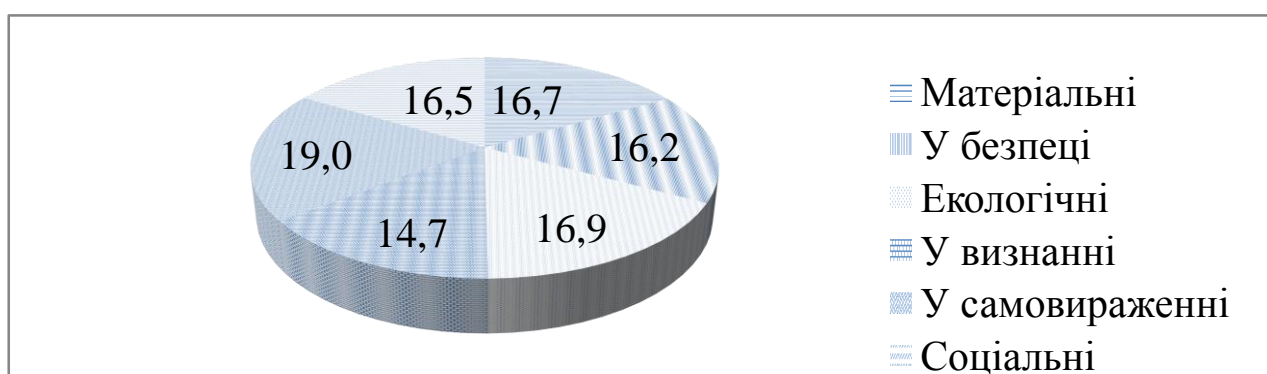

Рис. 2.2. Особливості міри задоволеності основних потреб у дорослих, які переживають кризу середнього віку (у відсотках)

За даними загальної вибірки, екологічні потреби у дорослому віці займають останнє місце (див. рис. 2.3).

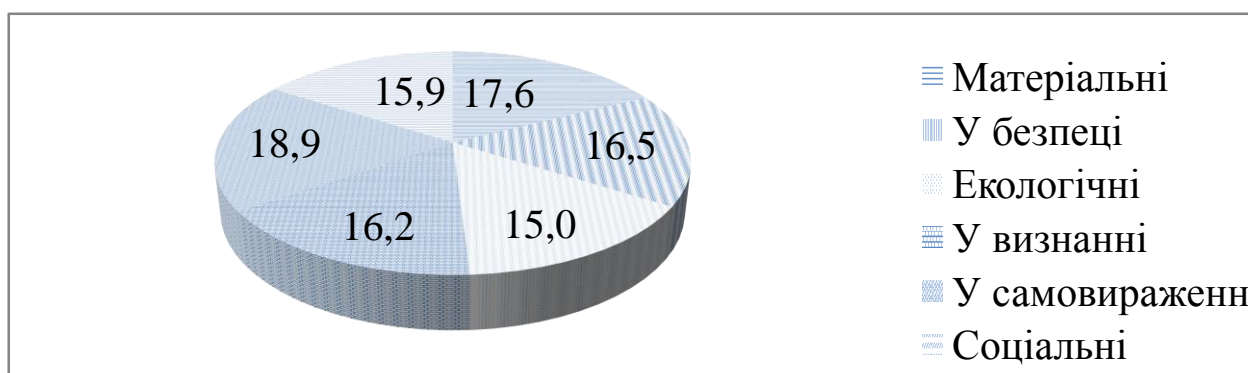

Рис. 2.3. Особливості міри задоволеності основних потреб дорослими людьми (загальна вибірка)

Наступним структурним елементом екологічного світогляду особистості є її *екологічні ціннісні орієнтації*. В результаті аналізу показників *міри значущості екологічних цінностей* (див. табл. 2.3) виявлено, що для жінок ці цінності є більш вагомими, порівняно з чоловіками (відповідно, $\bar{x}_{\text{ж.}} = 4,4$ бали, $\bar{x}_{\text{ч.}} = 4,1$ бали).

Таблиця 2.3

Особливості мір значущості, реалізації та конфліктності здійснення екологічних цінностей на різних етапах дорослості

Вибірка	Показники екологічних цінностей	Віковий проміжок (у роках)				
		21 – 30	31 – 40	41 – 45	46 – 60	21 – 60
Чоловіки	$\bar{x}_{\text{знач.}}^*$	3,5	4,0	4,4	4,5	4,1
	$\bar{x}_{\text{реаліз.}}^{**}$	3,2	3,8	3,8	4,4	3,8
	$\bar{x}_{\text{конфл.}}^{***}$	0,28	0,20	0,54	0,14	0,29
Жінки	$\bar{x}_{\text{знач.}}^*$	4,4	4,5	4,4	4,5	4,4
	$\bar{x}_{\text{реаліз.}}^{**}$	4,0	4,2	4,2	4,5	4,2
	$\bar{x}_{\text{конфл.}}^{***}$	0,35	0,35	0,19	0,00	0,22
Загалом	$\bar{x}_{\text{знач.}}^*$	3,9	4,3	4,4	4,5	4,3
	$\bar{x}_{\text{реаліз.}}^{**}$	3,6	4,0	4,0	4,5	4,0
	$\bar{x}_{\text{конфл.}}^{***}$	0,32	0,28	0,36	0,07	0,25

Примітка: * – міра значущості цінностей; ** – міра їх реалізації; *** – конфліктність реалізованості цінностей.

Позитивна онтогенетична динаміка показників міри значущості екологічних цінностей спостерігається лише у чоловіків. У жінок показники вище зазначеної міри стабільні і майже не залежать від їхнього віку. Навіть у жінок, які переживають кризу середнього віку, показники міри значущості екологічних цінностей залишаються в межах показників загальної вибірки жінок ($\bar{x}_{\text{ж.кр.с.в.}} = 4,4$ бали). Причина даної тенденції потребує подальшого дослідження.

Показники *міри реалізації екологічних цінностей* також вищі у жінок, ніж у чоловіків (відповідно, $\bar{x}_{\text{ж.реаліз.}} = 4,2$ бали, $\bar{x}_{\text{ч.реаліз.}} = 3,8$ бали). Позитивна онтогенетична динаміка міри реалізації екологічних цінностей властива всім дорослим людям, незалежно від їхньої статевої приналежності.

Порівнюючи *показники конфліктності реалізованості екологічних цінностей* у періоди ранньої та середньої дорослості, спостерігаємо більшу конфліктність у жінок, ніж у чоловіків. Проте, у період кризи середнього віку та зрілій дорослості ця тенденція змінюється: показники конфліктності здійснення екоцінностей у чоловіків стають набагато вищими, порівняно з жінками (відповідно, $\bar{x}_{\text{ч.конфл.кр.с.в.}} = 0,54$ бали, $\bar{x}_{\text{ж.конфл.кр.с.в.}} = 0,19$ бали; $\bar{x}_{\text{ч.конфл.з.д.}} = 0,14$ бали, $\bar{x}_{\text{ж.конфл.з.д.}} = 0,00$ бали). Внаслідок цього загальний показник психологічного суб'єктивного благополуччя у жінок зрілого дорослого віку значно вищий [123].

Найвищі показники конфліктності реалізованості екоцінностей мають чоловіки, які переживають кризу середнього віку ($\bar{x}_{\text{ч.конфл.кр.с.в.}} = 0,54$ бали). Цей факт разом з експериментальними даними нашого дослідження стосовно екоспрямованості дорослих чоловіків підтверджує характерну особливість протікання кризи середнього віку, яка породжує суттєву переорієнтацію їхнього світогляду від еґо- до екоцентризму вже у наступному періоді онтогенезу – зрілій дорослості.

Аналізуючи результати дослідження стосовно загальної вибірки, приходимо до висновку про достатньо високі показники мір значущості ($\bar{x} = 4,3$ бали) та реалізації екологічних цінностей ($\bar{x}_{\text{реаліз.}} = 4,0$ бали) і низьку конфліктність їх реалізованості ($\bar{x}_{\text{конфл.}} = 0,25$ бали) в дорослої людини. При цьому спостерігається тенденція до зниження конфліктності реалізованості та збільшення вірогідності реалізації екоцінностей дорослої особи в онтогенезі, що свідчить про більш високий рівень прояву поведінково-вчинкового аспекту її екологічної свідомості.

У нашому дослідженні вивчається й *атрибуція дорослими людьми*

чинників реалізації екологічних цінностей (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Особливості атрибуції причин реалізації екологічних цінностей на різних етапах дорослості (у балах)

Вибірка	Показники екологічних цінностей	Віковий проміжок (у роках)				
		21 – 30	31 – 40	41 – 45	46 – 60	21 – 60
Чоловіки	ЗО*	3,1	3,3	3,9	3,8	3,5
	ВПД**	3,3	3,7	4,0	4,4	3,9
	ВЗ***	3,7	4,2	4,1	4,3	4,1
Жінки	ЗО*	3,6	3,6	3,8	4,0	3,8
	ВПД**	3,9	4,1	4,0	4,0	4,0
	ВЗ***	4,1	4,2	4,0	4,2	4,1
Загалом	ЗО*	3,4	3,4	3,8	3,9	3,6
	ВПД**	3,6	3,9	4,0	4,2	3,9
	ВЗ***	3,9	4,2	4,0	4,3	4,1

Примітка: * – зовнішні обставини; ** – власні природні дані; *** – власні зусилля.

Аналіз результатів дозволяє висновувати те, що доросла особа, суб'єктивно оцінюючи чинники реалізації екоцінностей у власному житті, віддає перевагу ролі внутрішній детермінації над зовнішньою (відповідно, ВЗ = 4,1 бали, ВПД = 3,9 бали, ЗО = 3,6 бали). Це свідчить про досить високий рівень вчинкового компоненту її екологічності та суб'єктності в стосунках «Я – Світ».

На фоні загальної тенденції до позитивної динаміки всіх типів атрибуції впродовж онтогенезу спостерігається тимчасове незначне зменшення ролі власних зусиль у приписуванні причин реалізації екоцінностей дорослими людьми, які переживають кризу середнього віку. Ймовірно, це відбувається внаслідок психологічного конфлікту, зумовленого різницею потенціалів між бажанням («хочу») і реальними діями («можу») стосовно екоцінностей у

чоловіків і жінок цього віку. Цей факт дозволяє прогнозувати позитивні зміни в екосвідомості зрілої особи і визначити період кризи середнього віку сензитивним для проведення ефективної психокорекційної програми.

Що стосується впливу рівня освіти дорослих людей на розвиток екологічних цінностей (див. рис. 2.4), визначено відносно рівноцінну значущість цих цінностей у житті дорослих людей, незалежно від рівня їхньої освіченості.

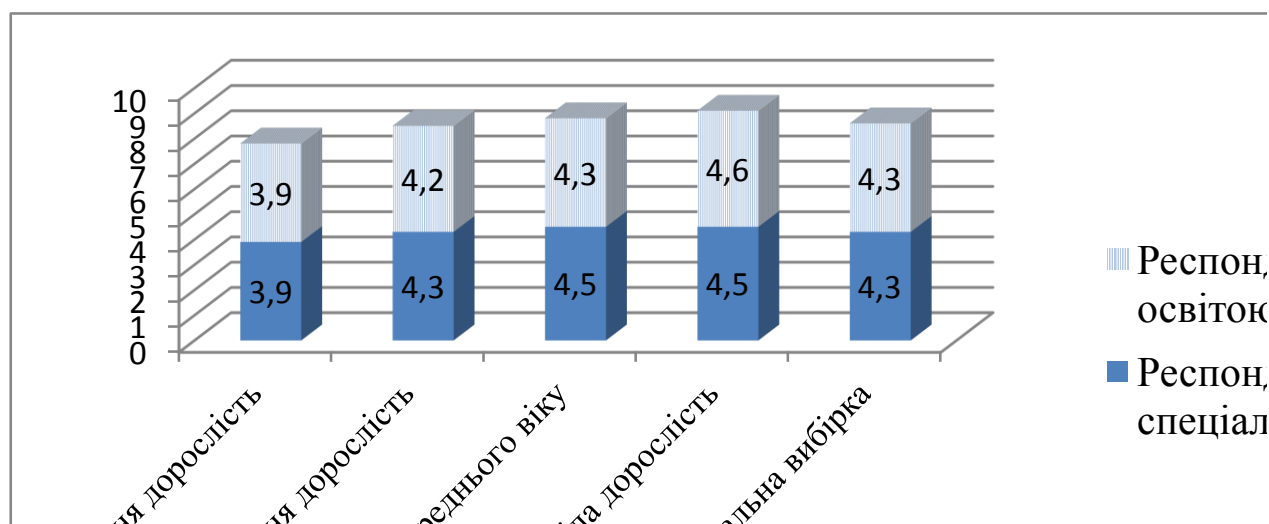

Рис. 2.4. Онтогенетична динаміка міри значущості екоцінностей у дорослих осіб з вищою і середньою спеціальною освітою (у балах)

Є підстави висновувати про аналогічний зв'язок міри реалізації екоцінностей у житті дорослих людей з різним рівнем освіти (див. рис. 2.5).

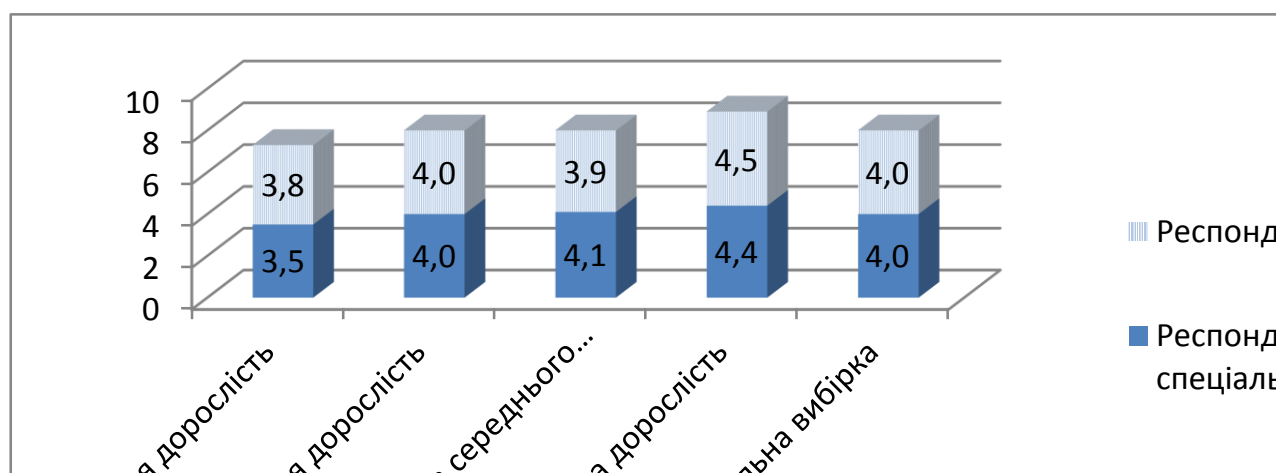

Рис. 2.5. Онтогенетична динаміка міри реалізації екологічних цінностей у житті дорослих осіб з вищою і середньою спеціальною освітою (у балах)

Виявлено позитивну динаміку розвитку мір значущості та реалізації екологічних цінностей в онтогенезі дорослої особи (див. рис. 2.4, рис. 2.5).

Наступним досліджуваним феноменом є вчинковий потенціал в якості компоненту екологічної свідомості особистості, що репрезентується *екоцентричною спрямованістю* (див. табл. 2.5). Показники екоцентричної спрямованості чоловіків і жінок загальної вибірки мають невисокі значення ($\bar{x} = 32,4$ бали, ранг = 3,2 серед чотирьох напрямів спрямованості), що свідчить про недостатній рівень сформованості екологічного аспекту в їх свідомості. Серед окремих груп загальної вибірки жінки мають вищі показники екоцентричної спрямованості, порівняно з чоловіками (відповідно, $\bar{x}_{ж.} = 35,8$ бали, $\bar{x}_{ч.} = 28,8$ бали).

Таблиця 2.5

Онтогенетичні особливості екоцентричної спрямованості на різних етапах дорослості

Вибірка	Показники екоцентричної спрямованості	Віковий проміжок (у роках)				
		21 – 30	31 – 40	41 – 45	46 – 60	21 – 60
Чоловіки	\bar{x} (бали)	23,1	25,1	36,5	30,9	28,8
	% [*]	14,3	15,5	22,5	19,0	17,8
	ранг ^{**}	3,8	3,7	2,8	3,3	3,4
Жінки	\bar{x} (бали)	31,1	35,0	39,4	37,6	35,8
	% [*]	19,2	21,6	24,3	23,2	22,1
	ранг ^{**}	3,4	3,0	2,6	2,7	2,9
Загальна вибірка	\bar{x} (бали)	27,2	30,2	38,0	34,4	32,4
	% [*]	16,8	18,6	23,4	21,3	20,0
	ранг ^{**}	3,6	3,4	2,7	3,0	3,2

Примітка: * – від загальної суми балів (162), ** – ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

Розмах показників екоспрямованості ($W = 16,3$ бали) коливається в межах від $\bar{x}_{\min} = 23,1$ бали у чоловіків у ранній дорослості до $\bar{x}_{\max} = 39,4$ бали у

жінок, які переживають кризу середнього віку. Ці факти ще раз демонструють вплив статевої приналежності на розвиток екологічної свідомості особистості. Східний тип мислення, притаманний жінкам, зумовлює більш високий рівень їх екологічності в порівнянні із західним типом мислення чоловіків.

Найвищі показники екоцентричної спрямованості мають жінки і чоловіки, які переживають кризу середнього віку (відповідно, $\bar{x}_{ж.} = 39,4$ бали, $\bar{x}_{ч.} = 36,5$ бали). Цей факт підтверджує значущість даного віку для розвитку універсального (найвищого) рівня екологічної свідомості.

Спостерігається позитивна онтогенетична динаміка розвитку екоцентричної спрямованості дорослої людини. При цьому впродовж усього онтогенезу в осіб з вищою освітою показники екосвідомості кращі, ніж у респондентів, які мають середню спеціальну освіту (див. рис. 2.6). Розмах показників екоцентричної спрямованості у жінок і чоловіків з різним рівнем освіченості впродовж усієї дорослості досить широкий ($W = 21,4$ бали) і коливається в межах від $\bar{x}_{\min} = 21,7$ бали у чоловіків у ранній дорослості з середньою спеціальною освітою до $\bar{x}_{\max} = 43,1$ бали у жінок з вищою освітою, які переживають кризу середнього віку.

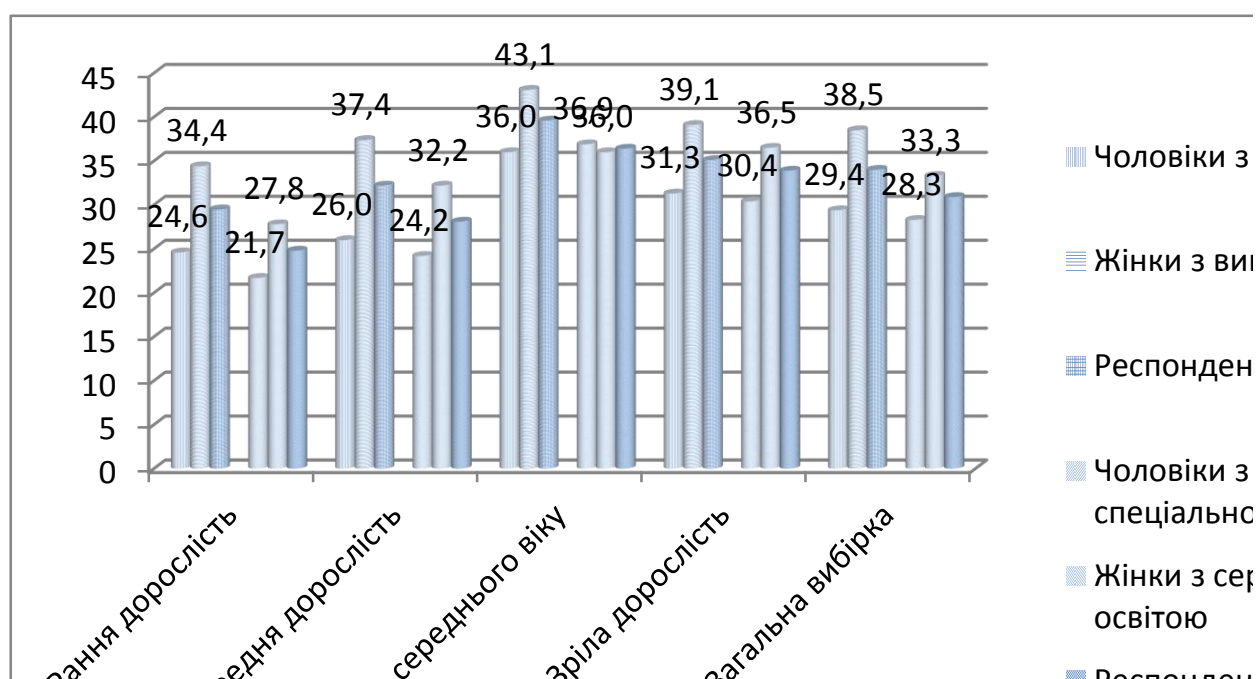

Рис. 2.6. Особливості розвитку екоцентричної спрямованості осіб з вищою і середньою спеціальною освітою на різних етапах дорослості

Однак, з віком розмах між показниками екоцентричної спрямованості осіб з різним рівнем освіченості звужується ($W_{р.д.} = 4,7$ бали, $W_{с.д.} = 4,1$ бали, $W_{кр.с.в.} = 3,2$ бали, $W_{зр.д.} = 2,2$ бали). Цей факт свідчить про однакову сензитивність до вікових змін у особистісній спрямованості осіб, незалежно від їхньої освіченості.

На тлі загальної схильності показників рівня розвитку екологічної свідомості жінок до лідерських позицій, порівняно з чоловіками, знайдено виняткову особливість у респондентів з середньою спеціальною освітою, які переживають кризу середнього віку. Представники сильної статі цієї групи мають вищі показники рівня екоспрямованості, ніж жінки, які мають середню спеціальну освіту (відповідно, $\bar{x}_{ч.с.с.осв.} = 36,9$ бали, $\bar{x}_{ж.с.с.осв.} = 36,0$ балів). Цей факт потребує більш глибокого дослідження і свідчить про важливість змін у смисловій переорієнтації чоловіків під час кризи середнього віку.

Беручи до уваги важливість спрямування світогляду сучасного людства від егоцентризму до екоцентризму, доцільно порівняти особливості онтогенетичної динаміки різних типів спрямованості дорослої особи (див. рис. 2.7). Отримані дані свідчать про те, що доросла людина, яка переживає кризу середнього віку, найбільш орієнтована на екоцентризм, ніж в інші вікові періоди.

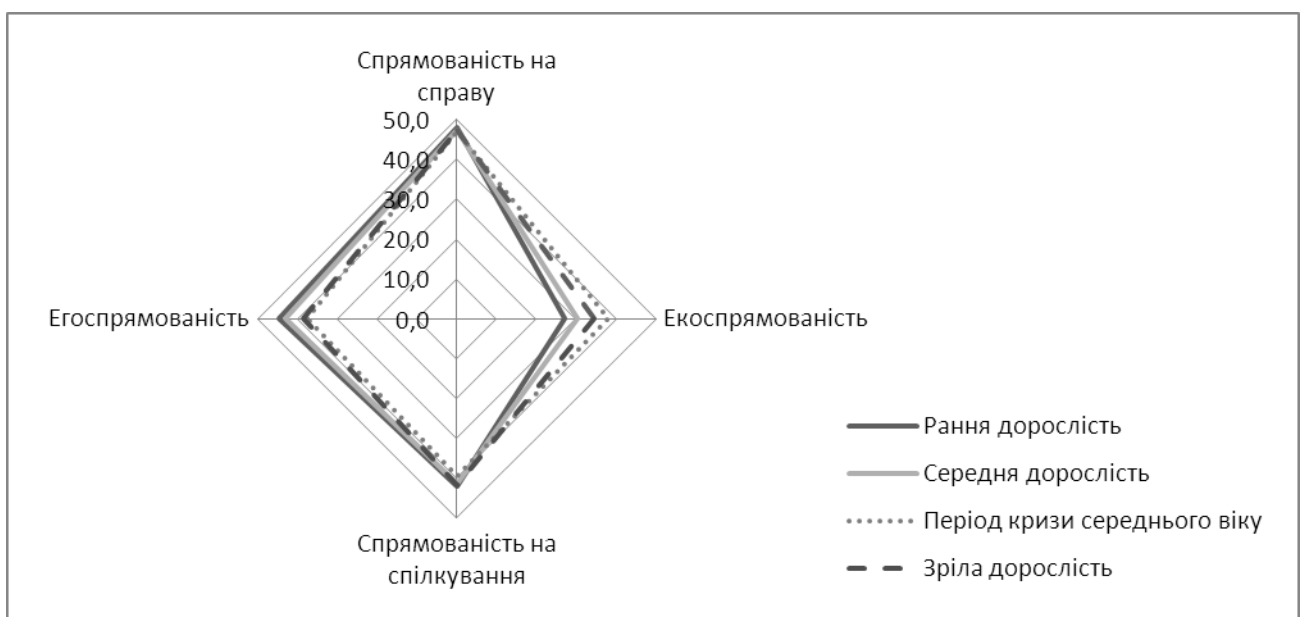

Рис. 2.7. Онтогенетична динаміка різних типів спрямованості (у балах)

Вище зазначене ще раз експериментально підтверджує справедливість нашого теоретичного положення, що криза середнього віку є найбільш сензитивною для еколого-гуманістичної трансформації свідомості дорослої людини, що зумовлює стрімкий розвиток її екоцентричної спрямованості. Однак привидів для оптимізму замало, тому що спрямованість на егоцентризм у дорослих людей переважає їхню екоцентрованість. Навіть криза середнього віку лише нівелює різницю між его- й екоспрямованістю дорослої особи (відповідно, $\bar{x}_{\text{егоспр.}} = 37,4$ бали, $\bar{x}_{\text{екоспр.}} = 38,0$ балів). Водночас, розмах між цими показниками у дорослих людей в інші вікові періоди дуже істотний і вказує на перевагу егоспрямованості (відповідно, $W_{\text{р.д.}} = 17,4$ бали, $W_{\text{с.д.}} = 12,9$ бали, $W_{\text{зр.д.}} = 4,1$ бали). Психологи у своїй корекційній роботі повинні врахувати цю негативну тенденцію, яка є наслідком переважання у дорослих людей західного типу мислення і заважає їм усвідомити власну відповідальність за сучасну духовно-екологічну кризу.

В результаті експериментального дослідження екологічних потреб, екологічних ціннісних орієнтацій та екоцентричної спрямованості особистості в дорослому віці знайдено позитивну динаміку в розвитку її екологічної свідомості впродовж онтогенезу. При цьому найвищі показники вище зазначених феноменів має доросла людина, яка переживає кризу середнього віку.

На наступному етапі експериментального дослідження вивчались *особливості розвитку системи ставлень особистості до Світу*: рівнем розвитку її емпатійності та характеристики самоствавлення. За результатами аналізу *рівня розвитку емпатійності* дорослих осіб (див. табл. 2.6) виявлено, що більшість з них має середній рівень її розвитку ($\bar{x} = 26,7$ бали), який коливається в межах від $\bar{x}_{\text{min}} = 21,2$ бали (високоосвічені чоловіки середньої дорослості) до $\bar{x}_{\text{max}} = 31,4$ бали (високоосвічені жінки 41 – 45 років). Останній показник підтверджує значущість психологічної кризи середнього віку для

розвитку та прояву таких форм емпатійності як співпереживання, співчуття та внутрішнє сприяння об'єктам емпатії.

Чоловіки та жінки з різним рівнем освіченості відрізняються онтогенетичною динамікою інтегральної емпатії. У середньоосвічених осіб вона є позитивною до 45 років, а далі – негативна. У високоосвічених респондентів спостерігаємо нерівномірний розвиток емпатійності: на проміжку від ранньої дорослості до середньої вона знижується, далі – зростає, а після 45 років знову зменшується.

Таблиця 2.6

**Онтогенетична динаміка середніх значень інтегральної емпатії
(у балах)**

Вибірка	Рівень освіти	Віковий проміжок (у роках)				
		21 – 30	31 – 40	41 – 45	46 – 60	21 – 60
Чоловіки	Вища	28,9	21,2	29,9	26,1	26,6
	Середня спеціальна	23,9	26,4	29,1	24,6	26,0
	Загалом	26,4	23,9	29,5	25,3	26,3
Жінки	Вища	27,6	26,5	31,4	30,2	28,8
	Середня спеціальна	23,8	25,5	27,8	24,9	25,5
	Загалом	25,6	26,0	29,6	27,2	27,1
Загальна вибірка	Вища	28,2	24,1	30,7	28,1	27,7
	Середня спеціальна	23,9	26,0	28,4	24,8	25,7
	Загалом	26,0	25,0	29,5	26,3	26,7

Просліджуються статеві особливості в онтогенетичній динаміці розвитку інтегральної емпатії дорослих людей. У жінок з вищою освітою ці показники кращі, порівняно з високоосвіченими чоловіками (відповідно, $\bar{x}_{ж.} = 28,8$ бали, $\bar{x}_{ч.} = 26,6$ бали). Винятком в цій тенденції є показники осіб у ранній дорослості.

Що стосується середньоосвіченої групи респондентів, показники їхнього рівня розвитку інтегральної емпатії майже однакові, з невеликою перевагою у жінок, порівняно з чоловіками (відповідно, $\bar{X}_{ж.} = 25,5$ бали, $\bar{X}_{ч.} = 26,0$ бали). При цьому впродовж онтогенезу кращі показники мають то жінки, то чоловіки.

Загалом, жінки дорослого віку проявляють власну емпатійність лише на трьох рівнях (із існуючих шести [68]): високий, середній і низький.

Порівнюючи коливання показників інтегральної емпатії залежно від віку респондентів (див. табл. 2.7), констатовано найбільше відхилення показників від середнього рівня в бік високого рівня в осіб періоду кризи середнього віку. Серед чоловіків і жінок, які переживають кризу середнього віку, найбільша частина (відповідно, 37,1% і 27,0%), порівняно з іншими віковими групами, має високий рівень емпатійності.

Вище зазначена тенденція спостерігається у респондентів, які мають як вищу, так і середню спеціальну освіту. Переосмислення основних цінностей, що відбувається у свідомості особистості в цей кризовий період, зумовлює характерну зміну її потребово-мотиваційної сфери.

Найбільшу кількість респондентів, що проявили середній рівень розвитку емпатії (81,1%), виявлено серед жінок середнього дорослого віку. Цей онтогенетичний період характеризується індивідуалізацією особистості та суб'єктивізацією міжособистісних взаємин [176]. Внаслідок цього жінки мають схильність до внутрішнього та реального сприйняття суб'єктам навколишнього світу, які знаходяться в емпатогених ситуаціях.

Вивчаючи вплив рівня освіти на розвиток інтегральної емпатії жінок впродовж онтогенезу, приходимо до висновку, що більшість жінок з вищою освітою мають відхилення від середнього рівня інтегральної емпатії у бік підвищення його рівня. Високий рівень освіти забезпечує належні знання, уміння, навички, які трансформуються в бажання співпереживати, розуміти та діяти на користь тих, хто потребує допомоги. У жінок з середньою спеціальною освітою подібна тенденція спостерігається лише в період кризи середнього

віку, а на етапах ранньої та зрілої дорослості їм притаманне зниження рівня емпатійності.

Таблиця 2.7

**Онтогенетична динаміка відносних значень інтегральної емпатії
(у %)**

Освіта	Віковий проміжок (у роках)	Рівень емпатійності							
		високий		середній		низький		дуже низький	
		Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч
Вища	21–30	16,7	27,8	72,2	61,1	11,1	11,1	0,0	0,0
	31–40	10,0	5,9	85,0	58,8	5,0	29,4	0,0	5,9
	41–45	33,3	41,2	61,1	47,1	5,6	11,8	0,0	0,0
	46–60	23,5	16,7	70,6	66,7	5,9	16,7	0,0	0,0
	21–60	20,5	22,9	72,6	58,6	6,8	17,1	0,0	1,4
Середня спеціальна	21–30	5,3	11,1	84,2	55,6	10,5	33,3	0,0	0,0
	31–40	11,8	16,7	76,5	72,2	11,8	11,1	0,0	0,0
	41–45	21,1	33,3	63,2	50,0	15,8	16,7	0,0	0,0
	46–60	9,1	17,6	72,2	58,8	18,2	11,8	0,0	11,8
	21–60	11,7	19,7	74,0	59,1	14,3	18,3	0,0	2,8
Загальна вибірка	21–30	10,8	19,4	78,4	58,3	10,8	22,2	0,0	0,0
	31–40	10,8	11,4	81,1	65,7	8,1	20,0	0,0	2,9
	41–45	27,0	37,1	62,2	48,6	10,8	14,3	0,0	0,0
	46–60	15,4	17,1	71,8	62,9	12,8	14,3	0,0	5,7
	21–60	16,0	21,3	73,3	58,9	10,7	17,7	0,0	2,1

Примітка: Ж – жінки; Ч – чоловіки.

Що стосується чоловіків, то їхня емпатійність проявляється на чотирьох рівнях (із існуючих шести [68]): високий, середній, низький і дуже низький (див. табл. 2.7). Наявність в осіб сильної статі дуже низького рівня розвитку інтегральної емпатії (2,1% від загальної вибірки), свідчить про те, що вони

менш схильні до прояву емпатійності, порівняно з жінками. При цьому, якщо у жінок відхилення від середнього рівня інтегральної емпатії спостерігається в бік підвищення її рівня, то у чоловіків – майже рівномірно: як до збільшення, так і до зниження рівня їхньої емпатійності.

Як було зазначено вище, серед жінок та чоловіків, які переживають кризу середнього віку, існує найбільша частка осіб, що, порівняно з іншими віковими періодами, має найвищі показники розвитку інтегральної емпатії. Одночасно з цим, у цьому віці не виявлено респондентів з дуже низьким рівнем розвитку емпатійності. Саме тому кризу середнього віку визначено найсензитивнішою фазою онтогенезу дорослої людини для реконструкції її еколого-гуманістичної смислової сфери.

Результатами аналізу показників рівня розвитку інтегральної емпатії особистості на різних етапах онтогенезу (див. рис. 2.8) підтверджено важливість кризи середнього віку для прояву в дорослої особи схильності до внутрішнього та реального сприяння суб'єктам навколишнього світу. У цьому віці, порівняно з іншими віковими періодами, спостерігається найбільша кількість високоемпатійних респондентів (31,9%) та найменша – низькоемпатійних (12,5%).

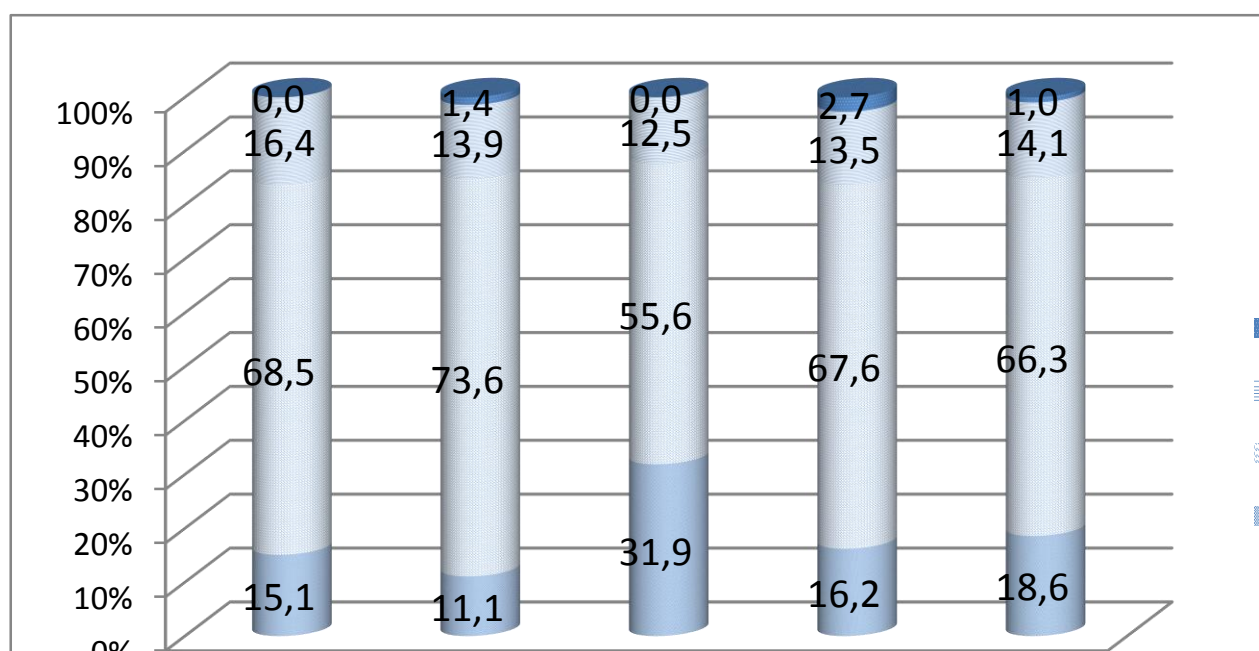

Рис. 2.8. Особливості рівня розвитку інтегральної емпатії у дорослих людей на різних етапах онтогенезу (у %)

Вагомим компонентом розвитку системи екологічних ставлень особистості до Світу є *особливості її самоставлення*. Дослідженням доведено (див. табл. 2.8), що доросла людина має середні значення шкал, які репрезентують ознаки її самоставлення. Ці значення коливаються від $\bar{x}_{\min} = 4,5$ бали (жінки з вищою освітою за шкалою «самозвинувачення») до $\bar{x}_{\max} = 7,5$ бали (високоосвічені жінки за шкалою «самоцінність»).

Таблиця 2.8

Особливості характеристик самоставлення у дорослому віці (у балах)

Вибірка	Рівень освіти	Значення шкал (ознак самоставлення)								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинувачення	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
Чоловіки	Вища	6,2	4,6	4,6	7,2	7,1	6,7	6,8	6,1	6,4
	Середня спеціальна	6,4	4,8	4,6	7,0	6,8	6,5	6,9	6,2	5,9
	Загалом	6,3	4,7	4,6	7,1	7,0	6,6	6,9	6,1	6,2
Жінки	Вища	6,2	5,1	4,5	7,0	6,6	6,8	7,5	6,7	5,9
	Середня спеціальна	6,8	5,8	5,4	6,1	6,7	6,2	6,2	6,8	6,6
	Загалом	6,5	5,5	5,0	6,5	6,7	6,5	6,8	6,7	6,3
Загальна вибірка	Вища	6,2	4,9	4,6	7,1	6,8	6,7	7,1	6,4	6,1
	Середня спеціальна	6,6	5,3	5,1	6,6	6,8	6,3	6,6	6,5	6,3
	Загалом	6,4	5,1	4,8	6,8	6,8	6,5	6,8	6,4	6,2

За результатами аналізу діапазону значень самоставлення, що

знаходяться в зоні самознищення [131], знайдено, що респонденти мають: а) вибіркоче ставлення до себе та подолання деяких психологічних захистів, особливо в критичних ситуаціях ($\bar{X}_{\text{закритість}} = 6,4$ бали); б) залежність ставлення до себе та установки бачити себе від міри адаптованості в конкретній ситуації ($\bar{X}_{\text{вн.конфл.}} = 5,1$ бали); в) вибіркоче ставлення до себе, при якому звинувачення себе за вчинки та дії поєднується з виразом гніву, прикрості стосовно оточуючих ($\bar{X}_{\text{самозвин.}} = 4,8$ бали).

Найвищі показники самоприниження та самознищення мають жінки з середньою спеціальною освітою. Саме ця група жінок більш схильна до внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, самокопання, вираженості негативних емоцій на адресу свого «Я» [131], і, як наслідок, до суб'єктивного неблагополуччя та психосоматичних захворювань.

Що стосується тих значень самоствавлення особистості, що знаходяться в зоні самоповаги [131], дослідженням виявлено, що в цілому доросла людина має особливості вибіркового самоствавлення: а) збереження працездатності та впевненості в собі у звичних для неї ситуаціях, зниження впевненості в собі і зростання тривоги, неспокою при несподіваній появі труднощів; б) здатність до особистого контролю в звичних умовах існування, схильність до підпорядкування середовищним впливам у нових ситуаціях, які зменшують регуляційні можливості «Я»; в) розширення вибіркочості у сприйнятті ставлення оточуючих (з точки зору особистості, позитивне ставлення оточуючих поширюється лише на певні якості, на певні вчинки; інші особистісні прояви здатні викликати у них роздратування і неприйняття); г) схильність високо оцінювати певні власні якості, визнавати їх унікальність одночасно з недооцінюванням інших якостей, внаслідок чого з'являється почуття малоцінності, особистої неспроможності при зауваженнях оточуючих; д) здатність приймати не всі власні достоїнства і критикувати не всі особистісні недоліки; е) прагнення до зміни лише деяких якостей при збереженні інших. При цьому показники за шкалами «самовпевненість» і «самокерівництво» є вищими у чоловіків, ніж у жінок. Одночасно з цим, представники слабкої статі

займають першість за ознакою «самоприйняття». Жінки з вищою освітою краще інших груп усвідомлюють власну самоцінність.

Розглядаючи онтогенетичну динаміку особливостей самоствавлення дорослої людини (див. рис. 2.9), спостерігаємо негативну тенденцію в розвитку таких деструктивних ознак як закритість, внутрішня конфліктність, самозвинувачення. Ймовірно, це пояснюється тим, що респонденти, які за віком старші 40 років, виховувалися у радянських закладах освіти і перебували в умовах гіпербалізації ролі таких особистісних якостей як честь, совість, чисте сумління, самопожертва власним благополуччям заради суспільного щастя тощо. Одночасно з цим, онтогенетична позитивна динаміка простежується в розвитку таких характеристик самоствавлення як самоприйняття і самоприв'язанність. У дорослих осіб з віком зростає ригідність «Я» (прагнення зберегти в незмінному вигляді власні якості, вимоги до себе, бачення себе і самооцінку), вираженість почуття симпатії до себе, згода з власними внутрішніми спонуканнями та прийняття себе таким, яким Я є, незважаючи на недоліки й слабкості [131].

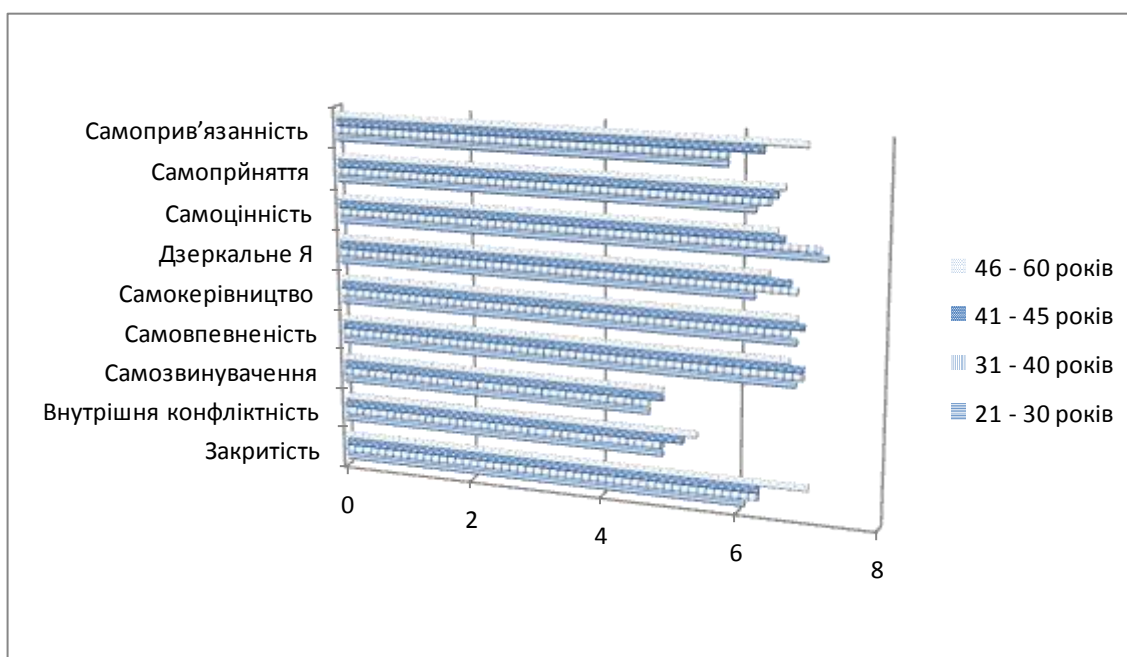

Рис. 2.9. Онтогенетична динаміка характеристик самоствавлення на етапах дорослості (у балах)

Внаслідок того, що впродовж останніх десятиріч освітньо-виховною програмою перенесено акцент уваги з набуття людиною конформних якостей на особистісну унікальність, значущість і вагомість, спостерігаються вищі показники в оцінці власної самоцінності на етапах ранньої та середньої дорослості, порівняно з наступними віковими періодами.

Хвилеподібна динаміка в онтогенезі особливостей самоствавлення дорослої людини спостерігається в характеристиках «самовпевненість», «самокерівництво» та «дзеркальне Я».

Третім етапом нашого експериментального дослідження є вивчення *особливостей самоактуалізації особистості у дорослому віці*, яке є суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку її екологічності. Аналіз результатів дослідження свідчить (див. табл. 2.9), що особистість у дорослому віці знаходиться на середньому рівні загальної самоактуалізації (51,5%). При цьому, ці показники майже не залежать від рівня освіченості та статевої приналежності респондентів.

Що стосується окремих шкал-ознак самоактуалізації, то їхні показники коливаються в межах від 41,2% («спонтанність» у чоловіків з середньою спеціальною освітою) до 59,6% («орієнтація в часі» у чоловіків з такою ж освітою). Найбільшою мірою від освіченості та статевої приналежності залежать наступні шкали самоактуалізації: а) «орієнтація в часі» – чоловіки (особливо, з середньою спеціальною освітою) продемонстрували більш високий рівень сформованості даної ознаки, порівняно з жінками, які мають середню спеціальну освіту (відповідно, 59,6% і 49,0%); б) «цінності» – жінки з вищою освітою мають кращі показники (59,5%), порівняно з іншими респондентами; в) «ствавлення до природи людини» – чоловіки з вищою освітою та жінки з середньою спеціальною освітою показали найкращі результати (відповідно, 51,1% і 50,4%, порівняно з 43,2% у чоловіків з середньою спеціальною освітою та 47,3% у високоосвічених жінок); г) «потреба у пізнанні» – чоловіки з середньою спеціальною освітою мають найкращі показники (57,3%), порівняно з іншими особами; д) «креативність» – жінки з вищою освітою

продемонстрували більш високий рівень сформованості даних ознак самоактуалізації, в порівнянні з іншими респондентами (55,6%, порівняно з 50,1% у чоловіків з вищою освітою, 50,2% у чоловіків з середньою освітою та з 49,5%, які мають жінки з середньою спеціальною освітою); е) «аутосимпатія» та «контактність» більш розвинуті у чоловіків, ніж у жінок (відповідно, 48,9% і 44,8%, а також 51,6% і 48,5%).

Таблиця 2.9

Особливості самоактуалізації дорослих жінок і чоловіків з вищою і середньою спеціальною освітою (у %)

Вибрка	Рівень освіти	Загальний рівень самоактуалізації	Значення шкал – ознак самоактуалізації										
			орієнтація в часі	цінності	ставлення до природи людини	потреба у пізнанні	креативність	автономність	спонтанність	саморозуміння	аутосимпатія	контактність	гнучкість у спілкуванні
Ч	В	51,1	56,9	52,6	51,1	51,6	50,1	44,0	42,4	51,3	47,5	52,7	46,5
	С	51,2	59,6	52,9	43,2	57,3	50,2	46,5	41,2	51,0	50,4	50,6	49,0
	З	51,1	58,2	52,8	47,2	54,5	50,1	45,3	41,8	51,1	48,9	51,6	47,8
Ж	В	51,8	56,3	59,5	47,3	49,6	55,6	42,6	43,3	49,2	44,9	48,5	50,0
	С	50,1	49,0	54,3	50,4	48,2	49,5	44,8	41,9	51,4	44,7	48,4	47,3
	З	50,9	52,6	56,8	48,9	48,9	52,5	43,7	42,6	50,3	44,8	48,5	48,6
ЗВ	В	51,5	56,6	56,1	49,2	50,6	52,9	43,3	42,8	50,2	46,2	50,6	48,3
	С	50,6	54,1	53,6	47,0	52,6	49,9	45,6	41,6	51,2	47,4	49,5	48,1
	З	51,0	55,3	54,9	48,0	51,6	51,4	44,5	42,2	50,7	46,8	50,0	48,2

Примітки: Ж – жінки; Ч – чоловіки; ЗВ – загальна вибірка; В – вища освіта, С – середня спеціальна освіта, З – загалом.

Факт, що найвищі показники шкал-ознак самоактуалізації в загальній вибірці виявлено за шкалою «орієнтація у часі» (55,3%), свідчить про те, що більшості дорослим людям притаманне вміння жити сьогоднішнім, не відкладаючи свого життя «на потім» і не знаходячи порятунку у минулому [114]. Найнижчі показники самоактуалізації (42,2%) спостерігаємо за шкалою «спонтанність». Саме тому подальша корекційна робота повинна спрямовуватися, перш за все, на формування впевненості в собі та довірливих стосунків з навколишнім світом, що стосується фізичної, особистісної та міжособистісної стадій розвитку екосвідомості особистості.

Досліджуючи особливості онтогенетичної динаміки розвитку характеристик самоактуалізації особистості (див. рис. 2.10), висновуємо, що з віком у дорослої людини незмінним залишаються лише показники «саморозуміння».

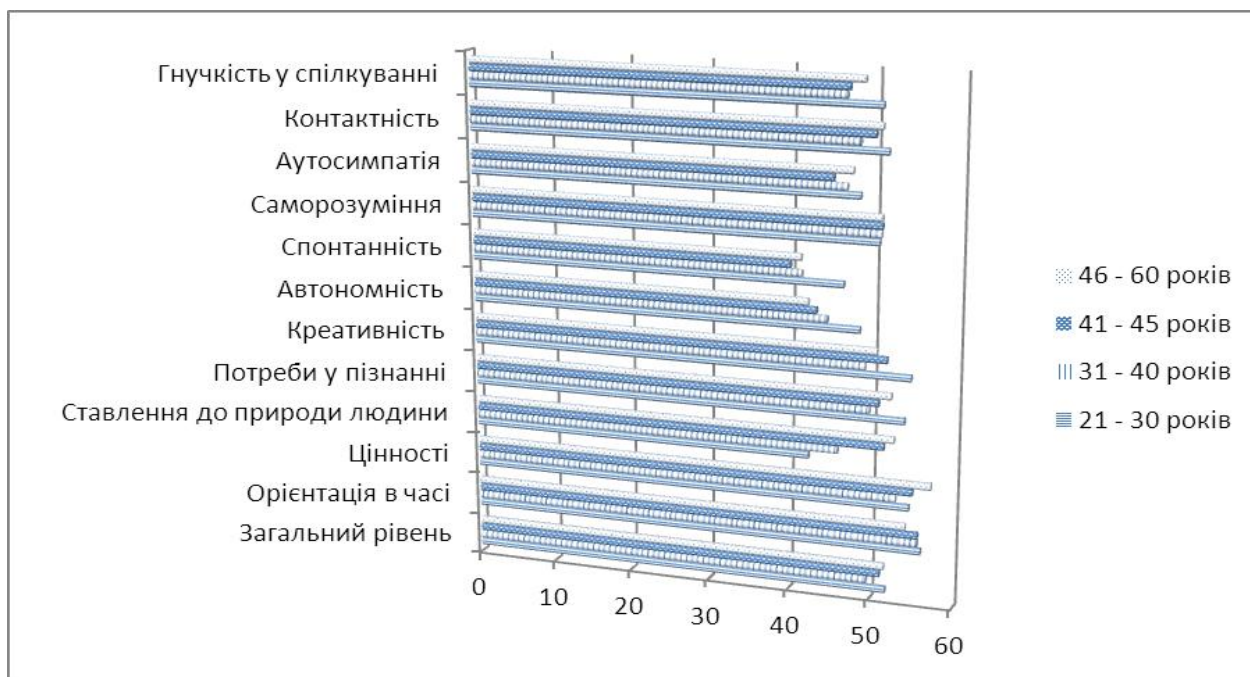

Рис. 2.10. Онтогенетична динаміка характеристик самоактуалізації впродовж дорослості (у %)

Одночасно з цим, виявлено наступні особливості онтогенетичної динаміки характеристик самоактуалізації дорослої особи: а) позитивна тенденція впродовж усього онтогенезу – «ставлення до природи людини»; б)

високі результати у ранній дорослості, їх зниження в період середньої дорослості та подальший поступовий прогрес під час кризи середнього віку і зрілості – «загальний рівень самоактуалізації», «цінності», «потреби у пізнанні», «контактність» і «гнучкість у спілкуванні»; в) негативна тенденція впродовж онтогенезу – «орієнтація в часі», «автономність»; г) хвилеподібна динаміка – «креативність», «спонтанність», «аутосимпатія».

Цікавим є той факт, що найнижчі показники за шкалами «спонтанність» і «аутосимпатія» мають дорослі особи, які переживають кризу середнього віку. Це підтверджує наш висновок про те, що в цьому віці особистість схильна до тимчасової втрати впевненості у власних силах і нівелювання симпатії до самої себе внаслідок трансформації її світоглядної спрямованості від еґо- до екоцентризму.

Отже, в результаті нашого дослідження виявлено відмінності в рівні екологічності людей, які різняться віком, статтю та освіченістю.

2.3. Вивчення особливостей внутрішньої системної організації екологічної свідомості та умов її розвитку

Екологічна свідомість як один із різновидів свідомості особистості має цілісну структуру, кожен компонент якої залежить від інших, зумовлюється ними і впливає на всю систему, утворюючи гармонійне ціле. Як було зазначено вище (див. п. 1.3), у структурі екологічної свідомості виокремлено три провідних компоненти: екологічний світогляд, вчинковий потенціал та систему її екологічних ставлень до Світу. З метою перевірки та підтвердження валідності нашого дослідження вивчаються взаємозв'язки між структурними компонентами екологічної свідомості:

- в межах екологічного світогляду та вчинкового потенціалу особистості досліджуються взаємозв'язки між її екологічними потребами, цінностями та екоцентричною спрямованістю;

- між компонентами системи екологічних ставлень особистості до Світу:

рівнем розвитку її інтегральної емпатії, яка репрезентує систему різних видів емпатійних ставлень особистості, та особливостями самоствавлення;

- між елементами екологічного світогляду, вчинкової активності та системою екологічних ставлень особистості до Світу;

- між показниками характеристик самоактуалізації особистості та структурних компонентів її екологічної свідомості.

Для знаходження вищезазначених взаємозв'язків використано метод лінійного кореляційного аналізу Пірсона [132].

Перш за все, визначено особливості кореляційних взаємозв'язків між екологічними потребами, екоцінностями (мірами їх значущості, реалізації та конфліктністю здійснення), екоцентричною спрямованістю з урахуванням статевої приналежності та віку респондентів (див. табл. 2.10).

Виявлено достовірні взаємозв'язки між показниками міри задоволеності екологічних потреб та екоцентричної спрямованості у дорослому віці ($r = 0,625, p \leq 0,001$). Винятком є недостовірний взаємозв'язок між вище зазначеними компонентами чоловіків у середній дорослості. Цей факт, скоріш за все, обумовлено тим, що чоловіки після 30 років на перше місце ставлять роботу [176, с. 341], під дією гендерного стереотипу підкорюються нормі престижу та статусу [14] і тому не можуть узгодити свої потреби з екоспрямованістю.

Що стосується показників мір задоволеності екологічних потреб та значущості екологічних цінностей, виявлено достовірні взаємозв'язки між вище зазначеними феноменами у чоловіків та в осіб загальної вибірки (відповідно, $r = 0,460, p \leq 0,001$; $r = 0,291, p \leq 0,001$). Винятком є недостовірний взаємозв'язок між вище зазначеними компонентами респондентів у середній дорослості. Цей факт підтверджує припущення стосовно певної неузгодженості між компонентами екологічної свідомості осіб і середній дорослості.

У дорослих жінок не знайдено жодних достовірних взаємозв'язків між мірами задоволеності екологічних потреб та значущості екологічних цінностей. Ймовірно, це відбувається внаслідок процесу значного задоволення жінками екологічних потреб у реальному житті.

Вікові та статеві особливості узгодженості та гармонійності екологічного світогляду та вчинкового потенціалу особистості на різних етапах дорослості

Вибірка	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)						
		Потреби – спрямованість	Потреби – значущість цінностей	Спрямованість – значущість цінностей	Потреби – реалізація цінностей	Спрямованість – реалізація цінностей	Потреби – конфліктн. реалізації цінностей	Спрямованість – конфл. реалізації цінностей
Чоловіки	21 – 30	601***	469**	445**	444**	309	093	241
	31 – 40	314	164	425*	326	128	-138	280
	41 – 45	666***	456**	423*	311	122	089	233
	46 – 60	639***	412*	147	191	037	241	129
	21 – 60	636***	460***	441***	397***	441***	069	249**
Жінки	21 – 30	645***	307	412*	172	294	108	085
	31 – 40	550***	-015	124	133	081	-206	038
	41 – 45	603***	117	358*	003	256	159	161
	46 – 60	405*	-099	147	240	293	-376*	-145
	21 – 60	564***	012	146	107	175*	-112	-041
Загальна вибірка	21 – 30	676***	483***	506***	411***	398***	111	156
	31 – 40	530***	165	348***	271*	171	-117	186
	41 – 45	642***	265*	383**	188	210	070	168
	46 – 60	517***	145	135	159	222	-101	-066
	21 – 60	625***	291***	335***	303***	249***	-025	091

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено;

2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

Знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками екоспрямованості та мірою значущості екоцінностей у чоловіків та в респондентів загальної вибірки (відповідно, $r = 0,441, p \leq 0,001$; $r = 0,335, p \leq 0,001$). Винятком є недостовірний взаємозв'язок між вище зазначеними компонентами у зрілих чоловіків. Екоспрямованість представників сильної статі в зрілій дорослості не узгоджується з їхніми екологічними ціннісними орієнтаціями.

Серед жінок достовірні взаємозв'язки між вищезазначеними компонентами виявлено лише в осіб, які переживають кризу середнього віку ($r_{e.} = 0,358, p \leq 0,05$).

Розглядаючи кореляційні взаємозв'язки між показниками екопотреб і мірою реалізації екоцінностей, знаходимо найслабкіші взаємозв'язки між ними у респондентів, які переживають кризу середнього віку, перебувають у зрілій дорослості та у жінок усіх вікових груп. Внаслідок реалізації екологічних цінностей і трансформації самосвідомості після кризи середини життя доросла особа може усвідомлювати якісно нові потреби.

Виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками екоспрямованості та мірою реалізації екоцінностей у чоловіків і жінок загальної вибірки (відповідно, $r_{\bar{z}.} = 0,441, p \leq 0,001$; $r_{e.} = 0,175, p \leq 0,05$), в осіб ранньої дорослості ($r_{p.d.} = 0,398; p \leq 0,001$), респондентів загальної вибірки ($r_{\bar{z}.} = 0,249, p \leq 0,001$). Незначні взаємозв'язки між вище зазначеними феноменами в дорослих після 30 років зумовлені їхнім прагненням до професійної самореалізації на шкоду власній суб'єктній діяльності у системі «Я – Світ».

Що стосується показників мір задоволеності екологічних потреб та конфліктності здійснення екоцінностей, виявлено зворотні достовірні взаємозв'язки між вище зазначеними феноменами у зрілих жінок ($r_{e.} = -0,376, p \leq 0,05$). Чоловіки ж мають достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками екоспрямованості та конфліктності здійснення екологічних цінностей у реальному житті ($r_{\bar{z}.} = 0,249, p \leq 0,01$). Цей факт підтверджує думку науковців про наявність у чоловіків більшої конфліктності у самовираженні

їхньої екологічної свідомості, порівняно з жінками, внаслідок їх домінуючої орієнтації на норми престижу та статусу [14].

За результатами аналізу особливостей кореляційних взаємозв'язків між екологічним світоглядом (екопотребами, екоцінностями) та вчинковим потенціалом (екоцентричною спрямованістю) як компонентів екосвідомості дорослої особи виявлено їх більшу узгодженість у чоловіків, порівняно з жінками.

Відповідно до завдань дослідження, визначено особливості кореляційних взаємозв'язків між елементами екологічного світогляду та вчинкового потенціалу екосвідомості дорослої особи залежно від рівня її освіченості (див. табл. 2.11). Виявлено достовірні взаємозв'язки між показниками вище зазначених феноменів у всіх респондентів загальної вибірки, що підтверджує наш висновок про цілісність екологічної свідомості дорослої особи, що проявляється через гармонійність її екологічного світогляду та вчинкового потенціалу. Винятком є недостовірні кореляційні взаємозв'язки, що стосуються показників конфліктності здійснення екологічних цінностей дорослими особами в їхньому реальному житті. Цей факт свідчить про те, що рівень суб'єктного благополуччя у дорослих людей не залежить від їхньої освіченості.

Найслабші кореляційні взаємозв'язки між показниками екологічного світогляду та екоспрямованості мають зрілі дорослі люди, особливо високоосвічені, що доводить меншу узгодженість між тими складовими їхнього внутрішнього світу, які спрямовують світогляд особистості до екоцентризму. Отже, з віком у дорослих осіб, які мають вищу освіту, гармонійність екологічної свідомості зберігається гірше, порівняно з особами з середньою спеціальною освітою. Урбаністичний спосіб життя, високий соціальний статус віддаляє сучасну високоосвічену людину від природи і змушує її притримуватися пріоритетів, що нав'язує цивілізація.

Найтісніші кореляційні взаємозв'язки між досліджуваними феноменами має людина у ранньому віці, що засвідчує найбільшу узгодженість між її екологічним світоглядом та вчинковим потенціалом, порівняно зі старшими особами. Ймовірно, це пояснюється тим, що після Чорнобильської аварії

освітні програми (як у вищих, так і в середніх спеціальних закладах) вмістили такий матеріал з екологічних знань, зміст якого допомагає людині у ранньому дорослому віці усвідомити свою причетність до процесів, що відбуваються в ноосфері.

Таблиця 2.11

Особливості узгодженості та гармонійності екологічного світогляду та вчинкового потенціалу дорослих осіб, які мають різну освіту

Освіта	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)						
		Потреби – спрямованість	Потреби – значущість цінностей	Спрямованість – значущість цінностей	Потреби – реалізація цінностей	Спрямованість – реалізація цінностей	Потреби – конфліктн. реалізації цінностей	Спрямованість – конфл. реалізації цінностей
Вища	21 – 30	675***	594***	519**	367*	335*	287	233
	31 – 40	684***	275	320	365*	312	-127	-007
	41 – 45	691***	253	471**	338*	252	-061	233
	46 – 60	498**	084	104	-003	066	110	054
	21 – 60	653***	366***	371***	329***	249**	041	141
Середня спеціальна	21 – 30	666***	385*	512**	435**	424**	-027	158
	31 – 40	288	079	431**	185	-014	-094	411*
	41 – 45	608***	329*	335*	099	207	227	090
	46 – 60	539***	189	165	372*	289	-260	-183
	21 – 60	589***	296***	414***	318***	312***	-049	095
Загальна вибірка	21 – 30	676***	483***	506***	411***	398***	111	156
	31 – 40	530***	165	348***	271*	171	-117	186
	41 – 45	642***	265*	383**	188	210	070	168
	46 – 60	517***	145	135	159	222	-101	-066
	21 – 60	625***	291***	335***	303***	249***	-025	091

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено;

2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

Наступним кроком нашого дослідження є встановлення кореляційних взаємозв'язків між показниками компонентів системи екологічних ставлень особистості до Світу: емпатійністю та особливостями її самоставлення, – залежно від статевої приналежності респондентів (див. табл. 2.12).

У респондентів загальної вибірки виявлено достовірні взаємозв'язки між показниками їх емпатійності та окремими характеристиками самоставлення: закритістю ($r=0,204, p \leq 0,01$), дзеркальним Я ($r=0,261, p \leq 0,001$) та самоцінністю ($r=0,133, p \leq 0,05$). Цей факт свідчить про те, що дорослі особи з високим рівнем інтегральної емпатії мають бажання відповідати загальноприйнятим нормам поведінки та взаємостосунків з оточуючими людьми, сприймають себе прийнятими з боку навколишнього світу, відчувають емоційну відкритість, високо оцінюють власний внутрішній потенціал та схильні сприймати себе як неповторну індивідуальність [131].

Що стосується статевих особливостей розвитку системи ставлень особистості до Світу (див. табл. 2.12), спостерігається більш позитивна тенденція у жінок, які мають достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та самовпевненістю ($r=0,218, p \leq 0,01$). В той самий час у чоловіків система ставлень до Світу більш розбалансована, аніж у жінок: виявлено зворотні кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та самоприйняттям чоловіків ($r=-0,169, p \leq 0,05$), особливо в період ранньої дорослості ($r=-0,572, p \leq 0,001$), та в період кризи середнього віку – між показниками емпатійності та самокерівництвом ($r=-0,376, p \leq 0,05$). Чоловіки мають велике внутрішнє напруження. Цей факт виявлено завдяки неузгодженості компонентів в їхній системі екологічних ставлень до Світу.

У жінок в період кризи середини життя спостерігаємо більш значну взаємопов'язаність між інтегральною емпатією та характеристиками самоставлення, порівнянно з чоловіками цього віку. Так, найтісніші

кореляційні взаємозв'язки виявлено між показниками емпатійності жінок та наступними характеристиками їх самоствалення: самовпевненістю ($r = 0,348, p \leq 0,05$), дзеркальним Я ($r = 0,404, p \leq 0,05$), самоцінністю ($r = 0,400, p \leq 0,05$) та самоприйняттям ($r = 0,481, p \leq 0,001$).

Таблиця 2.12

Вікові та статеві особливості узгодженості та гармонійності системи екологічних ставлень особистості до Світу в дорослому віці

Вибірка	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)								
		Е-зафріпість	Е-внутрішня конфліктність	Е-самозвиначення	Е-самовпевненість	Е-самокерівництво	Е-дзеркальне Я	Е-самоцінність	Е-самоприйняття	Е-самоприв'язаність
Чоловіки	21-30	057	-277	-105	140	150	489**	349*	-572***	-041
	31-40	152	126	016	-018	237	092	071	091	-219
	41-45	334*	105	134	-126	-376*	195	139	-192	053
	46-60	455**	161	211	-317	-126	252	-168	104	-309
	21-60	214*	066	096	-081	002	270**	100	-169*	-113
Жінки	21-30	186	-115	-004	164	078	187	080	-097	-202
	31-40	395*	-098	-151	169	075	118	000	-074	-008
	41-45	063	-059	-114	348*	119	404*	400*	481**	084
	46-60	170	-228	-261	146	084	299	297	-030	-176
	21-60	200*	-119	-148	218**	103	257**	174*	093	-052
Загальна вибірка	21-30	121	-195	-079	154	115	348**	237*	-336**	-109
	31-40	280*	078	-106	030	159	094	030	039	-127
	41-45	163	033	012	113	-134	303*	268*	148	069
	46-60	308**	029	-003	-087	-029	278*	078	060	-235
	21-60	204**	-003	-014	051	004	261***	133*	-029	-083

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Е – емпатійність.

**Вікові особливості узгодженості та гармонійності системи екоставлень
особистості до Світу у дорослих осіб, що мають різну освіту**

Освіта	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)								
		Е – закритість	Е – внутрішня конфліктність	Е – самозвинування	Е – самовпевненість	Е – самокерівництво	Е – дзеркальне Я	Е – самоцінність	Е – самоприйняття	Е – самоприв’язаність
Вища	21 – 30	377*	-322	-145	048	144	178	-050	-306	-205
	31 – 40	-003	311	144	-148	144	041	138	047	-242
	41 – 45	173	148	020	118	-044	320	160	181	104
	46 – 60	327	-330	-210	021	-012	398*	270	089	-183
	21 – 60	204*	-050	-024	-001	068	184*	094	-013	-106
Середня спеціальна	21 – 30	-127	097	143	153	060	496**	399*	-343*	002
	31 – 40	513**	-135	-232	225	173	214	-055	056	-021
	41 – 45	239	-066	014	100	-209	284	342*	133	052
	46 – 60	317*	389*	202	-255	-082	183	-136	043	-251
	21 – 60	243**	077	030	072	013	312***	139	-043	-055
Загальна вибірка	21 – 30	121	-195	-079	154	115	348**	237*	-336**	-109
	31 – 40	280*	078	-016	030	159	094	030	039	-127
	41 – 45	163	033	012	113	-134	303*	268*	148	069
	46 – 60	308**	029	-003	-087	-029	278*	078	060	-235
	21 – 60	204**	-003	-014	051	004	261***	133*	-029	-083

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Е – емпатійність.

В ракурсі впливу освіченості респондентів на рівень розвитку системи їхніх ставлень до Світу спостерігається більша гармонійність цього компоненту

екосвідомості в респондентів з вищою освітою, порівняно з дорослими особами, які мають середню спеціальну освіту (див. табл. 2.13).

Респонденти з середньою спеціальною освітою у період ранньої дорослості мають як найбільш достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та дзеркального Я й самоцінності (відповідно, $r = 0,496, p \leq 0,01$; $r = 0,399, p \leq 0,05$), так і зворотні взаємозв'язки між показниками емпатійності та самоприйняттям ($r = -0,343, p \leq 0,05$).

Занепокоєння викликає також той факт, що у зрілих осіб, які мають середню спеціальну освіту, спостерігаються достовірні взаємозв'язки між показниками емпатійності та внутрішньої конфліктності ($r = 0,389, p \leq 0,05$). Це свідчить про наявність у них конфлікту між рівнем домагань і фактичними досягненнями паралельно з високо розвинутою емпатійністю, що може призвести до внутрішньої дисгармонії та втрати відчуття власного благополуччя. Позитивним аспектом цього є те, що істинним джерелом власних досягнень і невдач доросла людина вважає переважно саму себе [131], тобто є суб'єктом власної життєдіяльності.

Наступним кроком нашого дослідження є *встановлення кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та системи екологічних ставлень до Світу у дорослому віці*. По-перше, досліджено кореляційні взаємозв'язки між показниками *інтегральної емпатії дорослої людини та її екологічних потреб, ціннісних орієнтацій та екоспрямованості*. Виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між вище зазначеними феноменами у респондентів загальної вибірки (див. табл. 2.14), що дозволяє зробити висновок про їх системну узгоджену взаємодію, що забезпечує гармонійне функціонування екологічної свідомості. Винятком з вище зазначеної узгодженості є відсутність взаємозв'язків між емпатійністю дорослих людей та конфліктністю здійснення їхніх екологічних цінностей у реальному житті. Цей зворотній взаємозв'язок ($r_{\text{e}} = -0,336, p \leq 0,05$), актуалізується лише у жінок ранньої дорослості, у яких із зростанням емпатійності зменшується конфліктність реалізації екоцінностей в їхньому

житті.

Таблиця 2.14

**Кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів екосвітогляду,
екоспрямованості та рівня розвитку інтегральної емпатії особистості**

Вибірка	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)				
		Потреби – емпатія	Спрямованість – емпатія	Значущість цінностей – емпатія	Реалізація цінностей – емпатія	Конфліктність здійснення цінностей – емпатія
Чоловіки	21 – 30	0,317	0,158	0,509**	0,590***	-0,048
	31 – 40	-0,041	-0,210	0,205	0,225	-0,010
	41 – 45	0,147	0,119	0,149	0,188	-0,049
	46 – 60	0,388*	0,294	0,325	0,340*	-0,075
	21 – 60	0,235**	0,158	0,294***	0,294***	-0,002
Жінки	21 – 30	0,269	0,247	0,067	0,413*	-0,336*
	31 – 40	0,264	0,329*	-0,123	-0,062	-0,065
	41 – 45	0,144	0,045	0,026	-0,191	0,290
	46 – 60	0,465**	0,493**	0,079	0,248	-0,175
	21 – 60	0,316***	0,314***	-0,010	0,099	-0,127
Загальна вибірка	21 – 30	0,256*	0,169	0,298*	0,461***	-0,189
	31 – 40	0,142	0,111	0,104	0,117	-0,016
	41 – 45	0,144	0,082	0,081	-0,003	0,086
	46 – 60	0,427***	0,397***	0,207	0,308**	-0,134
	21 – 60	0,274***	0,235***	0,174**	0,216***	-0,057

Примітки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

Аналізуючи статеві особливості розвитку екологічної свідомості, констатуємо наявність достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками емпатійності та екологічних потреб і екоспрямованості у жінок

(відповідно, $r=0,316$, $p\leq 0,001$ і $r=0,314$, $p\leq 0,001$). У чоловіків ці взаємозв'язки стосуються лише показників екологічних потреб та цінностей ($r_{\text{емп.-потр.}}=0,235$, $p\leq 0,01$; $r_{\text{емп.-знач.цінн.}}=0,294$, $p\leq 0,001$; $r_{\text{емп.-реаліз.цінн.}}=0,294$, $p\leq 0,001$). Цей факт підкреслює статеві особливості стосовно інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи: у чоловіків воно більш поведінково-вчинкове, у жінок – більш когнітивно-вчинкове. Із зростанням емпатії у чоловіків збільшується вагомість для них екоцінностей, що ними реалізуються в поведінці та втілюються в повсякденному житті. У жінок зростання емпатійності зумовлює розвиток екопотреб та збагачує їх вчинковий потенціал, який розвиває екоспрямованість через особистісне зростання, самоактуалізацію та духовний розвиток.

Що стосується особливостей онтогенетичної динаміки в вище зазначених взаємозв'язках, виявлено їхню більшу гармонійність у осіб в ранній та зрілій дорослості. Ймовірно, у людей у ранньому дорослому віці ця тенденція відбувається внаслідок відповідної освітньо-виховної роботи у сучасних закладах освіти, а у зрілих осіб – внаслідок духовного саморозвитку.

В таблиці 2.15 відображено кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності, екоспрямованості та складових екологічного світогляду респондентів з вищою та середньою спеціальною освітою. В останніх не виявлено достовірних взаємозв'язків між рівнем розвитку емпатії та мірою значущості екоцінностей в їхньому житті. Отже, інтегральна емпатія дорослої людини, яка має середню спеціальну освіту, жорстко не впливає на становлення її екоцінностей. Проте цей вплив є статистично значущим ($p\leq 0,05$) на реалізацію нею власних екологічних цінностей. На значущому рівні ($p\leq 0,05$) такий вплив відбувається у високоосвічених людей. Достовірність взаємозв'язків між показниками рівня розвитку емпатійності, структурними елементами екологічного світогляду та екоцентричної спрямованості простежується у високоосвічених осіб у ранньому дорослому віці, періоді кризи середнього віку та зрілій дорослості. В осіб з середньою спеціальною освітою, які переживають кризу середнього віку, вище зазначені взаємозв'язки не

ВІЯВЛЕНО.

Таблиця 2.15

Кореляційні взаємозв'язки між показниками екологічного світогляду, вчинкового потенціалу та емпатійності дорослих осіб з різною освітою

Освіта	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)				
		Потреби – емпатія	Спрямованість – емпатія	Значущість цінностей – емпатія	Реалізація цінностей – емпатія	Конфліктність здійснення цінностей – емпатія
Вища	21 – 30	0,445**	0,197	0,425***	0,504**	-0,088
	31 – 40	0,246	0,167	-0,055	0,048	-0,128
	41 – 45	0,321	0,215	0,360*	0,371*	0,014
	46 – 60	0,383*	0,354*	0,188	0,245	-0,052
	21 – 60	0,368***	0,264**	0,226**	0,266***	-0,047
Середня спеціальна	21 – 30	0,011	0,053	0,190	0,389*	-0,236
	31 – 40	0,088	0,088	0,285	0,203	0,079
	41 – 45	0,014	-0,052	-0,214	-0,318	0,190
	46 – 60	0,435**	0,438**	0,212	0,330*	-0,181
	21 – 60	0,174*	0,184*	0,146	0,166*	-0,035
Загальна вибірка	21 – 30	0,256*	0,169	0,298*	0,461***	-0,189
	31 – 40	0,142	0,111	0,104	0,117	-0,016
	41 – 45	0,144	0,082	0,081	-0,003	0,086
	46 – 60	0,427***	0,397***	0,207	0,308**	-0,134
	21 – 60	0,274***	0,235***	0,174**	0,216***	-0,057

Примітки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

Одночасно з цим, в зрілому віці респонденти з середньою спеціальною освітою мають найтісніші кореляційні взаємозв'язки між показниками рівня емпатійності, екологічного світогляду та вчинкового потенціалу, порівняно з

високоосвіченими людьми. При цьому в останніх це виражається більшою мірою через когнітивний параметр інтенсивності стосунків з природою, тоді як у зрілих дорослих осіб з середньою спеціальною освітою – через вчинковий [54; 212; 223], що засвідчує їхню більш розвинену екологічну свідомість (відповідно, $r_{в.осв.(емп.-попр.)}=0,383$, $p \leq 0,05$; $r_{в.осв.(емп.-спрям.)}=0,354$, $p \leq 0,05$ та $r_{с.сп.осв.(емп. попр.)}=0,435$, $p \leq 0,01$; $r_{с.сп.осв.(емп.-спрям.)}=0,438$, $p \leq 0,01$; $r_{с.сп.осв.(емп.-реал.цінн.)}=0,330$, $p \leq 0,05$).

Другою складовою, яка разом з емпатійними ставленнями, що репрезентуються в інтегральній емпатії, створює систему ставлень особистості до Світу, є *особливості її самоставлення*. В результаті аналізу виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки (див. табл. 2.16) між показниками екоцентричної спрямованості та елементів екологічного світогляду ($r_{ч.(вн.конфл.-попр.)}=0,215$, $p \leq 0,05$; $r_{ж.(вн.конфл.-знач.цінн.)}=0,207$, $p \leq 0,05$; $r_{заг.в.(вн.конфл.-спрям.)}=0,130$, $p \leq 0,05$; $r_{заг.в.(вн.конфл.-знач.цінн.)}=0,136$, $p \leq 0,05$; $r_{заг.в.(вн.конфл.-реал.цінн.)}=0,148$, $p \leq 0,05$).

Встановлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками екоцентричної спрямованості, елементів екологічного світогляду та самозвинувачення чоловіків і респондентів загальної вибірки (відповідно, $r_{ч.}=0,194$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.}=0,190$, $p \leq 0,05$ та $r_{заг.виб.}=0,132$, $p \leq 0,05$). Ці факти свідчать про наявність дисгармонії у внутрішньому світі тих дорослих людей, які мають досить високий рівень екологічної свідомості. Ймовірно, це є наслідком того, що справжні шанувальники природи, перебуваючи в умовах знецінення духовно-екологічних цінностей, що складаються у сучасному цивілізованому світі [54], відчувають внутрішні суперечності та дискомфорт. Таким дорослим людям властива надмірна особистісна рефлексія, що приводить їх до знаходження і засудження в собі негативних якостей і властивостей [114].

Одночасно з цим, у жінок виявлено негативні достовірні кореляційні взаємозв'язки між мірою задоволеності екологічних потреб у їхньому житті та самозвинуваченням ($r_{ж.}=-0,183$; $p \leq 0,05$), що свідчить про їхнє суб'єктивне благополуччя.

Таблиця 2.16

Матриця кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, вчинкового потенціалу особистості та особливостями її самоствавлення

Вибірка	Компоненти екосвідомості	Особливості самоствавлення особистості								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
Чоловіки	П.		215*	190*	-198*				-167*	
	Спр.			194*					-208*	
	Зн.ц.				-198*					
	Р.ц.				-194*				-235**	
	К.р.ц.									
Жінки	П.			-183*		160*				
	Спр.					226**				
	Зн.ц.		168*							
	Р.ц.		207*							
	К.р.ц.									
вибірка	П.									
	Спр.		130*							
	Зн.ц.		136*	132*	-124*					
	Р.ц.		148*		-133*					
	К.р.ц.									

Примітки: 1. Нулі та коми перед числами пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей.

У жінок виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між екологічними потребами, екоспрямованістю та самокерівництвом

(відповідно, $r_{ж.} = 0,160$, $p \leq 0,05$; $r_{ж.} = 0,226$; $p \leq 0,01$). Це доводить, що представниці прекрасної статі в своєму внутрішньому світі узгоджують екологічні уподобання зі здатністю до переживання власного «Я» як внутрішнього стрижня, який координує та спрямовує активність, організовує поведінку і стосунки з людьми, що дозволяє жінкам прогнозувати власні дії та наслідки контактів з оточуючими [114].

Тривожним фактом є виявлення негативних достовірних взаємозв'язків між показниками самовпевненості чоловіків і респондентів загальної вибірки та компонентів екологічного світогляду ($r_{ч.(\text{самовп.}-\text{потр.})} = -0,198$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.(\text{самовп.}-\text{знач.цінн.})} = -0,198$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.(\text{самовп.}-\text{реал.цінн.})} = -0,194$, $p \leq 0,05$; $r_{\text{заг.в.}(\text{самовп.}-\text{знач.цінн.})} = -0,124$, $p \leq 0,05$; $r_{\text{заг.в.}(\text{самовп.}-\text{реал.цінн.})} = -0,133$, $p \leq 0,05$). Також існують зворотні взаємозв'язки між показниками самоприйняття і рівня розвитку екоцентричної спрямованості та екологічним світоглядом чоловіків ($r_{ч.(\text{самопр.}-\text{потр.})} = -0,167$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.(\text{самопр.}-\text{спрям.})} = -0,208$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.(\text{самопр.}-\text{реал.цінн.})} = -0,235$, $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що представники сильної статі одночасно з цінуванням природи мало поважають себе, схильні до невпевненості у власних силах, перебільшеної самокритичності та до самоприпинення. Тобто, чоловіки мають внутрішнє напруження та конфлікт у свідомості внаслідок неспроможності проявити власну причетність до егоцентричної орієнтації сучасного людства, яке живе за західним типом мислення [212].

Онтогенетичну динаміку кореляційних взаємозв'язків між показниками елементів екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення дорослої особи в залежності від її статевої приналежності дивись у додатках В.2 – Е.2. Найбільшу деформацію в розвитку екосвідомості мають чоловіки в ранній (див. дод. В.2), зрілій (див. дод. Е.2) дорослості та період кризи середини життя (див. дод. Д.2) (відповідно, $r_{ч.р.д.(\text{самопр.}-\text{знач.цінн.})} = -0,346$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.р.д.(\text{самопр.}-\text{реал.цінн.})} = -0,337$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.зр.д.(\text{самовп.}-\text{знач.цінн.})} = -0,402$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.зр.д.(\text{самокер.}-\text{спрям.})} = -0,358$, $p \leq 0,05$ та $r_{ч.кр.с.в.(\text{самовп.}-\text{знач.цінн.})} = -0,416$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.кр.с.в.(\text{самопр.}-\text{реал.цінн.})} = -0,420$, $p \leq 0,05$; $r_{ч.кр.с.в.(\text{оз.Я.}-\text{потр.})} = -0,407$, $p \leq 0,05$). У жінок розвиток екологічної свідомості впродовж онтогенезу є більш гармонійним. Респонденти

слабкої статі мають найтісніші кореляційні взаємозв'язки між досліджуваними феноменами у період кризи середнього віку (див. дод. Д.2).

Представники обох статей, які знаходяться у зрілому віці, мають зворотні кореляційні взаємозв'язки між показниками елементів екологічного світогляду, екоспрямованості та самоприв'язаності (див. дод. Е.2), що свідчить про їхню високу готовність до самовдосконалення.

Що стосується впливу рівня освіченості особистості на розвиток її екосвідомості, не виявлено жодних достовірних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостями самоствавлення у респондентів, які мають вищу освіту.

Однак, особи з середньою спеціальною освітою (див. табл. 2.17) мають достовірні взаємозв'язки між компонентами екологічного світогляду, екоцентричної спрямованості та особливостями самоствавлення, які відносяться до діапазону самознищення [131]: закритістю ($r_{c.сп.осв.(закр.-попр.)}=0,180, p\leq 0,05$; $r_{c.сп.осв.(закр.-реал.цінн.)}=0,177, p\leq 0,05$), внутрішньою конфліктністю ($r_{c.сп.осв.(вн.конфл.-попр.)}=0,182, p\leq 0,05$; $r_{c.сп.осв.(вн.конфл.-спрям.)}=0,168, p\leq 0,05$; $r_{c.сп.осв.(вн.конфл.-реал.цінн.)}=0,224, p\leq 0,01$), самозвинуваченням ($r_{c.сп.осв.(самозв.-зн.цінн.)}=0,192, p\leq 0,05$; $r_{c.сп.осв.(самозв.-реал.цінн.)}=0,206, p\leq 0,05$). Це доводить той факт, що саме респонденти з середньою спеціальною освітою потребують психокорекційної роботи, зміст якої допоможе перетворити характер їхнього самоствавлення з негативного на позитивний і узгодити його з високим рівнем розвитку екологічного світогляду та вчинкового потенціалу дорослої людини.

Онтогенетичну динаміку кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоцентричної спрямованості та особливостей самоствавлення дорослої особи в залежності від рівня її освіченості подано у додатках Ж.2 – К.2. Аналіз даних свідчить про більшу конфліктність екосвідомості у респондентів з середньою спеціальною освітою, порівняно з високоосвіченими особами. Однак, перші мають позитивну онтогенетичну динаміку гармонійності взаємозв'язків між вище зазначеними феноменами, в той час як високоосвічені екологічні особи в період зрілості стають більш

невпевненими в собі.

Таблиця 2.17

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення дорослих осіб з середньою спеціальною освітою

Компоненти екологічної свідомості	Особливості самоставлення особистості								
	закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
Потреби	180*	182*							
Спрямованість		168*							
Значення цінностей			192*						
Реалізація цінностей	177*	224**	206*						
К.р.ц.									

Примітки: 1. Нулі та коми перед числами пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. КРЦ – конфліктність реалізації цінностей.

Таким чином, компоненти екологічного світогляду та екоспрямованості дорослої особи мають достатньо високу узгодженість між собою та з рівнем розвитку емпатійності людини. Деформація в розвитку екологічності дорослої особи зумовлена нерозвиненою системою її ставлень до Світу, зокрема, недостатнім рівнем розвитку особливостей самоставлення.

Підсумковим етапом у нашому дослідженні є знаходження достовірних кореляційних взаємозв'язків між *характеристиками самоактуалізації дорослої особи та компонентами її екологічної свідомості*. Спочатку виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між *показниками компонентів екологічного світогляду, екоспрямованістю та наступних ознак самоактуалізованої особистості* (див. дод. Л.2):

- у респондентів загальної вибірки і чоловіків – цінностей ($r_{ч.(потр.-цінн.)}=0,282$, $p\leq 0,001$; $r_{ч.(спрям.-цінн.)}=0,234$, $p\leq 0,01$; $r_{ч.(знач.ек.цінн.-цінн.)}=0,265$, $p\leq 0,01$; $r_{ч.(реал.ек.цінн.-цінн.)}=0,264$, $p\leq 0,01$; $r_{заг.в.(потр.-цінн.)}=0,261$, $p\leq 0,001$; $r_{заг.в.(спрям.-цінн.)}=0,321$, $p\leq 0,001$; $r_{заг.в.(знач.ек.цінн.-цінн.)}=0,215$, $p\leq 0,001$; $r_{заг.в.(реал.ек.цінн.-цінн.)}=0,215$, $p\leq 0,01$); загального рівня самоактуалізації ($r_{ч.(потр.-заг.р.самоакт.)}=0,227$, $p\leq 0,01$; $r_{заг.в.(потр.-заг.р.самоакт.)}=0,203$, $p\leq 0,01$; $r_{заг.в.(спрям.-заг.р.самоакт.)}=0,169$, $p\leq 0,001$); ставлення до природи людини ($r_{ч.(потр.-ставл.)}=0,349$, $p\leq 0,001$; $r_{ч.(спрям.-ставл.)}=0,250$, $p\leq 0,01$; $r_{ч.(знач.ек.цінн.-ставл.)}=0,171$, $p\leq 0,05$; $r_{ч.(реал.ек.цінн.-ставл.)}=0,190$, $p\leq 0,05$; $r_{заг.в.(потр.-ставл.)}=0,253$, $p\leq 0,001$; $r_{заг.в.(спрям.-ставл.)}=0,203$, $p\leq 0,01$); креативності ($r_{ч.(потр.-креат.)}=0,190$, $p\leq 0,05$; $r_{ч.(спрям.-креат.)}=0,172$, $p\leq 0,05$; $r_{ч.(знач.ек.цінн.-креат.)}=0,197$; $r_{ч.(знач.ек.цінн.-креат.)}=0,197$, $p\leq 0,05$; $r_{заг.в.(потр.-креат.)}=0,260$, $p\leq 0,001$; $r_{заг.в.(спрям.-креат.)}=0,248$, $p\leq 0,001$; $r_{заг.в.(знач.ек.цінн.-креат.)}=0,124$, $p\leq 0,05$);

- у жінок – орієнтації в часі ($r_{ж.(спрям.-орієнт.)}=0,192$, $p\leq 0,05$); загального рівня самоактуалізації ($r_{ж.(потр.-заг.р.самоакт.)}=0,199$, $p\leq 0,05$; $r_{ж.(спрям.-заг.р.самоакт.)}=0,246$, $p\leq 0,001$); цінностей ($r_{ж.(потр.-цінн.)}=0,197$, $p\leq 0,05$; $r_{ж.(спрям.-цінн.)}=0,357$, $p\leq 0,001$); креативності ($r_{ж.(потр.-креат.)}=0,305$, $p\leq 0,001$; $r_{ж.(спрям.-креат.)}=0,290$, $p\leq 0,001$) та достовірний зворотній взаємозв'язок із саморозумінням ($r_{ж.(реал.ек.цінн.-самор.)}=-0,161$, $p\leq 0,05$).

Останнє є насторожуючим фактом, що засвідчує наявність протиріч у світосприйнятті жінок, які реалізують власні екологічні цінності в житті й, одночасно з цим, не розуміють самих себе, орієнтуються на думку оточуючих. Д. Рисмен називав таких людей «орієнтованими ззовні» на відміну від «орієнтованих зсередини» [235]. Науковець підкреслював, що виникнення другого типу людей зумовлено урбанізацією, авторитарною бюрократією, модою, внаслідок чого особистість втрачає не тільки сильне «над-Я», тобто інтерналізовану систему норм, а й сильне «Я». Такий тип сучасної дорослої людини є об'єктом маніпулювання, жертвою відчуження, відчуває себе дезорієнтованим [Там само].

Актуалізуючи значення рівня освіти як чинника розвитку екосвідомості дорослої особи, виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між

показниками компонентів екологічного світогляду, екоспрямованості та наступних ознак самоактуалізованої особистості (див. дод. М.2):

- у респондентів з вищою освітою: з загальним рівнем самоактуалізації корелюють міра задоволеності екологічних потреб ($r=0,260$; $p\leq 0,01$) та екоспрямованість ($r=0,234$; $p\leq 0,01$); з цінностями – міри задоволеності екопотреб ($r=0,364$; $p\leq 0,001$), значущості ($r=0,339$; $p\leq 0,001$), реалізації екоцінностей ($r=0,349$; $p\leq 0,001$) та екоспрямованість ($r=0,425$; $p\leq 0,001$); зі ставленням до природи людини корелюють міра задоволеності екопотреб ($r=0,206$; $p\leq 0,05$) та екоспрямованість ($r=0,166$; $p\leq 0,05$); з креативністю – міра задоволеності екопотреб ($r=0,310$; $p\leq 0,001$) та екоспрямованість ($r=0,290$; $p\leq 0,001$);

- в осіб із середньою спеціальною освітою: з вищими цінностями корелює екоспрямованість ($r=0,197$; $p\leq 0,05$); зі ставленням до природи людини – міри задоволеності екопотреб ($r=0,287$; $p\leq 0,001$), значущості ($r=0,215$; $p\leq 0,05$) й реалізації екоцінностей ($r=0,208$; $p\leq 0,05$) та екоспрямованість ($r=0,231$; $p\leq 0,01$); з креативністю корелюють міра задоволеності екологічних потреб ($r=0,196$; $p\leq 0,05$) та екоспрямованість ($r=0,184$; $p\leq 0,05$); з контактністю – міра задоволеності потреб ($r=0,172$; $p\leq 0,05$); достовірний зворотній взаємозв'язок між потребою в пізнанні та мірою реалізації екоцінностей в житті ($r=-0,195$; $p\leq 0,05$).

Онтогенетичні особливості розвитку кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації в залежності від статі подано в додатках Н.2 – С.2 та залежно від рівня освіченості – в додатках Т.2 – Х.2.

Наприкінці експериментальної роботи виявлено достовірні кореляційні взаємозв'язки між *показниками компонентів системи ставлень до Світу та характеристик самоактуалізації у дорослому віці* (див. табл. 2.18). Знайдено значну кількість достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками інтегральної емпатії та наступних характеристик самоактуалізації: загальним рівнем самоактуалізації ($r=0,238$; $p\leq 0,001$), вищими цінностями ($r=0,344$;

$p \leq 0,001$), ставленням до природи людини ($r=0,310$; $p \leq 0,001$), креативністю ($r=0,235$; $p \leq 0,001$), орієнтацією в часі ($r=0,159$; $p \leq 0,05$).

Таблиця 2.18

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи ставлень дорослої особи та характеристиками її самоактуалізації (загальна вибірка)

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи екоставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	238***	127*	-310***	-299***	253***	295***	210***	278***		
2	159*	135*	-381***	-322***	317***	243***	218***	268***		
3	344***		-124*			182**	144*			
4	310***									
5				-176**			137*			
6	235***		-205**	-288***	204**	189**	173**	243**		
7				-164**	127*			127*		
8			-148*	-158**		149*		205**		
9			-273***	-252***	157*			153*		207***
10			-214***	-264***	214***	256***	162*	227***		173**
11					161*	127*				
12			-129*							

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Показники загального рівня самоактуалізації особистості та її орієнтації в часі мають кореляційні взаємозв'язки з усіма позитивними характеристиками самоствавлення, окрім самоприйняття та самоприв'язаності.

Констатовано статистично значущі кореляційні взаємозв'язки між показниками креативності самоактуалізованої особистості та наступних особливостей її самоствавлення: самоцінністю ($r=0,243$; $p\leq 0,001$), самовпевненістю ($r=0,204$; $p\leq 0,01$), самокерівництвом ($r=0,189$; $p\leq 0,01$) та дзеркальним Я ($r=0,173$; $p\leq 0,01$). Внаслідок встановлення достовірних кореляційних взаємозв'язків виявлено, що дорослій людині з високо розвиненою аутосимпатією (ознакою її самоактуалізації) властивими є такі особливості самоствавлення: самокерівництво ($r=0,256$; $p\leq 0,001$), самоцінність ($r=0,227$; $p\leq 0,001$), самовпевненість ($r=0,214$; $p\leq 0,001$), самоприв'язаність ($r=0,173$; $p\leq 0,01$), дзеркальне Я ($r=0,162$; $p\leq 0,05$).

Встановлено значущі кореляційні взаємозв'язки між такими показниками шкал самоактуалізації та ознак самоствавлення дорослої особи: вищих цінностей та самокерівництва ($r=0,182$; $p\leq 0,01$), дзеркального Я ($r=0,144$; $p\leq 0,05$); спонтанності та самоцінності ($r=0,205$; $p\leq 0,01$), самокерівництва ($r=0,149$; $p\leq 0,05$); саморозуміння та самоприв'язаності ($r=0,207$; $p\leq 0,01$), самовпевненості ($r=0,157$; $p\leq 0,05$), самоцінності ($r=0,153$; $p\leq 0,05$); контактності та самовпевненості ($r=0,161$; $p\leq 0,05$), самокерівництва ($r=0,127$; $p\leq 0,05$); автономності та самовпевненості ($r=0,127$; $p\leq 0,05$), самоцінності ($r=0,127$; $p\leq 0,05$); контактності та самовпевненості ($r=0,161$; $p\leq 0,05$), самокерівництва ($r=0,127$; $p\leq 0,05$); потреби у пізнанні та дзеркального Я ($r=0,137$; $p\leq 0,05$).

Закономірним є факт наявності зворотних кореляційних взаємозв'язків між показниками характеристик самоактуалізованої особистості та негативних якостей її самоствавлення (внутрішньої конфліктності та самозвинувачення).

Порівнюючи наявність кореляційних взаємозв'язків між показниками характеристик самоактуалізації особистості та якостей її самоствавлення в залежності від статі людини, виявлено значну їх більшість у жінок (див. табл. 2.19), аніж у чоловіків (див. табл. 2.20). При цьому в останніх констатовано зворотні достовірні кореляційні взаємозв'язки між вищими цінностями та

самоприйняттям ($r=-0,218$; $p\leq 0,01$), автономністю та дзеркальним Я ($r=-0,205$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про певну деформацію в екосвідомості чоловіків, які мають певну розбалансованість між незалежністю, прагненням до гармонічного буття та неможливістю відчувати симпатію до самих себе, уявити шанобливе ставлення до них з боку Інших.

Таблиця 2.19

Показники кореляційних взаємозв'язків між компонентами системи екологічних ставлень жінок та особливостей їхньої самоактуалізації

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	244**		-380***	-324***	335***	372***	263**	312***		
2	261**		-398***	-337***	402***	341***	237**	273***		
3	352***				258**	299***	241**	164*		
4	193*									
5	180*									
6	262**		-314***	-347***	283***	213**	188*	277***		
7			-208*	-225**	254**	103	069	269***		
8			-240**	-255**	200*	198*	183*	370***		
9			-222**	-180*	174*	203*				193*
10			-174*	-193*	249**	280***	210**	265**		187*
11					230**					
12			-188*	-162*			164*		187*	

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками компонентів системи екоставлень чоловіків та особливостей їхньої самоактуалізації

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	251**		-254**	-274**		213*		240**		
2			-318***	-279***	187*		189*	272**		
3	327***								-218**	
4	424***									
5				-263**			201*			
6	213**			-243**		178*		200*		
7		-178*					-205*			
8										
9			-326***	-340***				198*		228**
10			-231**	-341***		203*		186*		
11										
12										

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Що стосується впливу рівня освіти, виявлено певну тотожність в наявності достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками характеристик самоактуалізації та особливостей самоставлення дорослих

людей незалежно від їхньої освіченості (див. дод. Ц.2 і Ч.2). Однак, в осіб, які мають середню спеціальну освіту, на відміну від високоосвічених респондентів, констатовано зворотні достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками креативності та самоприв'язаності ($r=-0,190$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про схильність осіб з середньою спеціальною освітою до змін власного Я, що зумовлює їхню більшу сензитивність до психокорекції, порівняно з респондентами, які мають вищу освіту. Цей факт експериментально доведено в п. 3.3 нашого дослідження.

Онтогенетичні особливості розвитку кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень дорослої особи та рівнем її самоактуалізації подано у додатках Ш.2 – Я.2.

Констатовано більшість значущих кореляційних взаємозв'язків між досліджуваними феноменами в осіб ранньої дорослості. Саме в цьому віці особистість з високим рівнем самоактуалізації здатна до емпатійності, ставиться до себе з високо розвиненою самоповагою і є зразком позитивного самоствавлення (див. п. 2.2).

Водночас у респондентів у ранній дорослості знайдено зворотні кореляційні взаємозв'язки між показниками потреб у пізнанні та самоприв'язаності ($r=-0,241$; $p\leq 0,05$). Цей факт потребує подальшого дослідження.

Найменшу кількість значущих кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень та рівнем самоактуалізації мають респонденти у середньому дорослому віці. Ймовірно, це є наслідком кризи 30 – 33 років, коли особистість переживає неузгодженість між життєвими планами та реальними можливостями здійснення задуманого [171], внаслідок чого страждає її самоствавлення і здатність до емпатійності.

У жодній з вікових груп не виявлено позитивних достовірних взаємозв'язків між показниками характеристик самоактуалізованої особистості та негативних якостей її самоствавлення (внутрішньої конфліктності та самозвинувачення).

Всі вище зазначені факти доводять справедливість нашого припущення про те, що особливості самоактуалізації особистості в дорослому віці є вагомим внутрішнім чинником розвитку її екологічної свідомості (див. п. 1.3).

2.4. Дослідження психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості

Як було зазначено у п. 1.3 нашого дослідження, в структурі екологічної свідомості виокремлено три конструкти: екологічний світогляд, вчинковий потенціал та система екологічних ставлень особистості до Світу. При цьому експериментально доведено (див. п. 2.3), що показники компонентів екологічного світогляду (екологічні потреби та екологічні ціннісні орієнтації), а також екоцентричної спрямованості мають більшу узгодженість між собою та з показниками інтегральної емпатії особистості, яка репрезентує систему її ставлень до Світу. Що стосується особливостей самоставлення в якості другого компонента системи ставлень особистості до Світу, то його показники меншою мірою узгоджуються з іншими показниками складових, що відносяться до екологічної свідомості дорослої людини.

Саме тому при дослідженні особливостей розвитку екологічної свідомості враховано показники складових її екологічного світогляду, екоцентричної спрямованості, рівня емпатійності та, в останню чергу, – особливостей самоставлення особистості у дорослому віці. На підґрунті вищезазначеного складено ієрархічний список респондентів, що відповідає рівню розвитку екологічної свідомості в порядку зменшення показників екологічності. При цьому враховувалися об'єктивні умови розвитку екологічності дорослої людини: її вік, стать і рівень освіти.

Вибірку диференційовано відповідно до рівня розвитку екологічної свідомості її респондентів. Наслідком цього є утворення трьох груп дорослих осіб: з низьким, середнім і високим рівнями розвитку їхньої екологічної свідомості.

За рівнем розвитку екологічної свідомості респонденти розподіляються в наступні три групи:

1) До першої групи відносяться дорослі особи, які мають *високий рівень розвитку власної екологічної свідомості* (ЕС). Ця група людей має наступні показники розвитку компонентів екологічної свідомості: сума мір значущості та реалізації екологічних цінностей (Ц) знаходиться в діапазоні значень: $9 \leq Ц \leq 10$; ранг блоку екологічних потреб (П) серед шести типів потреб: $П \leq 3$; місце екоспрямованості (С) серед чотирьох її типів – $С \leq 2$ або $С \leq 3$ при умові, якщо представленість екоспрямованості є більшою за 20 %; рівень розвитку емпатійності (Е) особистості – високий та верхня межа середнього рівня, у балах – $Е \geq 24$; особливості самоствавлення (О), що віднесено до діапазону самоповаги людини, – 5 шкал, кожна з яких $О \geq 5$, тобто має високі та верхню межу середніх значень.

2) Другу групу складають особи, які мають *середній рівень розвитку екологічної свідомості*. Доросла людина з середнім рівнем розвитку екологічної свідомості має наступні показники розвитку її компонентів: сума мір значущості та реалізації екологічних цінностей знаходиться в діапазоні значень: $7 \leq Ц \leq 8$; ранг блоку екологічних потреб серед шести типів потреб: $П \leq 5$; місце екоцентричної спрямованості серед чотирьох її типів – $С \leq 3$, при цьому допускається $С = 3$ при умові, якщо представленість екоспрямованості є більшою за 20 %; емпатійність особистості – високого та середнього рівнів, у балах – $Е \geq 16$; особливості самоствавлення діапазону самоповаги людини – 5 шкал, кожна з яких $О \geq 4$, тобто має високі та середні значення.

3) До третьої групи віднесено тих дорослих осіб, які мають *низький рівень розвитку екологічної свідомості*. Ця група людей має наступні показники розвитку компонентів екологічної свідомості: сума мір значущості та реалізації екологічних цінностей знаходиться в діапазоні значень: $Ц > 7$; ранг блоку екологічних потреб серед шести типів потреб: $П = 6$; місце екоцентричної спрямованості серед чотирьох її типів – $С = 4$; емпатійність особистості – нижня межа середнього, низький та дуже низький рівні, у балах – $Е \leq -4$;

особливості самоставлення діапазону самоповаги людини – 5 шкал, кожна з яких $3 \leq O \leq 1$, тобто має середні та низькі значення.

Що стосується показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей в житті (Ц), то у дорослих осіб з високою екологічністю їх значення можуть бути нижчими зазначеного діапазону ($10 \leq Ц \leq 9$), але лише у випадку, якщо респонденти, маючи дуже високий рівень домагань, прискіпливо ставляться до власних можливостей. Внаслідок цього при виконанні методики «Ціннісні орієнтації» [123] показники мір значущості та реалізації як внутрішніх, так і зовнішніх цінностей були ними суттєво занижені. В такому випадку середнє арифметичне вище зазначених мір також набуває низьких значень. Високий рівень екологічності дорослих осіб передбачає наявність таких показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей, які є вищими за їхнє середнє арифметичне. Врахування особливостей прискіпливого оцінювання себе дорослими людьми береться до уваги також при визначення середнього рівня екологічної свідомості особистості.

Виявлено онтогенетичні особливості рівня розвитку екологічної свідомості особистості, його залежність від статі та освіченості осіб (див. табл. 2.21).

Середній рівень розвитку екологічної свідомості мають 70,4% респондентів. Цей показник є майже однаковим як у жінок, так і у чоловіків (відповідно, $ES_{ж} = 70,7\%$, $ES_{ч} = 70,2\%$), але з перевагою в осіб, які мають середню спеціальну освіту, на шкоду високоосвічених респондентів (відповідно, $ES_{с.осв.} = 73,6\%$, $ES_{в.осв.} = 67,1\%$).

Розмах представленості середнього рівня розвитку екоцентричної спрямованості дорослої особи впродовж онтогенезу ($W = 31,3\%$) коливається в межах від $ES_{min} = 52,9\%$ у високоосвічених чоловіків, які переживають кризу середнього віку, до $ES_{max} = 84,2\%$ у жінок у ранній дорослості, які мають середню спеціальну освіту. Ці факти ще раз демонструють вплив статевої приналежності та освіченості на розвиток екологічної свідомості особистості.

Високий рівень розвитку екологічної свідомості мають 21,3% респондентів загальної вибірки, при цьому з таким рівнем більше жінок, ніж чоловіків (відповідно, $ES_{ж} = 24,0\%$, $ES_{ч} = 18,4\%$). Частка високоосвічених осіб

з високо розвинутою екосвідомістю також є більшою, порівняно з дорослими, які мають середню спеціальну освіту (відповідно, $ES_{в.осв.} = 25,9\%$, $ES_{с.осв.} = 16,96\%$). Виявлено досить великий розмах показників представленості високого рівня розвитку екологічності в осіб дорослого віку ($W = 35,9\%$). З таблиці 2.19 видно, що ці показники знаходяться в межах від $ES_{min} = 5,3\%$ у жінок раннього дорослого віку з середньою спеціальною освітою до $ES_{max} = 41,2\%$ у високоосвічених чоловіків, які переживають кризу середнього віку.

Таблиця 2.21

Рівні розвитку екологічної свідомості дорослої людини відносно її віку та освіченості

Вік	Стать	Освіта	Рівні розвитку екологічної свідомості					
			високий		середній		низький	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%
21 – 30	Чоловіки	Вища	1	5,6	14	77,8	3	16,7
		СС	1	5,6	12	66,7	5	27,8
		Загалом	2	5,6	26	72,2	8	22,2
	Жінки	Вища	4	22,2	13	72,2	8	22,2
		СС	1	5,3	16	84,2	2	10,5
		Загалом	5	13,5	29	78,4	3	8,1
	Загальна вибірка	Вища	5	13,9	27	75,0	4	11,1
		СС	2	5,4	28	75,7	7	18,9
		Загалом	7	9,6	55	75,3	11	15,1
31 – 40	Чоловіки	Вища	2	11,8	13	76,5	2	11,8
		СС	3	16,7	14	77,8	1	5,6
		Загалом	5	14,3	27	77,1	3	8,6
	Жінки	Вища	6	30,0	13	65,0	1	5,0
		СС	2	11,8	14	82,4	1	5,9
		Загалом	8	21,6	27	73,0	2	5,4
	Загальна вибірка	Вища	8	21,6	26	70,3	3	8,1
		СС	5	14,3	28	80,0	2	5,7
		Загалом	13	18,1	54	75,0	5	6,9

<i>Продовж. табл. 2.21</i>								
41 – 45	Чоловіки	Вища	7	41,2	9	52,9	1	5,9
		СС	4	22,2	13	72,2	1	5,6
		Загалом	11	31,4	22	62,9	2	5,7
	Жінки	Вища	7	38,9	10	55,6	1	5,6
		СС	4	21,1	15	78,9	0	0
		Загалом	11	29,7	25	67,6	1	2,7
	Загальна вибірка	Вища	14	40,0	19	54,3	2	5,7
		СС	8	21,6	28	75,7	1	2,7
		Загалом	22	30,6	47	55,3	3	4,2
46 – 60	Чоловіки	Вища	4	22,2	13	72,2	1	5,6
		СС	4	23,5	11	64,7	2	11,8
		Загалом	8	22,9	24	68,6	3	8,6
	Жінки	Вища	6	35,3	11	64,7	0	0,00
		СС	6	27,3	14	63,6	2	9,1
		Загалом	12	30,8	25	64,1	2	5,1
	Загальна вибірка	Вища	10	28,6	24	68,6	1	2,9
		СС	10	25,6	25	64,1	4	10,3
		Загалом	20	27,0	49	56,2	5	6,8
21 – 60	Чоловіки	Вища	14	20,0	49	70,0	7	10,0
		СС	12	16,9	50	70,4	9	12,7
		Загалом	26	18,4	99	70,2	16	11,3
	Жінки	Вища	23	31,5	47	64,4	3	4,1
		СС	13	16,9	59	76,6	5	6,5
		Загалом	36	24,0	106	70,7	8	5,3
	Загальна вибірка	Вища	37	25,9	96	67,1	10	7,0
		СС	25	16,9	109	73,6	14	9,5
		Загалом	62	21,3	205	70,4	24	8,2

Примітка: СС – середня спеціальна освіта.

До речі, й високоосвічені жінки цього віку мають найвищу представленість високого рівня екологічності серед різновікових осіб слабкої

статі ($EC = 38,9\%$). Найвищі показники представленості високого рівня особистості, яка переживає кризу середнього віку, підтверджують характерну для цього періоду трансформацію свідомості в напрямку від егоцентризму до екоцентризму. Цьому прогресу сприяє й рівень освіченості дорослої особи.

Низький рівень розвитку екологічної свідомості виявлено у 24 дорослих осіб, що складає $8,2\%$ від загальної вибірки. Серед них є 16 чоловіків та 8 жінок. Саме ці респонденти потребують психокорекційної роботи. Розмах представленості низького рівня розвитку екопрямованості дорослої особи впродовж онтогенезу ($W = 27,8\%$) коливається в межах від $EC_{\min} = 0\%$ у жінок двох вікових груп: періоду кризи середнього віку, які мають вищу освіту, та зрілих середньоосвічених представниць слабкої статі, – до $EC_{\max} = 27,8\%$ у чоловіків у ранній дорослості, які мають середню спеціальну освіту.

Впродовж онтогенезу спостерігається позитивна динаміка розвитку екологічної свідомості. Так, якщо низький рівень розвитку екологічності в ранньому дорослому віці мають $15,1\%$ респондентів, то в періоди середньої та зрілої дорослості цей показник суттєво нижчий (відповідно, $EC = 6,9\%$ та $EC = 6,8\%$). При цьому найнижчу представленість низького рівня екологічності виявлено в осіб, що переживають кризу середнього віку ($EC = 4,2\%$).

Справедливість вище зазначеної онтогенетичної закономірності підтверджує й позитивна динаміка розвитку показників представленості високого рівня екологічної свідомості дорослої особи, які зростають від ранньої до середньої та зрілої дорослості (відповідно, $EC = 9,6\%$; $EC = 18,1\%$; $27,0\%$) і мають найвищі значення в період кризи середнього віку ($EC = 30,6\%$).

Порівнюючи особливості онтогенетичної динаміки рівнів розвитку екологічної свідомості в залежності від статі респондентів, виявлено, що з віком збільшується частка жінок, які мають високий рівень розвитку екологічної свідомості (рис. 2.11). Це відбувається за рахунок лінійного зменшення частки представниць слабкої статі, які мають середній рівень розвитку екологічної свідомості.

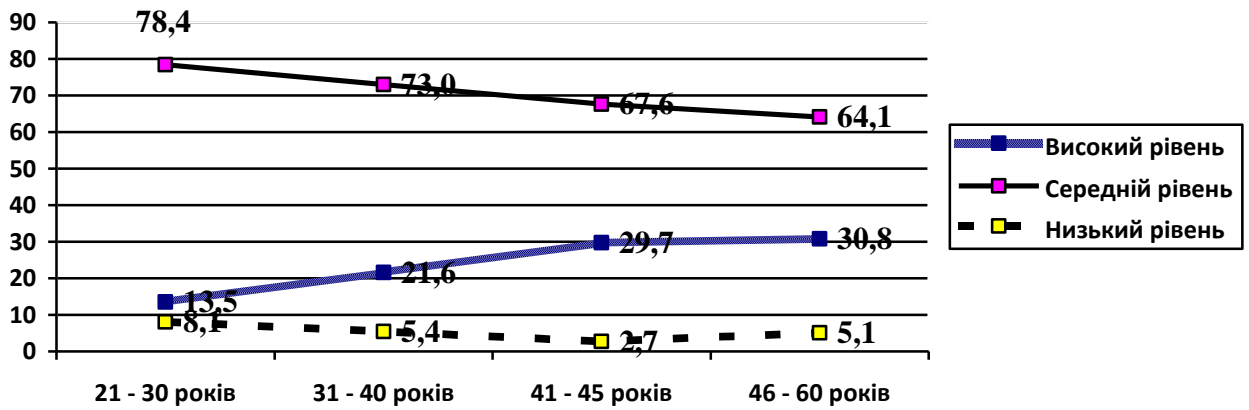

Рис. 2.11. Особливості онтогенетичної динаміки екологічної свідомості у жінок (у %)

У чоловіків (рис. 2.12) констатовано суттєву впливовість кризи середнього віку на розвиток екологічної свідомості. У цей віковий період майже у третини чоловіків (31,4%) виявлено високий рівень екологічності.

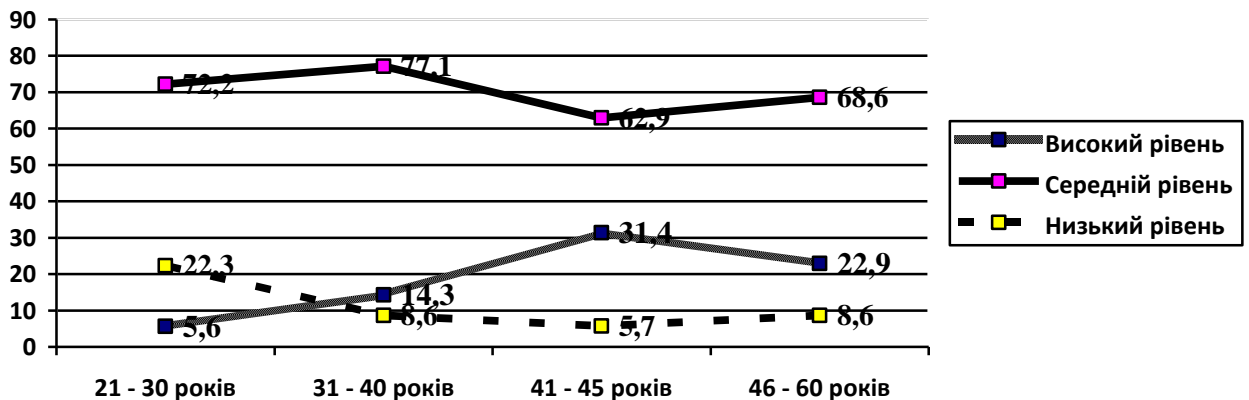

Рис. 2.12. Особливості онтогенетичної динаміки екологічної свідомості у чоловіків (у %)

Що стосується особливостей онтогенетичної динаміки рівня розвитку екологічної свідомості в залежності від освіченості респондентів, у високоосвічених осіб (рис. 2.13) спостерігається майже лінійне зменшення частки людей з низьким рівнем екологічності та збільшення – з високим рівнем. Ця тенденція яскраво простежується в період кризи середнього віку, коли високий рівень екологічності мають 40% респондентів.

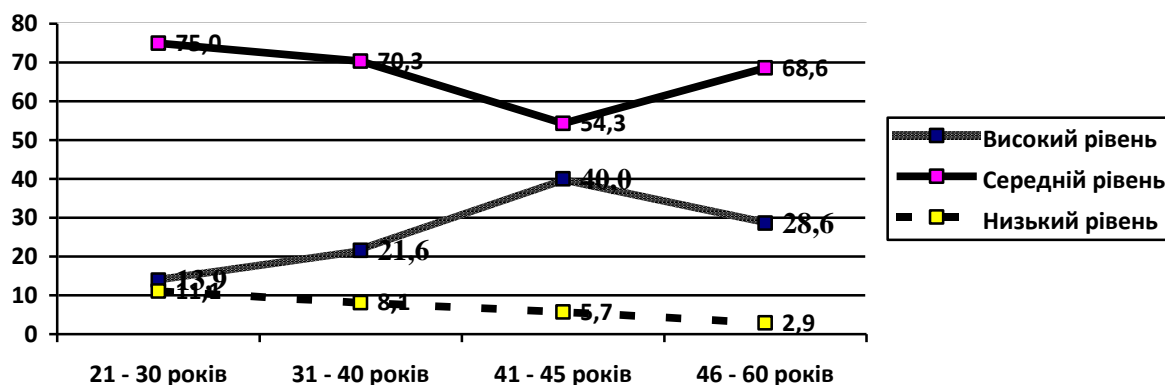

Рис. 2.13. Особливості онтогенетичної динаміки екологічної свідомості в осіб, які мають вищу освіту (у %)

У респондентів, що мають середню спеціальну освіту, позитивна онтогенетична динаміка стосується показників високого рівня розвитку екологічної свідомості (рис. 2.14). У цієї групи осіб після кризи середнього віку констатовано стрімке падіння екологічності. Цей факт потребує подальшого дослідження та виявлення певних чинників, що зумовлюють в осіб зрілої дорослості, які мають середню спеціальну освіту, появу негативної тенденції в розвитку їхньої екологічності.

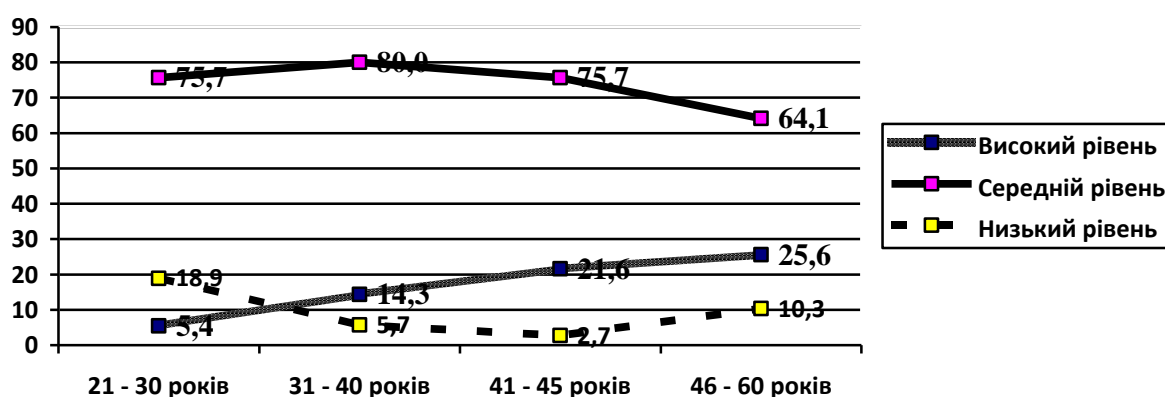

Рис. 2.14. Особливості онтогенетичної динаміки екологічної свідомості в осіб, які мають середню спеціальну освіту (у %)

При визначенні статевих, гендерних та вікових особливостей розвитку екологічної свідомості в ранній дорослості, знайдено таку закономірність: у

жінок є більш розвиненим екологічний світогляд та екоспрямованість, аніж система ставлень до Світу. У чоловіків домінуючою є система ставлень до Світу, порівняно з екосвітоглядом та екоспрямованістю.

У високоосвічених жінок у середній дорослості набагато досконаліша система ставлень особистості до Світу, аніж екосвітогляд та екоспрямованість, тому їхній середній рівень екологічної свідомості вміщує низькі показники екологічного світогляду. У чоловіків цього віку виявлено дисгармонію в розвитку екологічності: поряд з середніми або високими показниками екологічного світогляду та екоспрямованості вони мають низький рівень емпатійності.

Респонденти, які переживають кризу середнього віку, демонструють високі показники усіх компонентів екологічної свідомості. Більшість дорослих людей має перехідні значення рівня розвитку універсальної екосвідомості – між середнім та високим рівнем. У деяких осіб цього віку, які мають середню освіту, констатовано розбалансованість між рівнем розвитку екологічного світогляду та екоспрямованості. У дорослому віці в кризовий період виявлено інші дисгармонії в розвитку екологічності: чоловіки мають низький рівень емпатійності поряд з середніми або високими показниками екологічного світогляду та екоспрямованості; у жінок виявлено високий рівень розвитку інтегральної емпатії поряд з низько розвиненими екосвітоглядом і екоспрямованістю.

Вище зазначені тенденції в розвитку екологічної свідомості зберігаються й у зрілих респондентів. Перехідні значення показників рівнів спостерігаються як у жінок, так і у чоловіків. Виявлено значну розбалансованість між рівнем розвитку компонентів екологічної свідомості у дорослих осіб, які мають середню спеціальну освіту: перевагу показників системи ставлень до Світу знайдено у жінок, та перевагу показників екологічного світогляду та екоспрямованості – у чоловіків.

Підсумовуючи вище сказане, висновуємо зумовленість рівня розвитку екологічної свідомості дорослої особи її віковими особливостями, статевою

приналежністю та рівнем освіченості. Виявлено позитивну онтогенетичну динаміку розвитку екологічної свідомості: її рівень у жінок значно вищий, порівняно з чоловіками, та в осіб, які мають вищу освіту, порівняно з середньоосвіченими респондентами. Знайдено дисбаланс в розвитку екологічної свідомості дорослої людини, що виявляється значною різницею між рівнями розвитку її екологічного світогляду й екоспрямованості та рівнем розвитку системи ставлень особистості до Світу. Така деформація в системі розвитку екологічної свідомості дорослої людини заважає її особистісній цілісності, сповільнює процес її самоздійснення та повинна враховуватися при проведенні психокорекційної роботи, зміст якої розкривається у розділі 3 нашого дослідження.

Висновки до другого розділу

1. Розвиток екологічної свідомості особистості здійснюється відповідно до закономірностей психічного розвитку, зокрема його прогресу/регресу, нерівномірності, гетерохронності, кумулятивності. Доведено, що рівень розвитку кожного з компонентів екологічної свідомості дорослої особи має онтогенетичні, статеві особливості та взаємопов'язаний з рівнем освіти та особливостями самоактуалізації особистості.

2. Встановлено низку вікових особливостей екологічної свідомості у дорослому віці:

а) виявлено позитивну онтогенетичну динаміку розвитку екологічної свідомості;

б) емпірично підтверджено значущість періоду кризи середнього віку для розвитку універсального рівня екологічної свідомості (жінки та чоловіки цього віку мають найвищі показники розвитку екологічної свідомості);

в) елементи екологічного світогляду та екоцентрична спрямованість достовірно взаємопов'язані між собою й утворюють цілісну систему. Екологічні потреби займають останнє місце у ієрархії базових потреб у

дорослому віці. Спрямованість на егоцентризм у дорослих людей має більш питому вагу, порівняно з їхньою екоцентрованістю, що констатує наявність деструктивної стратегії на всіх стадіях розвитку їхньої екологічної свідомості. Внаслідок зниження конфліктності реалізації та збільшення міри реалізації екоцінностей дорослої особи в онтогенезі та переваги внутрішніх чинників над зовнішніми під час атрибуції респондентами причин реалізації екологічних цінностей констатовано прояв поведінково-вчинкового аспекту екологічної свідомості у дорослому віці. Дорослу людину визнано активним та свідомим суб'єктом у стосунках «Я – Світ»;

г) виявлено певну розбалансованість внутрішньої організації системи ставлень особистості до Світу: між рівнем розвитку емпатійності особистості та особливостями її самоставлення. Деформація в розвитку екологічності дорослої особи зумовлена недостатнім рівнем розвитку особливостей її самоставлення. Внаслідок домінування псевдодуховних цінностей у сучасному світі доросла людина не спроможна поєднати власну екоцентричну спрямованість з позитивним ставленням до себе, що призводить до внутрішньої особистісної дисгармонії та ускладнень в самореалізації;

д) виявлено досить значущі позитивні кореляційні взаємозв'язки між рівнем інтегральної емпатії, елементами екологічного світогляду та екоцентричною спрямованістю.

3. Існує гендерна та статева диференціація в розвитку екологічної свідомості. Виявлено вищі показники всіх компонентів екологічності в жінок, порівняно з чоловіками. Проте, в останніх констатовано більшу узгодженість між базовими компонентами екологічної свідомості, аніж у жінок. Встановлено, що позитивна онтогенетична динаміка міри значущості екологічних цінностей спостерігається лише у чоловіків. Доведена більша конфліктність процесу реалізації екологічних цінностей у реальному житті у чоловіків, аніж у жінок. Показники самоставлення найнижчими є у жінок, які мають середню спеціальну освіту.

Знайдено також дисгармонію між двома складовими екологічної свідомості у дорослому віці: чоловіки мають низький рівень емпатійності поряд з середніми або високими показниками компонентів екологічного світогляду; у жінок виявлено високий рівень розвитку інтегральної емпатії на тлі низьких показників екологічного світогляду та екоспрямованості.

Рівень інтегральної емпатії у жінок значно вищий, аніж у чоловіків (винятком є зрілі високоосвічені жінки).

4. Констатовано вплив рівня освіченості дорослої людини на розвиток її екологічної свідомості. Впродовж усього онтогенезу в осіб з вищою освітою показники екосвідомості вищі, аніж у респондентів, які мають середню спеціальну освіту.

5. Експериментально доведено, що рівень самоактуалізації особистості є вагомою внутрішньою умовою розвитку її екологічності. Знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів екологічного світогляду та наступних ознак самоактуалізації особистості: екопотребами та загальним рівнем самоактуалізації ($r=0,203$; $p\leq 0,001$), вищими цінностями ($r=0,261$; $p\leq 0,001$), ставленням до природи людини ($r=0,253$; $p\leq 0,001$), креативністю ($r=0,260$; $p\leq 0,001$); значущістю екоцінностей та вищими цінностями ($r=0,215$; $p\leq 0,001$), креативністю ($r=0,124$; $p\leq 0,05$); реалізацією екоцінностей у житті та вищими цінностями ($r=0,215$; $p\leq 0,001$).

Виявлено значущі кореляційні взаємозв'язки між екоцентричною спрямованістю особистості та загальним рівнем самоактуалізації ($r=0,169$; $p\leq 0,01$), вищими цінностями ($r=0,321$; $p\leq 0,001$), ставленням до природи людини ($r=0,203$; $p\leq 0,001$), креативністю ($r=0,248$; $p\leq 0,001$).

Констатовано достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів системи ставлень дорослих осіб загальної вибірки до Світу та особливостей їхньої самоактуалізації. Відмічено велику кількість достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками інтегральної емпатії дорослої особи та наступних характеристик її самоактуалізації: загальним рівнем самоактуалізації ($r=0,238$; $p\leq 0,001$), цінностями ($r=0,344$; $p\leq 0,001$), ставленням

до природи людини ($r=0,310$; $p\leq 0,001$), креативністю ($r=0,235$; $p\leq 0,001$), орієнтацією в часі ($r=0,159$; $p\leq 0,05$). Показники загального рівня самоактуалізації особистості та її орієнтації в часі мають кореляційні взаємозв'язки з усіма позитивними характеристиками самоставлення, окрім самоприйняття та самоприв'язаності.

б. Виокремлено три рівні розвитку екологічної свідомості дорослих осіб: високий, середній, низький. Більшість респондентів має середній рівень розвитку їхньої екологічності (70,4%). Впродовж онтогенезу спостерігається позитивна динаміка розвитку рівня екологічної свідомості. При цьому жінки мають більш високий рівень її розвитку, порівняно з чоловіками, проте в останніх вона є більш гармонійною, порівняно з жінками. Значна розбалансованість між рівнями розвитку системи екологічних ставлень до Світу та екологічного світогляду й екоспрямованості у деяких дорослих осіб свідчить про певні деформації в їхньому особистісному розвитку.

Результати емпіричного дослідження підтверджують припущення, що рівень розвитку екологічної свідомості в дорослому віці зумовлено об'єктивними внутрішніми (віковими особливостями, статевою приналежністю), зовнішніми (рівнем освіченості) та суб'єктивними внутрішніми (характеристиками самоактуалізації особистості) чинниками.

Зміст другого розділу відображено у наступних публікаціях автора:

1. Романова М. К. Вплив емпатії на розвиток екологічної спрямованості жінок дорослого віку / Лариса Петрівна Журавльова, Марина Костянтинівна Романова // Вісник Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2013. – Т. 8. – Вип. 22 (2). – С. 25–35.

2. Романова М. К. Чинники розвитку екологічної свідомості у ранньому дорослому віці / Лариса Петрівна Журавльова, Марина Костянтинівна Романова // Освіта регіону. – 2013. – №2 (32). – С. 249–254.

3. Романова М. К. Особливості онтогенетичної динаміки розвитку екологічної свідомості дорослої особистості / Лариса Петрівна Журавльова,

Марина Костянтинівна Романова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, [за ред. С.Д. Максименка]. – 2013. – Т. XV. – Ч. 1. – С. 112–121.

4. Романова М. К. Онтогенетичні особливості розвитку екологічної свідомості дорослої особистості з різним рівнем освіченості / Марина Костянтинівна Романова // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – BUDAPEST, 2014. – II (8), Issue 16. – P. 169–172.

5. Романова М. К. Самоставлення дорослої особистості як умова розвитку її екологічної свідомості / Марина Костянтинівна Романова // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 36. – с. 378–389.

РОЗДІЛ 3

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

В розділі висвітлено основні принципи та підходи до реконструкції екологічної свідомості у дорослому віці. Обґрунтовано організаційні засади формувального експерименту. Досліджено технологію розвитку екологічної свідомості дорослої особи з позицій інтегративного підходу. Подано сценарій еколого-психологічного тренінгу та результати впровадження розвивальної програми. Досліджено посткорекційну динаміку базових компонентів екологічної свідомості.

3.1. Принципи та основні підходи до реконструкції екологічної свідомості у дорослому віці

Зважаючи на результати теоретичного й емпіричного досліджень та визначаючи інтегративний підхід базовим для ефективної реконструкції екологічної свідомості у дорослому віці, до психологічних умов розвитку досліджуваного феномену відносимо наступне:

- системне світосприймання особистості, що ґрунтується на усвідомленні людиною загальних принципів і законів Космосу;
- визнання дорослою особою самої себе як цілісної системи, що містить матеріальний, соціальний та духовний компоненти і є розумною й унікальною частиною єдиного цілого – Всесвіту;
- здатність сприйняття Природи та Іншого в якості значущих самоцінних суб'єктів;
- створення розвивальної атмосфери, яка зумовлює духовне й особистісне зростання до вищого потенціалу особистості;
- проектування та застосування особистісно значущих стратегій взаємодії «Я» зі Світом (самим собою, об'єктами природи й оточуючими

людьми);

– дотримання шестиступеневого порядку розвитку свідомості у дорослому віці (див. п. 1.3).

Як було зазначено в п. 1.4 дисертаційної роботи, розвиток екологічної свідомості в онтогенезі має стадіальний характер та певні особливості. Розробляючи психокорекційну програму, що спрямована на реконструкцію екологічної свідомості дорослої людини, звертаємо увагу на необхідність дотримання порядку дозрівання всіх компонентів досліджуваного феномену згідно з шістьма стадіями його розвитку (див. дод. А.1 та Б.1).

На *першій стадії*, яка називається *фізичною*, особливості розвитку екологічної свідомості особистості проявляються в полярних ставленнях до світу природи: «протиставленості» або «долученості» людини до Світу [54; 212; 223]. Така полярність зумовлюється мірою сформованості почуття безпеки та довіри до навколишнього світу, що розвиваються в немовлячому віці. Особливості симбіотичного зв'язку з матір'ю в цьому віці є передумовою продуктивного чи деструктивного напрямку подальшого розвитку особистості. У випадку продуктивної стратегії розвитку свідомість особистості наповнюється потенціалом життєвої енергії, сили, здоров'я. Останні слугують створенню міцного підґрунтя для продуктивного розвитку екологічної свідомості, оскільки екологічність будується на позитивному сприйманні світу, надії, відчутті безпеки та довірливому ставленні до навколишнього світу [176; 214]. Лише на підґрунті безпеки, доброзичливого ставлення до фізичного світу особистість здатна відчувати власну «долученість» до Світу та спрямовуватися до екоцентризму.

У випадку деструктивно напрямку у дитини розвивається схильність до хвороб, безсилля, фізичного згасання, ізольованості [153], які проявляються впродовж дорослості. Внаслідок цього виникають девіації і в розвитку екологічної свідомості особистості, оскільки вона відчуває безнадійність, недовіру до навколишнього світу, боїться життя й уникає спілкування та діяльності [214]. При умові наявності підсвідомого страху людина відчуває

себе поза або над оточенням, тому протидіє природі, намагається її підкорити та знищити. У випадку розвитку такої недовіри і «протиставленості» екологічна свідомість розвивається у напрямку антропоцентризму.

Впродовж фізичної стадії на основі симбіотичної емпатії, яка забезпечує Я – Ти зв'язок дитини з матір'ю, а через неї – зі Світом, розвивається елементарна (натуральна) емпатія [67, с. 60]. Результатом розвитку емпатійних стосунків дитини в системі «людина – природа» є споглядання, зараження станом оточуючої природи [67, с. 292].

Ця стадія є передумовою для розвитку наступних якостей особистості: базисна довіра, надія [214], заземлення (відчуття енергетичної єдності з Землею внаслідок трансформації дитячого анімізму [52]), хазяйновитість, ґрунтовність, вміння бути «тут і тепер», життєстійкість, любов до Землі як до Матері (архетип колективного підсвідомого за К. Юнгом). Наприкінці фізичної стадії відбувається дійсне одухотворення само-буття особистості [176, с. 247] та починає складатися образ світу як ворожого або доброзичливого середовища.

Друга стадія розвитку свідомості називається *особистісною* і співпадає з етапом раннього дитинства, коли дитина починає усвідомлювати психічне Я (за Д. Б. Ельконіним), та раннім дошкільним віком. Людина розкриває власну особистість, проявляє особисту творчість, під час спілкування з іншими вчиться стверджувати саму себе і на цьому досвіді створює фундамент для розвитку самооцінки [33; 176]. При умові продуктивного розвитку в особистості розвивається такий тип незалежності, при якому, довіряючи інтуїції і самопізнанню, вона відчуває себе як окрему, унікальну істоту. Якщо особистість пішла в напрямку деструктивного розвитку внаслідок відсутності підтримки чи, навпаки, надмірної опіки з боку оточуючих, у її психіці виникають передумови до виникнення самозаперечення, страху, злості, різних захисних механізмів [153], а також сумнівів у власних силах і сорому [214; 215]. Вище зазначені негативні психічні явища виникають також і у тієї особистості, яка деструктивно розвивалась впродовж першої стадії. Цей факт зумовлено кумулятивною закономірністю психічного [67].

На цій стадії самооцінка людини розвивається у межах між «Я – хороший» або «Я – поганий» і створює базис для виникнення певних характеристик самоствавлення особистості: самоцінності, самоприйняття, самоприв'язаності й автономії як найважливішої якості, яка породжує відчуття справедливості [214; 215]. Ставлення до зовнішнього світу інтеріоризуються у свідомості людини в ставлення до самої себе.

Розвиваються моносуб'єктні емпатійні ставлення та елементи особистісно-сислової емпатії, що зумовлюють виникнення в особистості співпереживання, сприяння, допомоги людям та об'єктам природи [67]. Людина самостверджується крізь відчування себе суб'єктом усвідомлюваних дій [176, с. 254]. Ця нова форма організації свідомості створює базис для усвідомлення особистістю самої себе як унікальної частинки Цілого, розвитку «суб'єктного» типу модальності ставлення до світу природи та когнітивного аспекту розвитку її екологічної свідомості [54; 212; 223]. Деструктивна стратегія розвитку зумовлює виникнення «об'єктного» типу модальності ставлення до навколишнього світу. У випадку продуктивного розвитку свідомості особистості розвиваються наступні її характеристики: воля, любов до себе, самоприйняття, адекватна самооцінка, гордість за досягнення [176, с. 254], здатність отримувати задоволення, особистісна творчість, автономність.

На *третьій – міжособистісній стадії* розвитку свідомості особистість включається в міжособистісну взаємодію, яка спонукає людину вбачати в інших людях як би іншу «себе» і вступає з ними в життєві стосунки, вирішуючи альтернативу між ініціативою і почуттям провини [214]. Особистість навчається взаємодії, розвиває взаємоповагу та дружбу, дізнається про інтимність, усвідомлює зобов'язання перед іншою людиною [33] й об'єктами природи (свійськими тваринами, рослинами тощо), які є частиною її життя, водночас, як і вона є частиною життя її близького оточення.

Якщо на міжособистісній стадії особистість будує гармонійні стосунки з оточуючими, наповнюючи їх взаємоповагою, дружбою й інтимністю, вона розвивається у продуктивному напрямку. Внаслідок цього в особистості

розвивається цілеспрямованість, яка, за висловом Е. Еріксона [214], є інтегральною якістю та головним результатом психічного розвитку людини на цій стадії. Якщо оточуючі обмежують активність людини чи занадто її критикують, в неї з'являються відчуття провини [214; 215], ізольованості та схильність до маніпулювання, співзалежності. На підсвідомому рівні особистість ідентифікується з роллю догідника, ката чи жертви [153].

Впродовж цієї стадії внаслідок процесу екстеріоризації особливості самоставлення трансформуються в характеристики ставлення до оточуючих людей та світу природи. З'являються умови для розвитку екологічних потреб, родинних і родових емпатійних ставлень [67]. Емпатія набуває особистісно-смыслового змісту.

На цій стадії з'являються наступні якості екологічно зорієнтованої особистості: турбота, що спрямована на близьких людей, свійських тварин і рослини; відповідальне ставлення до оточуючих і природи; вміння ефективно діяти у доречний час згідно з об'єктивною реальністю. Розвивається поведінковий аспект екологічності людини. Її ставлення до Світу коливається між «прагматичним» (у випадку конструктивної стратегії розвитку) та «непрагматичним» (у випадку деструкції). Особистість, яка гармонійно розвивається, має такі характеристики самоставлення та ставлення до оточуючих: самовпевненість, самокерівництво, позитивне віддзеркалене самоставлення; вміння взяти на себе відповідальність. Вона проявляє лідерські якості, взаємоповагу, дружелюбність.

На *четвертій (соціальной) стадії* розвиток свідомості зумовлюється активною діяльністю особистості в соціумі в межах різних соціальних систем (сімейних, командних, релігійних, корпоративних тощо). На цій стадії розвиток особистості зумовлюється вибором між підприємливістю й ідентичністю та відчуттям неповноцінності, що призводить до змішення її ідентичності [214]. Відкривши глибину власного Я, внаслідок знаходження свого місця в системі людських стосунків, відчувши себе автором і творцем власної біографії [176, с. 297] та повністю включившись в життя соціальних систем, особистість

набуває таких якостей, як співробітництво, товариство, відкриту довіру, колективізм, співтворчість. На цій стадії формується морально-етичний кодекс особистості. У випадку деструктивної стратегії розвитку, залишаючись пасивним, інертним і неспроможним задовольнити потребу у самовизначенні, людина закріплює навички конформізму, осуду, моделі поведінки «ти повинен» [153].

Розвиток екологічної свідомості дорослої людини концентрується навколо важливого новоутворення: усвідомлення єдності Світу та відчуття себе частиною Цілого – планети Земля, що зумовлює зародження у її світогляді елементів системності й відчуття власної приналежності до екосистеми.

Впродовж соціальної стадії створюються умови для розвитку вчинкового компоненту екологічності свідомості, основною «одиницею» якого є акт морального самовизначення людини [150], що діє «для Іншого» і спрямовується на зміну її оточення у відповідності до власного суб'єктивного ставлення до природи [54; 212; 223]. Особистість виступає в якості діяльнісного суб'єкту у системі «Я – Світ». Прояв вчинкового компоненту інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи зумовлюється розвитком відповідної емпатійності, яка проявляється через систему наступних типів емпатійних ставлень: homo-, zoo-, фіто- та квазіемпатії [67, с. 72-73]. Розвиваються групоцентричні й інтерсуб'єктні емпатійні ставлення, особистістю реалізуються моделі сприяння (на основі консолідації переживань суб'єкта й об'єкта емпатії) або протидії (на основі дисонансних переживань суб'єкта й об'єкта емпатії) [67, с. 292-293].

Продуктивна стратегія розвитку особистості на соціальній стадії зумовлює становлення наступних характеристик її ставлення до самої себе й оточуючих: контактність, гнучкість у спілкуванні, позитивний погляд на природу людини, потребу у пізнанні, високу моральність, відкритість, чуйність. На даній стадії образ світу особистості доповнюється узгодженістю всіх елементів системи «людина – суспільство – природа».

На *п'ятій стадії* розвитку свідомості в особистості виникає, за словами

К. Ректора [156], «принципова свідомість», яка є більш інтуїтивною, ніж попередні типи, тому що пов'язана з базисними і трансцендентними принципами розвитку Всесвіту: любов'ю, усвідомленою довірою, чесністю, процвітанню, міццю й єдністю. Ці принципи виходять за межі індивідуальної свідомості та соціальних організацій, визнаються більшістю релігій і етичних систем і є частиною колективного несвідомого, яке описує К. Юнг [156; 218; 219]. Саме тому ця стадія має назву *конвенційна*.

У випадку продуктивної стратегії розвитку людина навчається жити згідно з вище зазначеними принципами, визнає обставини, які вона створила для самої себе, стає втіленням любові, віри, співчуття й узгодженості [33]. Це пробуджує в неї здатність до прощення та прийняття самої себе, оточуючих, створює умови для самовираження завдяки втіленню у життя власних талантів та здібностей. Інтегруючи вище зазначені принципи у власне життя, людина перетворюється на цілісну, гармонійну, екологічно зорієнтовану особистість, що відкрита до нових ідей та справедливості. Для неї характерними є спрямованість у майбутнє, прагнення зрозуміти й осмислити реальну дійсність як єдність, побудувати цілісне бачення світу.

Однак, при умові розвитку в деструктивному напрямі особистість «закривається» від трансцендентних принципів і, спираючись на раціоналізм, набуває облуди, лицемірства, аморальності, прагматизму, дисгармонії [153].

На конвенційній стадії створюються умови для розвитку внутрішніх особистісних ціннісних орієнтацій [123], зокрема екологічних, та для їхньої переваги над зовнішніми цінностями. Розвивається універсальна емпатія, емпатійні ставлення забарвлюються духовним змістом. При умові продуктивної стратегії розвитку доросла людина реалізує повний потенціал власних талантів і здібностей, що зумовлено розвитком у неї наступних характеристик самоактуалізованої особистості: спрямованості до гармонійного життя та реалізації вищих цінностей, самодостатності, креативності, повної автономності, спонтанності [114; 115; 232]. Образ світу особистості на конвенційній стадії зумовлюється гармонійною цілісністю її світогляду.

На вершині власного духовного розвитку доросла особа розвиває надтонку інтуїтивну «космічну» свідомість, яка налаштовує її бути чутливою до всього у світі і пов'язує з єдиним полем Всесвітнього Розуму [33; 153]. Так починається *шоста стадія*, яка називається *універсальною*. Універсалізація, або вихід за межі індивідуальності, є одночасно входом у простір загально- і надлюдських, екзистенціальних цінностей як до «власного Іншого» [176, с. 196]. На цій стадії свідомість особистості розвивається до розуміння життєвих принципів соціальних систем і тому може, природним чином універсалізуючи ці принципи, застосовувати їх до всього матеріального і духовного світу та їх елементів. Людина вчиться жити єдиним цілим зі Всесвітом: не тільки любити свого ближнього, а й вважати кожний елемент Цілого (живу, неживу природу, людей) своїм ближнім.

На цьому рівні при будь-якій взаємодії з навколишнім світом особистість осягає цілком розкрите власне «Я» і гармонійно розширюється у Всесвіті [33]. Внаслідок цього вона відкривається енергіям Всесвітньої Любові, отримує сили з єдиного поля енергії і розуму, стає провідником мудрості, істинного знання [153]. Саме такою є свідомість багатьох видатних учених, духовних і світових лідерів, містиків, мудреців, філософів зі світовим ім'ям. Універсальна стадія розвитку свідомості особистості є вищим теоретичним рівнем її екологічності, до якого спрямовується високодуховне сучасне людство.

На універсальній стадії з'являється зріла особистість, що має екоцентричний тип спрямованості, високодуховні ідеали та розвинену трансфінітну емпатію. Сам ідеал екологічності є вершиною цієї піраміди розвитку свідомості (див. дод. А.1).

На цій стадії екологічність особистості трансформується у новий конструкт – *універсальну екологічну свідомість*, яка об'єднує у гармонійній системі «Я – Світ» всі складові Всесвіту.

У випадку деструктивного напрямку розвитку особистість відсторонюється від інших, від усього Всесвіту, припиняє розвиток власної свідомості та духовності. Навіть при наявності розвиненої ментальності, але

без розширення свідомості, особистість прирікає себе на страждання і духовне нівелювання. У людини виникає безвір'я, почуття провини перед Богом або впевненість у власній величі, неприйняття законів Космосу, одержимість своїми ідеями, які перетворюють її на тирана. Саме цей проявлений негатив призводить людство до матеріального розпаду, бездуховності й екологічної кризи.

Спираючись на шестиступеневий порядок розвитку екологічності як екологічного аспекту свідомості особистості, визначаємо відповідну схему реконструкції компонентів екологічної свідомості особистості впродовж еколого-психологічного тренінгу.

Реконструкція екологічної свідомості особистості відбувається в трьох напрямках: розвиток екологічної свідомості, екоцентричної спрямованості та системи екологічних ставлень до Світу.

В межах екологічного світогляду ця реконструкція виглядає наступним чином:

- позитивний прообраз Світу; долученість до Світу; прецептивно-афективне ставлення до Світу
- суб'єктна модель ставлення до Світу; когнітивний аспект екологічності;
- непрагматичне ставлення до Світу; практичний аспект екологічності, усвідомлення власних екологічних потреб;
- цілісність та гармонійність свідомості, усвідомлення власних екологічних ціннісних орієнтацій та їх значна перевага над зовнішніми цінностями;

Реконструкція вчинкового потенціалу особистості відбувається крізь такі кроки:

- усвідомлений прояв хазяйновитості, ґрунтовності;
- розвиток системного світосприймання, усвідомлення власної єдності зі Світом;
- прояв вчинкового аспекту екологічності;
- розвиток екоцентричної спрямованості особистості, її значна перевага над егоцентризмом, вихід на вищий потенціал екологічності, який відповідає

високому рівню розвитку універсальної екологічної свідомості.

Схема реконструкції системи екологічних ставлень особистості до Світу виглядає наступним чином:

- любов до Землі як до Матінки; натуральна (елементарна) емпатія; безпека, довіра, заземлення, хазяйновитість, ґрунтовність, вміння бути «тут і тепер»;

- моносуб'єктні емпатійні ставлення та елементи особистісно-сислової емпатії; відкриття «Я – унікальності»; позитивні характеристики самоствавлення: самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, відкритість, автономія;

- родинні та родові емпатійні ставлення, які мають дійовий характер, розвинена особистісно-сислова емпатія; позитивні характеристики самоствавлення: самовпевненість, самокерівництво, позитивне віддзеркалене самоствавлення; позитивні характеристики ставлення до оточуючих: вміння взяти на себе відповідальність, прояв лідерських якостей, взаємоповага, дружба;

- розвиток homo- та вдосконалення зоо-, фіто-, квазіемпатії, групоцентричності та інтерсуб'єктні емпатійні ставлення; екологічність ставлення до самого себе й оточення: контактність, гнучкість у спілкуванні, позитивний погляд на природу людини, потреба у пізнанні;

- розвиток універсальної емпатії, духовні емпатійні ставлення; реалізація особистості внаслідок розвитку її самоактуалізації;

- розвиток трансфінітної емпатії, повна інтеграція особистості, реалізація власного вищого потенціалу, розширення свідомості до її універсального рівня.

Як було зазначено вище, одним з головних принципів реконструкції екологічної свідомості особистості є розвиток її суб'єктивного ставлення до природи, сутністю якого є сприймання її в ролі «суб'єкту». Головним результатом психологічної корекції має бути розвиток вчинкового непрагматичного суб'єкт-суб'єктного ставлення особистості до Світу (об'єктів природи, оточуючих людей, самої себе) та узгодження його з системним

світосприйманням та прагненням до саморозвитку на підґрунті усвідомлення себе розумною й активною частиною гармонійного цілого – Всесвіту; високим рівнем самоактуалізації.

Важливість сприймання природних істот як суб'єктів запропонована В. І. Вернадським [25], його феноменологія докладно розглянута С. Д. Дерябо, В. А. Ясвіним [54; 223] та розвинута С. В. Шмалей [212]. Психологами доведено, що природні об'єкти можуть виконувати стосовно людини три специфічно суб'єктні функції.

По-перше, це забезпечення переживання особистістю власної особистісної динаміки [25; 212, с. 36; 223, с. 343]. Людина знаходить ідентичність між властивостями природних предметів та особистісними характеристиками, внаслідок чого наділяє об'єкти Світу властивостями власного «Я». Приписування суб'єктності у цьому випадку відбувається на основі ідентифікації у формі проєкції та емпатії у формі співпереживання [223, с. 343].

По-друге, – це опосередкування ставлень людини до світу, при якому приписування суб'єктності об'єкту природи відбувається на основі ідентифікації як постановки себе на місце Іншого [Там само, с. 344].

По-третє, – це здатність відкритися в якості суб'єкта спільної діяльності і спілкування. На цьому етапі виникає ідентифікація з Іншим й утворення нового сукупного суб'єкта – «людина + природний об'єкт» [Там само].

Суб'єктифікація як феномен зумовлює розвиток суб'єкт-суб'єктного типу ставлення до природи, що складає стрижень екологічної свідомості особистості. Результатом розвитку суб'єктного ставлення до природи є формування в особистості екологічного світогляду як загального відчуття та розуміння світу природи, ролі людини і суспільства в цьому світі, ціннісне ставлення до природи [223, с. 346].

Поряд з корекцією модальності стосунків слід розвивати й кількісні параметри суб'єктного ставлення до світу природи: широту стосунків, інтенсивність ставлення, когерентність, усвідомленість, принципівість,

відповідальність [54; 212].

Корекція *широти* стосунків зумовлюється включенням в суб'єктивний простір ставлення до світу природи якомога більше різних природних об'єктів. При цьому, високий параметр широти ставлення до природи зумовлюється розширенням індивідуального екологічного простору особистості, що є для людини особистісно значущим, за «порядок» в якому вона відчуває себе персонально відповідальною [29; 30; 212, с. 168-169; 223, с. 357]. Метою психокорекційної програми є розширення індивідуального екологічного простору дорослої особи до всіх об'єктів, що утворюють ноосферу Землі та долучають усі процеси Всесвіту.

Корекція *інтенсивності* ставлення до природи ґрунтується на спрямуванні й розширенні прояву людиною свого ставлення до світу природи у сфері почуттів (перцептивно-афективний компонент); в пізнавальній сфері (когнітивний компонент); в її практичних діях (практичний компонент) і вчинках (вчинковий компонент інтенсивності) [54; 212; 223].

Інтенсивність і широта ставлення людини до світу розвивається через *когерентність*. Когерентність за широтою показує, наскільки узгоджені, гармонійні суб'єктивні стосунки особистості до різних природних об'єктів [212, с. 174; 223, с. 362].

Корекцію *усвідомленості* емпатійного ставлення до природи науковці визначають як можливість рефлексивного аналізу, що зумовлює вольову самокорекцію особистістю власної екологічної поведінки.

Психологічні дослідження доводять, що онтогенетичний розвиток мотивації непрагматичної взаємодії у системі «людина – природа» відбувається у напрямку від конкретно-предметного до абстрактного, від матеріального до духовного [223, с. 370].

Психологи виокремлюють наступні методологічні принципи корекції суб'єктивного ставлення особистості до навколишнього світу [223, с.378-384]: принцип розвитку мислеобразів, принцип суб'єктифікації природних об'єктів та принцип екологічної коактивності.

Принцип розвитку мислеобразів зумовлює використання в корекційній роботі психолога таких методів, які формують ставлення особистості до Світу крізь когнітивний аспект: за допомогою наукової інформації, творів мистецтва, аналізу лінгвістичного матеріалу, різних філософських теорій тощо [212; 223]. Вдале поєднання експериментально-логічної діяльності особистості з розвитком таких образів навколишнього світу, що виникають внаслідок його емоційно-естетичного освоєння та філософського осмислення, спрямовує людину до суб'єктно-етичного ставлення у системі стосунків «Я – Світ».

Принцип розвитку мислеобразів є підґрунтям для наступних методів корекції [212, с. 197-199; 223, с. 378-379]: *метод екологічних асоціацій* полягає в актуалізації асоціативних зв'язків між різними психічними образами в контексті проблеми, що поставлена перед учасниками тренінгу, та встановлює певну аналогію між будь-якими природними властивостями природних об'єктів і відповідними соціальними проявами; *метод екологічної лабілізації* полягає в цілеспрямованому корекційному впливі на певні взаємозв'язки в образі світу особистості, в результаті якого виникає психологічний дискомфорт, який зумовлено розумінням неефективності засобів індивідуальної екологічної діяльності; *метод художньої репрезентації* природних об'єктів засновано на актуалізації художніх компонентів мислеобразів навколишнього світу засобами мистецтва (літературних творів, образотворчого мистецтва, музики) [39; 180].

Принцип суб'єктифікації оточуючих об'єктів дає право використовувати в корекційному процесі методи, які сприяють формуванню суб'єктної модальності ставлення до природи. Науковці зосереджують увагу на таких психолого-педагогічних методах корекції ставлення особистості до навколишнього світу: екологічної ідентифікації, екологічної емпатії, екологічної рефлексії [212, с. 199-200; 223, с. 379-381]. *Метод екологічної ідентифікації* полягає в актуалізації особистої причетності людини до природних об'єктів та ситуацій, в яких вона перебуває, активує психологічне моделювання стану природних предметів, внаслідок чого вдосконалюється уявлення та розуміння цього стану, актуалізується вчинковий аспект її

екологічності [13; 78]. *Метод екологічної емпатії* актуалізує співпереживання людини щодо стану природного об'єкта через ототожнення з ним, а також зумовлює співчуття йому [89; 101]. *Метод екологічної рефлексії* полягає в актуалізації самоаналізу людиною своїх дій з точки зору їх екологічної доцільності та стимулює процес усвідомлення того, яким чином виглядає її поведінка з точки зору природних об'єктів [44; 92].

Хоча психологічна долученість до світу природи, суб'єктне сприйняття природних об'єктів й високий ступінь прагнення до непрагматичної взаємодії з ними співпадають з типом екологічної свідомості, що властива культурі Сходу, С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін [54; 223, с. 183-186]. попереджують про недоцільність прямого використання східних філософських принципів у психокорекційній роботі. Конфлікт між традиційними для Сходу технологіями взаємодії з навколишнім світом, що ґрунтуються на застосуванні методів самозречення, зниження почуття власної суб'єктності, «розчиненні власного Я», та спрямованістю особистості, яка мешкає у цивілізованому західному світі, до самоактуалізації може створити у свідомості людини певний дискомфорт і призвести до психологічних розладів. Науковці стверджують, що розвиток екологічно спрямованої особистості в рамках екологічної освіти Заходу доцільно будувати на підґрунті спеціально організованої суб'єктифікації природних об'єктів за рахунок підвищення суб'єктності останніх, оминаючи нівелювання власної цінності людини [54; 223].

Принцип екологічної коактивності зумовлює використання таких методів, які сприяють формуванню суб'єктно-емпатійного ставлення до об'єктів навколишнього світу в процесі здійснення діяльності, спрямованої на них, а також освоєння екологічно доцільних стратегій і технологій цієї діяльності. Принцип екологічної коактивності є підґрунтям для наступних методів корекції [212, с. 201-202; 223, с.381-384]: *метод екологічних експектацій* актуалізує емоційну насиченість очікування майбутніх контактів особистості з об'єктами навколишнього світу [78]; *метод ритуалізації екологічної діяльності* полягає в спеціальній психологічній організації ритуалів і традицій, які пов'язані з

діяльністю, спрямованою на світ природи [44; 121; 216] й оточуючих людей; *метод екологічної турботи* актуалізує екологічну активність особистості, що спрямована на надання допомоги і сприяння природним об'єктам [32; 92; 199] та оточуючим людям.

Зосереджуючись на пріоритеті духовного в процесі розвитку екологічної свідомості дорослої особи, слід звернутися до методів корекційної роботи, що використовуються в інтегративній психології В. В. Козлова. Автором виокремлюються трансів методи корекції, під час яких особистість отримує досвід незвичайних (змінених) станів свідомості, так званих «перехідних станів» психіки людини – від переживання патерну холотропної, індивідуалізованої, розділеної, атомарної свідомості (як по відношенню до зовнішнього світу, так і до внутрішнього) до станів розширення свідомості, єдиного у своєму переживанні як самого себе, так і світу; від стану боротьби, деструкції, заперечення – до стану єдності, консолідації, співпраці із самим собою, з іншими людьми, з усім світом [80, с.46-47].

Науковцем виокремлюються наступні принципи, що застосовуються під час психокорекційної роботи з клієнтами [80, с.52-65]: принцип цілісності, генетичний принцип, принцип обумовленості, принцип позитивності, принцип співвіднесення, принцип потенційності, принцип багатомірності істини.

Інтегративний підхід дозволяє охопити екологічну свідомість в цілісності, як активний, відкритий, неструктурований простір, що здатний до саморозвитку, вироблення нових форм організації і наповнює реальність сенсом, ставленням і переживанням. При цьому потрібно орієнтуватися на тимчасову цілісність людини, що включає її минуле, сьогодення й майбутнє як у філогенетичному, так і в онтогенетичному аспектах. Підхід дозволяє об'єднати тілесні переживання (відчуття), емоції, почуття, мислення і духовні переживання в цілісність, в єдність системи «Людина» і показати, за яких умов можливе досягнення нею справжньої цілісності та автентичності. Знімається проблема поділу «душа – тіло», завдяки чому стає очевидною психосоматична єдність [80].

Методологічний принцип цілісності зумовлює реалізацію таких цілей психокорекційної роботи [80, с. 55]:

- формування теоретичних моделей тієї глибини, що співвідносяться з буттям людини у світі, яке завжди має всеосяжний характер;
- побудови перспективних проектів розв'язання кризових станів, трансформації і росту особистості з опорою на внутрішні ресурси самої людини;
- адекватного використання різних психотехнологій для взаємодії з клієнтом психологічної роботи.

Основним завданням формувального експерименту є розвиток екологічної свідомості дорослої особи шляхом пробудження в неї вчинкової активності: прагнення до особистісного зростання та самоактуалізації на підґрунті системного світосприймання.

Програма тренінгу ґрунтується на всіх вище зазначених принципах і зумовлюється поетапним розвитком екологічної свідомості кожного учасника і групи в цілому до вищого потенціалу екологічності згідно з шістьма стадіями розвитку свідомості (див. дод. А.1). При цьому передбачається усвідомлене включення кожного з учасників тренінгу до спеціально створеної атмосфери, що віддзеркалює особливості екологічного світогляду та системи ставлень особистості до Світу (самої себе, оточуючих, об'єктів природи), – і завдяки сформованому емпатійному ставленні до Світу розширення її свідомості до універсального рівня, спрямування до екоцентризму.

Розширення свідомості як цілеспрямований процес передбачає використання на тренінгу релаксаційних методів, в яких поєднуються сила жіночого та чоловічого світосприймання. У дорослої людини, яка занурюється у власний внутрішній світ під час проведення медитаційних технік, розв'язання будь-якої проблеми проходить більш легким та ефективним шляхом. Поєднання можливостей логіки (особливості чоловічого світосприймання, процеси лівої півкулі мозку) та інтуїції (особливості жіночого світосприймання, процеси правої півкулі мозку) у багато разів збільшує можливості дорослої

людини до самопізнання та самореалізації [19; 33; 49; 80; 157].

Вище зазначені твердження побудовано на підґрунті концепції, яка демонструє суттєві можливості в розумінні проблеми свідомості та єдності психічних процесів людини, та феномену функціональної асиметрії мозку, що був відкритий Р. Сперрі [19; 56].

Вдале поєднання особливостей жіночого та чоловічого світосприйняття на заняттях еколого-психологічного тренінгу інтегрує в свідомості дорослої особи вищу екологічність, її гармонійність, сензитивність до позитивних психокорекційних впливів та спрямовує до екоцентризму.

У зв'язку з тим, що програму тренінгу складено відповідно до структурно-динамічної моделі розвитку екологічної свідомості та умов цього розвитку (див. п. 1.3 та 1.4) з метою формування в особистості універсального рівня її екологічної свідомості, тренінг названо «Екодинаміка».

Зміст екологічно орієнтованого тренінгу «Екодинаміка» як форми психокорекційної роботи зумовлюється парадигмою комплексного характеру:

- тренінг є активною формою набуття знань про світ як систему, про місце і роль людини у цій системі та вдосконалення умінь і навичок ефективної взаємодії всіх елементів Світу (Я, Інший, природа, Всесвіт);

- тренінг є системою методів, що створюють умови для саморозкриття учасників і самостійного пошуку ними способів вирішення власних психологічних проблем;

- тренінг є базисом для подальшого спрямування дорослої людини до набуття власної цілісності, гармонії зі Світом, до особистісного й духовного зростання.

На «Екодинаміці» відбувається вплив на екологічну свідомість крізь поетапну корекцію всіх її складових і умов розвитку з метою забезпечення повноцінного формування і функціонування особистості [74]. Тренінг є також активною формою навчання та вдосконалює світосприймання людиною Світу, формує системність її світогляду.

«Екодинаміка» охоплює й методи соціально-психологічного тренінгу,

який зорієнтований на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності в спілкуванні [24, с. 19; 144].

Тренінг розуміється як синтетична антропотехніка, що виходить за межі психокорекції, соціально-психологічної роботи або навчання та на підґрунті психологічної допомоги і принципів розвивального навчання формує в особистості навичку до духовного зростання. Під антропотехнікою розуміється така складова акмеологічної взаємодії, яка спрямована на перетворення «природно даних здібностей людини» (М. К. Мамардашвілі), формування на їх основі культурного феномена професійної майстерності [169, с. 144], а також втілення особистістю в реальному житті її вищого потенціалу завдяки проявленню здібностей, талантів та особливостей власної індивідуальності.

Всі форми антропотехніки «Екодинаміки» передбачають різноманітні види групової роботи. Заняття тренінгу проходять у спеціально відібраних групах, учасники яких за сприяння ведучого-психолога включаються у своєрідний досвід інтенсивного спілкування, орієнтований на надання допомоги кожному в вирішенні різноманітних психологічних проблем і у самовдосконаленні [24, с. 18; 74; 171] (зокрема, у розвитку екологічної свідомості й самосвідомості).

Груповий психологічний тренінг є сукупністю активних методів практичної психології, які використовуються з метою формування навичок самопізнання і саморозвитку [24, с. 21]. Тренінг виступає в ролі багатофункціонального методу довільних змін психологічних феноменів людини та групи з метою гармонізації особистісного буття людини [111; 138]. При цьому відбувається активне групове навчання спілкуванню в реальному житті [144]: від формування екологічно-орієнтованих навичок до адаптації особистості в новій ролі з відповідним розвитком екологічної свідомості.

Спираючись на практичний досвід В. В. Козлова, використовуються психотехнології на таких рівнях [80, с. 95-96]:

– робота з тілом (тілесно-орієнтовані психотехніки, спрямовані на розширення усвідомлення тіла і тілесності; динамічний рух; тілесні

медитативні практики тощо);

– індивідуально-психологічний рівень (психосинтез; юнгіанській аналіз; сугестивні техніки; аутотренінг; техніки релаксації; техніки переформулювання; ігротехніки; різні дихальні техніки занурення; спрямована візуалізація; біографічний метод; арт-терапія мистецтвом тощо);

– соціально-психологічний рівень (комунікативні техніки; розвиток сензитивності; групова дискусія; психодраматичне обігрування; рольові ігри; групова динаміка).

– психодуховний аспект (холодинамічні техніки, трансцендентальні медитації; ритуальні практики; спрямовані візуалізації та ідентифікації; різні ініціації тощо).

Визначаючи «Екодинаміку» таким видом тренінгу, який створює умови для саморозкриття учасників і самостійного пошуку ними способів вирішення власних психологічних проблем, слід звернути увагу на значення особистості ведучого групи. Його етика, індивідуальний стиль і особливості повинні рухатися паралельно з парадигмою того психологічного напрямку, в якому він працює [24, с. 18]. При цьому слід дотримуватися «суб'єкт-суб'єктного» характеру тренінгу, ефективність якого потребує усвідомленої відповідальності за те, що відбувається впродовж тренінгу як ведучим, так і кожним учасником тренінгу [111].

Науковці виокремлюють такі загальні цілі тренінгових груп [4; 24, с. 25; 162]: дослідження психологічних проблем учасників групи і надання допомоги у їх вирішенні; поліпшення суб'єктивного самопочуття й зміцнення психічного здоров'я; вивчення психологічних закономірностей, механізмів і ефективних способів міжособистісної взаємодії для створення основи більш ефективного і гармонійного спілкування з людьми; розвиток самосвідомості і самодослідження учасників для корекції або попередження емоційних порушень на основі внутрішніх і поведінкових змін; сприяння процесу особистісного розвитку, реалізації творчого потенціалу, досягненню оптимального рівня життєдіяльності й відчуття щастя й успіху.

Ефективність роботи в тренінгових групах можлива лише за умови створення групових норм і правил. Хоча кожна окрема група зосереджуються на специфічних правилах роботи, взагалі, виокремлюються такі найуживаніші групові принципи: щирість і відкритість; вміння бути «тут і тепер»; принцип «Я»; активність; конфіденційність тощо. В зв'язку з тим, що даний тренінг призначено для розвитку екологічної свідомості дорослої особи, доречно використати правила взаємодії в групі, які базуються на принципах екзистенційно-гуманістичної психології та етичних принципах абсолютного порядку (за Гегелем) [19, с. 336-337]: рівності прав усіх учасників; активності; заохочення спонтанності, винахідливості, творчості в роботі групи; дослідження і вирази через засоби мистецтва ситуацій, які відбуваються «тут і тепер» в групі; відвертості без будь-якого примусу; визначення учасником обмежень у наданні інформації про себе; співробітництва та підтримки; можливості учасника ухилитися від виконання певних дій з обов'язковим наступним поясненням власних мотивів; відмови від критики та оціночних дій, замість цього задавати питання, які допомагають прояснити позицію учасника групи; прийняття позиції, яку висловлює учасник тренінгу у разі вичерпання питань; повідомлення інформації, яка стосується самої особистості, а не інших (тобто говорити «Я», а не «Ми»); обговорення дії учасника лише за запитом його самого або відповідно до окремого завдання, яке виконує група під час тренінгу; «м'якої» конфіденційності (розповідати про роботу групи, не згадуючи імен учасників); «жорсткої» конфіденційності (якщо повідомлення може завдати шкоди репутації учасникам поза тренінгом); звернення до учасника тренінгу на «Ти», уникаючи третьої особи: «Він», «Вона».

Розвиток екологічної свідомості впродовж психокорекційної роботи на еколого-психологічному тренінгу зумовлено стадіями терапевтичної групової динаміки, які визначено О. В. Немиринським [133]. Автор аналізував групову динаміку, використовуючи рамки усвідомлення особистістю власної поведінки у формі опозиції в стосунках « Я – Ти», « Ми – Вони» інш. На першій стадії групової динаміки, яка визначається як стадія ідентифікації з групою,

усвідомлення особистістю власної поведінки зумовлено опозицією «Ми (група як соціальне ціле) – Вони (простір поза групою)». На другій стадії, яка визначається як стадія набуття відповідальності, акцент зміщується на опозицію в системі стосунків «Я – Вони (інші члени групи)». Третя стадія, що має назву стадія проживання здатності до близькості і любові, загострює опозиційні стосунки в системі «Я – Ти». Четверта стадія зосереджує увагу учасників до власної екзистенціальної унікальності й актуалізує систему стосунків в межах «Я – Я».

Груповий процес в еколого-психологічному тренінгу постає як шлях особистості до власного «Я» і через нього – до «Я» інших людей, до суб'єктності світу природи [67; 112; 133].

Оскільки тренінг «Екодинаміка» ґрунтується на психологічних принципах екзистенційно-гуманістичного напрямку, хоча виходить далеко за їхні межі, об'єктом його впливу є зріла особистість; причиною психологічних проблем вважається блокування внутрішньоособистісних ресурсів, основним методом – допомога в самоусвідомленні та особистісному зростанні, основним завданням – інтеграція адекватного цілісного Я і розширення просторів буття [24, с. 47].

Визначаючи наявність теоретичного мислення та системного світосприймання особистості в ролі умов розвитку її екологічної свідомості, на тренінгу використано дедуктивний метод пізнання, який використовує шлях від загального до конкретного і є домінуючим у системі розвивального навчання [45; 46; 47; 61; 62; 63; 64; 213]. Дослідження світу на основі принципу сходження від абстрактного до конкретного зумовлює розвиток теоретичної свідомості особистості до її найвищого рівня [Там само]. Завдяки здатності до теоретичного мислення і на цьому підґрунті суб'єкт-суб'єктної взаємодії у системі «Я – Світ», доросла людина отримує можливість не лише адаптуватися до змін в навколишньому середовищі, але й виконувати конструктивну роль при вирішенні суспільних та екологічних завдань [173].

Саме тому на першому занятті ведучий використовує дедуктивний метод

інформування, який передбачає ознайомлення учасників тренінгу із загальними ідеями, концепціями побудови Світу та психіки людини. На подальших заняттях відбувається опанування цими загальними положеннями, ідеями за допомогою окремих випадків, прикладів впродовж виконання вправ тренінгу, які розташовано у спеціальному порядку.

Підсумовуючи вищезазначене, отримуємо схему блоків еколого-психологічного тренінгу «Екодинаміка», відповідно до умов розвитку трьох головних компонентів екологічної свідомості у дорослому віці, зміст якого подано у додатку А.3.

3.2. Зміст й аналіз результатів апробації психокорекційної програми

До експериментальної групи, яка брала участь у роботі тренінгу, було включено 36 осіб, які за результатами дослідження мали низький рівень розвитку екологічної свідомості та значну деформацію її складових. Цю групу розподілено на три підгрупи, по 12 осіб у кожній.

Кожна з підгруп містила приблизно однакову кількість чоловіків та жінок, які мають вищу та середньою спеціальну освіту й відносяться до різних вікових періодів (ранньої, середньої, зрілої дорослості та періоду кризи середини життя).

Тренінгові заняття проводились в *приміщенні офісу кризового центру «Лелека»*, який обладнаний необхідним інвентарем, та безпосередньо на *природі у Житомирському гідропарку*. Офіс кризового центру «Лелека» має програвач з релаксійною музикою та звуками природи, ноутбук, столи, стільці, демонстраційні таблиці, роздатковий матеріал. Місцевість навколо центру оточено зеленню. Все це створює затишну, спокійну та сприятливу для ефективної роботи атмосферу.

Періодичність занять. Заняття проводились впродовж двох місяців: з травня по червень 2013 року (1 раз на тиждень). Перша підгрупа займалася по п'ятницях, друга – по суботах, третя – по неділях. Всього по 9 занять: перше

вступне тривалістю 2 години та вісім занять по 6 годин. Отже, тривалість курсу становить 50 годин.

На заняттях тренінгу застосовувались наступні *методичні засоби*:

1. Метод групової дискусії – спосіб організації спілкування учасників групи, який дозволяє співставити протилежні позиції, проаналізувати та побачити проблему з різних сторін, що зменшує опір сприйманню нової інформації, усуває емоційну упередженість [112, с. 203; 139]. Найуживанішим з цих методів є «мозковий штурм».

2. Метод аналізу ситуацій (case study) – дія «кризового кейсу» [182], інструмент, що дозволяє застосувати теоретичні знання до вирішення практичних завдань [57; 170]. Цей метод зорієнтований на знання про людину і середовище її буття [170, с. 209], базується на ситуації нестабільності, яка найчастіше пов'язана з наявністю загрози значущим цілям і цінностям та відсутністю реальних моделей для виходу з кризи (екологічні проблеми, життєві кризи, вміння бути вільною й самоактуалізованою особистістю тощо).

3. Проективне малювання – метод, в якому використовуються механізми взаємозв'язку кольору та психіки людини [12] та дозволяє працювати з неусвідомленими думками і почуттями з метою діагностики та інтерпретації ускладнених ситуацій. Цей метод розвиває в особистості художні здібності й акцентує увагу на її почуттях.

4. Ігрові методи (ділові, ситуаційно-рольові, імітаційні, творчі), які до вподоби більшості дорослим. Завдяки цьому методу особистість занурюється у дитинство, розкриває власний творчий потенціал, має можливість «програти» декілька ролей, розкріпачується і досить легко розв'язує складні ситуації [24, 79].

5. Музикотерапія – метод роботи в групі, завдяки якому створюється сприятлива атмосфера для релаксійних вправ та інтенсифікується групова динаміка.

6. Релаксаційні методи, що сприяють процесам самопізнання та самореалізації завдяки поєднанню функцій двох півкуль мозку людини [33; 41;

42; 80; 153; 157].

7. Холодинамічні техніки. Це спеціально керовані медитаційні вправи, що дозволяють розширити свідомість особистості, спрямовуючи її до вищого потенціалу екологічності [33; 153].

Образ вищого потенціалу особистості, який уявляється учасником тренінгу під час холодинамічних технік, пов'язаний з розумінням К. Г. Юнга архетипів як фундаментальних принципів колективного підсвідомого, що наділені здатністю до керівництва та організації. Ці архетипи створюють міст між внутрішнім і зовнішнім та припускають існування сутінкової зони між матерією та свідомістю [42, с. 38-39]. Науковець вважав, що «найбільш глибоким шаром» людської психіки є колективне несвідоме, що має не індивідуальну, а загальну природу. Воно включає в себе зміст і образ поведінки, які виявляються всюди і у всіх індивідів одними і тими ж. Зміст колективного несвідомого і становлять архетипи [218]. Наше ставлення до тих чи інших природних об'єктів в певній мірі обумовлено відповідними архетипами.

8. Тілесноорієнтовані методи, що допомагають поєднати силу тіла та розуму, свідомості та підсвідомості [24; 80; 90].

9. Техніки нейро-лінгвістичного програмування (NLP), що зумовлюють краще саморозуміння, ефективну міжособистісну взаємодію та усвідомлене вирішення проблемних ситуацій [130, с. 188-223; 134; 136].

10. Діагностичні засоби використовуються для отримання учасниками тренінгу достовірної інформації про власні психічні властивості, стани.

11. Перегляд відеофільмів та проведення фотозйомки застосовуються з метою закріплення отриманих знань, навичок та дають привід для подальшого обговорення проблеми. Ці методи дозволяють використати можливості зміни фізичної реальності при її відображенні на плівці (концепція фотогенія Ж. Епштейна) [120].

12. Індивідуальні консультації дозволяють провести психокорекцію кожному з учасників тренінгу відповідно до їхніх особистісних проблем і

запитів, а також з пропедевтичною метою. Проводяться під час перерв або наприкінці заняття.

13. Домашня робота – метод, завдяки якому досвід, отриманий в групі, аналізується і осмислюється учасниками тренінгу вдома. В основному складається із завдань творчого та рефлексивного характеру.

Сутність змісту тренінгу висвітлено крізь сім блоків психокорекційної роботи, яку спрямовано на розвиток екологічної свідомості дорослої особи: підготовчого етапу та шести етапів згідно зі стадіями дозрівання свідомості в онтогенезі (див. дод. А.1).

Зважаючи на зумовленість розвитку екологічної свідомості особистості особливостями її світосприймання, еколого-психологічний тренінг розпочато з вступного заняття, який слугує підготовчою базою для подальшої ефективної психокорекційної роботи.

Завданням *підготовчого етапу (вступне заняття)* психокорекційної програми є актуалізація теоретичного ставлення особистості до дійсності, яке побудовано на правилах, положеннях, законах, що відображають основні принципи, закономірності буття. Учасники тренінгу знайомляться з тривимірними моделями Світу та психіки людини, її зв'язком з роботою півкуль головного мозку. Розвивається уявлення особистості про себе як частину Світу, що постійно знаходиться в русі та є цілісною і гармонійною. Використовуються методи екологічних асоціацій (вправи № 2, 3 частини першої; вправи № 1, 3, 4, 5 частини другої), екологічної лабіалізації (вправа № 4 частини першої; вправи № 5, 6 частини другої), на основі розвитку мислеобразів та методу екологічної ідентифікації (вправи № 2, 3 частини першої; вправа № 5 частини другої), що ґрунтується на принципі суб'єктифікації предметів навколишнього світу.

Наступні етапи втілюють реалізацію продуктивної лінії розвитку екологічної свідомості згідно з шістьма стадіями.

Завданням *першого етапу (друга та третя зустрічі)* є актуалізація знань дорослих осіб про любов як найвищу цінність, розвиток на інтуїтивно-

чуттєвому та логічному рівнях власної долученості до Світу та здійснення природоохоронної діяльності. Учасники тренінгу знайомляться з механізмами відображення людиною навколишнього світу, на інтуїтивно-чуттєвому рівні розвивають сприймання Іншого (вправи № 1, 2 другої зустрічі; вправа № 7 третьої зустрічі). Згідно з принципом розвитку мислеобразів, використовуються методи екологічних асоціацій (вправа № 8 другої зустрічі; вправи № 1, 3, 6, 7 третьої зустрічі), екологічної лабіалізації (вправи № 4, 5, 6, 7 другої зустрічі; вправа № 1 третьої зустрічі), художньої репрезентації (вправа № 9 другої зустрічі). Впроваджуючи принцип суб'єктифікації оточуючих об'єктів та актуалізуючи екологічну ідентифікацію й екологічну емпатію як психолого-педагогічні методи корекції ставлення особистості до навколишнього світу, розвиваються любов до природи й усвідомлення себе її частиною (вправи № 6, 7, 8, 9 другої зустрічі; вправи № 4, 5 третьої зустрічі). Продовжується робота по ознайомленню учасників з основними закономірностями розвитку процесів у Всесвіті та з їх віддзеркаленням у реальному житті (вправи № 4, 5 другої зустрічі; вправи № 1, 3 третьої зустрічі). Завдяки особистісній рефлексії та логічному мисленню здійснюється самопізнання та процес потенціалізації – спрямування дорослої людини до найвищої життєвої мети (вправа № 3 другої зустрічі). На цьому етапі використовуються методи екологічної експектації (вправи № 1, 7, 8 другої зустрічі; вправи №№ 1, 3 третьої зустрічі), ритуалізації екологічної діяльності (вправа № 2 другої зустрічі; вправи № 2, 4, 6, 7 третьої зустрічі) та екологічної турботи (вправа № 8 третьої зустрічі), що підпорядковуються принципу екологічної коактивності. Учасники спрямовуються до здорового способу життя, усвідомлюють необхідність власної долученості до природи, знайомляться зі способами заземлення, поновлення власного електромагнітного балансу завдяки тілесноорієнтованим вправам (вправа № 10 другої зустрічі), приймають безпосередню участь у відновленні екологічного балансу (вправа № 8 третьої зустрічі).

Завданням *другого етапу* (четверта зустріч) є дослідження внутрішнього світу особистості засобами спрямованої візуалізації та методами

арт-терапії (вільними проєктивними графічними тестами), знаходження місця власного спокою на підґрунті свідомого вибору особистістю між урбаністичним складом життя та перебуванням на природі (вправи № 1, 2). Проведення корекційної роботи щодо гармонізації психоемоційного стану особистості з використанням знань про психологічні механізми впливу кольору на емоційну сферу зумовлює розвиток здатності самостійно використовувати набуту навичку в відновленні почуття внутрішньої рівноваги, захищеності й спокою (вправи № 2, 4). Завдяки моделюючій групі проєктивних графічних текстів здійснюється корекція характеру самоствавлення особистості, її ставлення до власного життя та розвиток оптимізму щодо власного майбуття (вправа № 3). На другому етапі реалізується принцип розвитку мислеобразів завдяки методам екологічних асоціацій (всі вправи), екологічної лабіалізації (вправа № 1), художньої репрезентації (вправи № 1, 3) та принцип суб'єктифікації методами екологічної ідентифікації (всі вправи), екологічної емпатії (вправи № 1, 3) та екологічної рефлексії (вправи № 1, 3, домашнє завдання).

Третій етап (*п'ята та шоста зустріч*) спрямовано на розвиток адекватної самооцінки (вправи № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 та домашнє завдання п'ятої зустрічі; вправи № 1, 8 шостої зустрічі), напрацювання навичок впевненої поведінки (вправи № 1, 2 п'ятої зустрічі; вправи № 1, 4, 5, 6, 7, 8 шостої зустрічі), конструктивної міжособистісної взаємодії (вправа № 2 п'ятої зустрічі; вправи № 4, 5, 7, 8 шостої зустрічі). На цьому етапі розвиваються лідерські якості (вправа № 2 п'ятої зустрічі; вправи № 5, 8 шостої зустрічі), відповідальна поведінка за власні вчинки (вправи № 5, 6, 8, домашнє завдання шостої зустрічі); здійснюється набуття стану спокою та впевненості у власних силах (вправи № 6, 7, 8 п'ятої зустрічі; вправи № 1, 5, 6, 7 шостої зустрічі), актуалізується та розвивається особистісно-сміслова емпатія (вправи № 2, 5, 8 п'ятої зустрічі; вправи № 4, 5, 8 шостої зустрічі). Сутність третього етапу втілюється завдяки наступним методам: екологічних асоціацій (вправи № 6, 7 п'ятої зустрічі; вправа № 5 шостої зустрічі), екологічної лабіалізації (вправи

№ 1, 4 п'ятої зустрічі; вправи № 1, 3, 4, 5, 6, 7, домашнє завдання шостої зустрічі), художньої репрезентації природних об'єктів (вправа № 8 п'ятої зустрічі, вправа № 5 шостої зустрічі); екологічної ідентифікації (вправи № 2, 6, 7, 8 п'ятої зустрічі; вправи № 5, 8 шостої зустрічі), екологічної емпатії (вправи № 2, 8 п'ятої зустрічі; вправи № 1, 5, 8 шостої зустрічі), екологічної рефлексії (вправи № 2, 8 п'ятої зустрічі; вправи № 1, 4, 5, 6, 7, 8 шостої зустрічі); екологічних експектацій (вправи № 4, 7 п'ятої зустрічі; вправи № 5, 7, 8 шостої зустрічі), екологічної турботи (вправа № 8 шостої зустрічі).

Завданнями *четвертого етапу* (сьома зустріч) є вдосконалення навичок впевненої поведінки (вправи № 1, 2, 3); напрацювання навичок позитивного мислення (вправи № 3, 4, 5, 6); на інтуїтивно-чуттєвому рівні набуття власної цінності та унікальності (вправи № 4, 6); відчуття єдності Світу та усвідомлення себе невід'ємною часткою Цілого, власної долученості до Світу (вправи № 4, 5, 6); розвиток групоцентричних та інтерсуб'єктних емпатійних стосунків (вправи № 3, 5). Застосовано методи екологічних асоціацій (вправа № 5), екологічної лабіалізації (вправи № 1, 3); екологічної ідентифікації (вправи № 1, 3, 5), екологічної емпатії (вправи № 3, 5), екологічної рефлексії (вправи № 1, 2).

Завданнями *п'ятого етапу* (восьма зустріч) є набуття власної цілісності та гармонії зі Світом (вправи № 5, 6, домашнє завдання); подолання деструктивного внутрішнього діалогу (вправи № 1, 2); розвиток універсальної емпатії (обговорення д/з, вправи № 3, 4); внаслідок пробудження потреби в самоактуалізації особистості спрямування її до значущої життєвої мети (вправи № 3, 5, 6). На цьому етапі використовуються методи екологічних асоціацій (вправи № 3, 4), екологічної лабіалізації (вправи № 1, 2); екологічної ідентифікації (вправи № 3, 4), екологічної емпатії (вправа № 3) та екологічної рефлексії (вправи № 1, 2, 3, 5, 6).

Завданнями *шостого етапу* (дев'ята зустріч – заключна зустріч тренінгу) є набуття особистістю екоцентрованого типу мислення (вправи № 1, 2, 7, 8); засобами холодинамічної техніки відстеження психофізіологічних

блоків та перетворення їх на особистісну силу (вправи № 3, 4, 5, 6); на підґрунті інтуїтивно-чуттєвого сприймання та самоаналізу розкриття повного потенціалу особистості (домашнє завдання, вправи № 1, 2, 6); розвиток трансфінітної емпатії (вправи № 2, 6, 7). На цьому етапі використано методи екологічних асоціацій (обговорення д/з, вправи № 1, 2), екологічної лабіалізації (вправи № 1, 3, 4, 5), художньої репрезентації (обговорення д/з); екологічної ідентифікації (вправи № 4, 6), екологічної емпатії (вправи № 4, 6), екологічної рефлексії (обговорення д/з, вправи № 1, 2, 3, 6, 7, 8); екологічних експектацій (вправи № 3, 5, 7), екологічної ритуалізації (вправи № 2, 8), екологічної турботи (вправи № 4, 6).

Опанування холодинамічною технікою трансформації негативних мислеобразів у власну позитивну силу спонукає дорослу людину до подальшого самостійного використання даного методу з метою вирішення будь-яких буденних та особистісних проблем, що зумовлює її саморозвиток.

Представлено сценарій еколого-психологічного тренінгу «Екодинаміка», в якому міститься стислий опис завдань, виокремлюються етапи, вправи та використані першоджерела.

Підготовчий етап тренінгу

1 зустріч (вступне заняття).

Примітка: Вступне заняття спеціально побудовано таким чином, щоб учасники не знайомилися, а лише безпосередньо спостерігали один за одним, сприймаючи інформацію від тренера. Це допоможе учасникам тренінгу повніше розкрити власне інтуїтивно-чуттєве сприймання, поєднавши його з логікою, під час знайомства, що проводиться на початку другої зустрічі.

Частина 1. Інформаційний блок: «Я – частина гармонійного Цілого».

1. Ознайомлення з метою та основними завданнями тренінгу.
2. Обговорення за темою: «Хто я? Чим я відрізняюся від інших? Що нас всіх об'єднує?». Усвідомлення того, що сенсом життя кожної людини є прагнення до щастя та розвитку в гармонії з розвитком Світу (оточуючих людей на світу природи).

3. Створення Сніжинки Щастя (див. дод. Б.3), де кожен її промінь є властивістю щасливої людини методом «мозкового штурму». Ознайомлення із сутністю закону, що лежить в основі будови сніжинки (60 градусів між промінцями – кут «гармонії Всесвіту» [117; 118]).

4. Обговорення за темою: «Що заважає людині бути щасливою?». Знайомство з психофізіологічними проблемами, страхами, комплексами особистості та їх деструктивним впливом на якість та умови життя. Усвідомлення особистісної відповідальності за власне життя та збереження екологічного балансу Землі.

Частина 2. Інформаційний блок «Світ як система. Людина як біосоціодуховна істота».

1. Знайомство з тривимірними моделями Світу та устрою людини як біосоціодуховної цілісності (див. дод. В.3). Усвідомлення системності світу.

2. Ознайомлення з суттю релаксійних технік на основі зумовленості станів людини частотою роботи її головного мозку (див. дод. Г.3).

3. Розповідь про асиметрію функцій півкуль головного мозку людини (див. дод. Д.3). Поєднання сили інтуїції та логіки, особливостей чоловічого та жіночого світосприймання. Розповідь про значення інтуїтивно-чуттєвого сприймання в утворенні мислеобразів-холодаївнів [33, с. 23-31].

4. Знайомство з тривимірною моделлю психіки людини. Зв'язок її з роботою півкуль головного мозку людини (див. дод. Е.3).

5. Вправа. Уява мислеобразів матері [153, с. 11-12], лимону. Практичне дослідження ролі лівої та правої півкуль мозку, логічного та інтуїтивно-чуттєвого сприймання при утворенні мислеобразів.

6. Розповідь про «позитивні» та «негативні» мислеобрази та їх роль у розвитку людини [33; 153].

7. Підведення підсумку: «Екодинаміка – екологічна система самопізнання та саморозвитку, в якому людина вивчається системно та цілісно як частина Світу.»

Рефлексія. Продовження твердження за формою:

- «Я не знав, а тепер знаю...»,

- «Я зрозумів...» (по колу).

Перший етап тренінгу

1 зустріч тренінгу

1. Вправа «Сонечко» [179, с. 11-13]. Створення, обговорення та прийняття кожним основних правил роботи в групі [31, с. 336-337; 139, с. 312-313].

2. Вправа «Дзеркало» (текст вправи див. у дод. Ж.3). Знайомство учасників тренінгу один з одним. На основі тілесної та чуттєво-інтуїтивної взаємодії, ідеографічної сензитивності [139, с. 373] знайомство з механізмом відображення людиною навколишнього світу. Усвідомлення суті «віддзеркаленого ставлення» до Іншого.

3. Вправа «Найважливіша справа мого життя» (див. авторський сайт <http://mromanova.com.ua/category/stati/>). Вправа є логічним продовженням вправи «Дзеркало». Завдяки самоаналізу, можливостям логічного мислення, виокремлення учасниками власних ресурсів, негативних програм, особистісної спрямованості, з метою визначення того виду діяльності, в якому людина може використати свої можливості по максимуму.

4. Знайомство з шістьма стадіями розвитку всіх процесів, що відбуваються у Всесвіті. Трактовка В. Вульфа та К. Ректора [33, с. 41-42; 153, с. 14-17].

5. Робота в підгрупах по три особи. За схемою прихованого порядку розвитку Світу [33, с. 41-42; 153, с. 14-17] відстежити розвиток любові та довіри на власному шляху. Обговорення.

6. Вправа. Мозковий штурм на тему: «Любов – це...». Актуалізація знань дорослих осіб про любов як найвищу цінність та принцип побудови Всесвіту.

7. Знайомство зі змістом твору Лао Цзи (див. дод. З.3), обговорення.

8. Медитативна техніка «Пробудження любові до матінки Землі». Зміст техніки й авторський текст медитації дивись у додатку И.3.

9. Проективна методика, яка є продовженням вправи № 8. Створення

малюнку «Планета Земля». Виставка робіт.

10. Вправа «Заземлення – вихід із хворобливого стану». Знайомство з техніками заземлення [90] та відновлення власного електро-магнітного балансу за матеріалами тренінгу Стіва Ротера (2008 р., м. Київ), практичне їх використання [157; 158].

Рефлексія. Підведення підсумків. Закінчення стверджень: «Я люблю Землю за... Я вдячний (-а) Землі за...»

Д/з – використовувати на практиці способи заземлення, відстежуючи зміни у самопочутті. Підготувати до наступного заняття саджанці дерев.

3 зустріч проводиться безпосередньо на природі (у гідропарку м. Житомира). Умови проведення: заняття проводиться в змішаному лісі натщесерце рано вранці. Учасники приносять із собою саджанці дерев.

Перевірка д/з. Слухачі діляться враженнями про позитивні зміни у самопочутті, що виникли внаслідок використання способів заземлення. Висновок: безпосереднє спілкування з природою є найпотужнішим засобом покращення самопочуття та гармонізації свідомості.

1. Інформаційний блок. Розповідь про чоловічу і жіночу енергію Всесвіту та про канали тіла людини, які сприймають ці енергії [117; 118]

2. Проведення медитації «Дихання єдності» [117] та її обговорення. Усвідомлення власної триєдиної сутності та долученості до Світу.

3. Ознайомлення з чотирма стихіями (Вогнем, Землею, Повітрям, Водою) – першоосновами Всесвіту, їхніми властивостями та роллю в створенні життя на планеті Земля.

4. Проведення медитації «З'єднання зі Стихіями» за М. Шерстенниковим [211, с. 125-127] та її обговорення.

5. Проведення практики «Сила Стихій» для ефективною реалізації власної мети [211, с. 128-129] та її обговорення.

6. Практика «Дотик до таємниці дерева» [211, с. 130-134]. Ознайомлення з правилами взаємодії з деревами. Практичне самостійне застосування (під керівництвом ведучого).

7. Проведення практики «Глибинний контакт з Деревом» [211, с. 132-134]. Зцілення хребта за допомогою техніки глибинного контакту з деревом.

8. Висаджування саджанців дерев.

Підведення підсумків. Д/з – самостійно «поспілкуватися» з листяним і хвойним деревом, з кожним окремо. Вловити різницю у відчуттях.

Другий етап

4 зустріч

Перевірка д/з. Слухачі діляться враженнями про різницю у відчуттях при спілкуванні з хвойними та листяними деревами.

1. Вправа «Моє місце спокою у внутрішньому світі» (див. дод. К.3).

2. Медитація «Моє місце спокою – на природі!». Техніка складається з двох частин. Перша частина є медитацією «Вітаю Я, мій улюблений» [31, с. 185-187], друга – медитацією «Дихання єдності» [117].

Примітка: Перед проведенням медитації тренер пояснює зміст та сенс техніки нейро-лінгвістичного програмування «Якоріння» [134; 136]. Тренер пропонує під час цієї медитації, а також кожної наступної, «заякорити» стан абсолютного спокою (наприклад – потирання пальців правої руки).

3. Проективна методика «Карта мого життя: моє минуле, сьогоднішня та майбутнє». Вправа виконується за аналогією з вправою № 2. Проективну методику «Карта мого життя: моє минуле, сьогоднішня та майбутнє» створено на основі конструктивного підходу О. П. Єлісеєва [65, с. 37], глибинної психокорекції Т. С. Яценко [224], та методики «Плями Роршаха».

4. Медитація «Моє місце спокою й очищення кольорами» на підґрунті колірного аутотренінгу за А. Лібіною [186, с. 19-22].

Підведення підсумків. Д/з – перемалювати ті малюнки, в яких присутні темні кольори стільки разів, доки фон не стане світлим, а кольори – життєстверджуючі. За бажанням створити малюнок «Я в ролі трояндового куща» [51, с. 30-35; 135].

Третій етап тренінгу

5 зустріч

1. Вправа-розминка «Хвалько» [31, с. 137].

2. Вправа «Інтерв'ю» [31, с. 134].

3. Знайомство з метою заняття: навчитися бути господарем свого життя, відновивши свою адекватну самооцінку і напрацювавши навички впевненої поведінки.

4. Інформаційний блок. Призначення: знайомство учасників з поняттями: «самооцінка», «Я – концепція» [31, с. 125-129; 167; 174, с. 307-312].

5. Тест на визначення рівня самооцінки. Дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан [148, с. 559-561]. Саморефлексія за результатами тесту.

6. Проективна методика «Моє улюблене дерево». Мета: Дослідити індивідуально-типологічні особливості людини, в тому числі рівень її самооцінки [145, с. 173-191].

7. Медитація «Чарівна сила мого дерева».

- Проведення техніки релаксації.
- Уява себе на місці спокою. Відчуття триєдиної взаємодії в системі «Сонце – Я – Земля». Створення «поля любові та світла».
- Уявлення дерева і робота з його образом, інформацією, енергією.

8. Вправа «Бінго» [179, с. 56-57]. Розвиток позитивної самооцінки й усвідомлення унікальності особистості кожної людини.

Підведення підсумків.

Тренер пропонує продовжити фрази:

– Сьогодні я про себе дізнався...

– Більш всього мене вразило. Я відчув...

Д/з – вправа «Перед дзеркалом» [31, с. 140]. Мета: прийняття себе.

6 зустріч

1. Вправа-розминка «Компліменти» [31, с. 140; 139, с. 348].

2. Обговорення домашнього завдання.

– Чи важко було виконати вправу? Які відчуття виникали? Про що думали?

3. Вправа «Що таке впевнена поведінка».

Мета: ознайомити з характеристиками впевненості.

Обладнання: фліпчарт або дошка, великий аркуш паперу.

Хід виконання

- «Мозковий штурм» – учасники називають характеристики впевненої людини. Тренер записує ознаки на дошці на аркуші (фліпчарті).
- Робота зі шкалою впевненості.

Тренер знайомить з графічним зображенням впевненості. Умовно впевненість можна зобразити віссю, на позитивному боці якої знаходиться впевнена поведінка, а на негативному боці – роздвоєння у вигляді невпевненої поведінки та агресії.

Агресія

← Невпевнена поведінка ————— Впевнена поведінка →

4. Вправа «Скульптура». Робота в підгрупах.

Мета: за допомогою тілесно-статичної вправи відтворити рухові, емоційно-вольові характеристики впевненої, невпевненої та агресивної поведінки. Використовується фото- та відеозйомка. Відео та фотознімки обговорюються (вираз обличчя, постава тощо).

5. Гра «Великі збори звірів» [31, с. 143-144].

6. Вправа «Уміння сказати «ні» [31, с. 144].

7. Напрацювання вміння сказати «ні».

Слухачі розподіляються на 6 підгруп і витягують картки з описом ситуацій, які потребують відмови. Кожна з груп презентує конструктивний варіант відмови.

8. Вправа «Сліпий і поводитир» [31, с. 145-146; 201].

Прощання – закінчення твердження: «Дякую тобі (Вам) за...»

Д/з – самостійно пройти та інтерпретувати тест Патриції Якубовської на визначення вміння розрізняти впевнену, невпевнену й агресивну поведінку [230]. Тренер роздає аркуші з тестом і пояснює правила обробки результатів.

Четвертий етап тренінгу

7 зустріч

1. Аналіз та обговорення виконання тесту П. Якубовськи. Моделювання складних ситуацій (за запитом учасників).
2. Мозковий штурм «Якою є впевнена в собі людина?»
3. Гра «Минуле, теперішнє і майбутнє» [31, с. 146-147; 138, с. 398]
4. Вправа «Я є неповторною індивідуальністю, унікальною і тому значущою частинкою Світу» [31, с. 153-154].
5. Вправа «Індійські імена» [31, с. 151-152].
6. Вправа «Медитація про відчуття власної цінності». Початок холодинамічної техніки релаксації та «Гімн самому собі. Декларація самоцінності» [31, с. 174-175].

Підведення підсумків дня.

Слухачі за бажанням діляться враженнями, що отримали під час медитації. А також дякують учасникам за зворотній зв'язок, в результаті якого вони поповнили знання про себе, про свої позитивні та негативні якості, отримали інформацію про дзеркальне Я.

Д/з – прочитати зміст аркушу, що написано групою слухачів в результаті вправи № 5 «Індійські імена». Відстежити власні відчуття, проаналізувати, чому саме так вас назвали члени групи, на підґрунті яких особистісних якостей і проявів поведінки.

П'ятий етап тренінгу

8 зустріч

Обговорення домашнього завдання.

Кожен член групи ділиться враженнями про вправу «Індійські імена» за наступним планом:

– Дякую всім членам групи за те, що помітили в моїй внутрішній сутності такі якості, що відображено у ... (називає ті «індійські імена», що найбільш вразили чи найбільш запам'яталися).

– Сьогодні я себе почуваю, як ... (кожен учасник називає найточніше, за його думкою, «індійське ім'я», яке дали йому на минулому занятті).

1. Вправа «Позитивне мислення. Рефреймінг».

- Інформування. Розповідь про роль позитивного мислення [136].

2. Вправа «Розвиток впевненості методом самовербалізації» [139, с. 404-406; 155]. Робота в підгрупах.

3. Моделююча гра «Ідеальна цивілізація у Всесвіті» (авторська методика).

Мета: створення ідеальної моделі гармонійної екосистеми; закріплення навичок екоатрибутивної поведінки.

Етапи:

а) Робота в підгрупах по 4 особи. Обговорення і запис результатів:

- Придумати назву планети, Галактики.
- Визначити основні природні ресурси.
- Хто є розумними частинками планети? Які їх основні властивості й здатності?
- Морально-етичний кодекс мешканців планети.
- Завдяки яким механізмам відтворюється енергетичний природний баланс на планеті.
- Чому саме вашу цивілізацію визнано ідеальною? В чому її головна сила?

б) Презентація ідеальних цивілізацій кожною підгрупою.

в) Обговорення і знаходження спільних рис, що характерні мешканцям планети в ролі суб'єктів, які мають високо розвинену екологічну свідомість.

4. Використання образу тварини в повсякденному житті (Джинні Г.Скотт) [31, с. 165-167; 172].

5. Вправа «Центрування Я» (за технікою НЛП О. Любімова «Коло майстерності», режим доступу до техніки – <http://nlpr.ru/node/108>).

6. Вправа «Використання техніки «Лінія часу» в досягненні бажаного стану або мети» (техніка НЛП) [134]. Авторський текст медитації дивись у додатку Л.3.

Домашнє завдання. «Мій портрет у променях сонця» (І. В. Дубровіна – модифікація А. М. Прихожан) [31, с. 162-163; 149].

Шостий етап тренінгу

9 зустріч (заключна)

Обговорення д/з «Мій портрет у променях сонця». Бажаючі показують власну схему-малюнок учасникам групи.

– Скільки сфер ви могли визначити? Подивіться на цю «зоряну карту» свого життя. У вас, як з'ясувалося, є стільки можливостей. Скористайтеся ними!

1. Вправа «Дерево цілей екоцентрованої особистості» (За О. В. Віндою «Дерево життя») [31, с. 167-168].

2. Медитація «Вищий потенціал екоцентрично спрямованої особистості» (авторський текст – див. у дод. М.3).

3. Підготовка до проведення холодинамічної техніки відстеження психофізіологічних блоків та перетворення їх на власну особистісну силу. Ознайомлення з характеристиками «зрілих холодайнів», «незрілих холодайнів» [33, с. 30-31; 153, с. 10-18] та принципами холодинаміки [153, с. 103].

4. Проведення показового холодинамічного сеансу, метою якого є відстеження негативних холодайнів, їх перетворення на позитив та вища потенціалізація екоспрямованої особистості.

5. Обговорення умов та етапів успішного проведення холодинамічних сеансів [33, с. 60-75; 153, с. 47-65].

6. Проведення індивідуальних холодинамічних сеансів в парах.

7. Рольова дискусія «Головні проблеми людства та шляхи їхнього розв'язання» [139, с. 432-435].

8. Проведення вправи «Дзеркало вдячності». Учасники в парах дякують один одному за співучасть на шляху особистісного та духовного саморозвитку впродовж занять тренінгу.

Підведення підсумків. Продовження твердження: «Особистість, що спрямована до екоцентризму, є...» (по колу).

Прощання. Чаювання.

3.3 Дослідження посткорекційної динаміки базових компонентів екологічної свідомості

Після закінчення тренінгу проведено повторну психодіагностику респондентів, які брали участь у формувальному експерименті, та на респондентах контрольної вибірки. Діагностування проводилося впродовж вересня 2013 року та охоплювало підгрупи кількістю по 5-10 осіб.

Серед 36 респондентів, що брали участь у формувальному експерименті, є 24 особи (8 жінок і 16 чоловіків) з низьким рівнем розвитку екологічної свідомості та 12 дорослих (9 жінок і 3 чоловіків) із середнім рівнем екологічності та значним дисбалансом в рівнях розвитку її компонентів. Низький рівень екологічної свідомості мають 10 високоосвічених (3 жінки і 7 чоловіків) та 14 респондентів (5 жінок і 9 чоловіків) із середньою спеціальною освітою, середній рівень розбалансованої екологічності – відповідно, 5 (3 жінки і 2 чоловіків) та 7 дорослих осіб (6 жінок і 1 чоловік).

Перевага в кількості осіб, що мають середню спеціальну освіту, над високоосвіченими респондентами зумовлена більш проблемним розвитком їхньої екологічності (див. п. 2.3 і п. 2.4). Це саме стосується й більшої вибірки серед респондентів ранньої дорослості, які мають в результаті констатувального експерименту найбільшу представленість низького рівня розвитку їхньої екологічної свідомості.

До складу контрольної групи увійшли 36 респондентів з тим же складом підгруп, що розподілені за віком, статтю й освітою, як і в експериментальній групі. Показники компонентів їх екологічної свідомості та умов її розвитку були подібними до відповідних показників досліджуваних експериментальної групи перед початком тренінгу.

Першими досліджуваними феноменами посткорекційної динаміки екологічної свідомості є її *екологічний світогляд та вчинковий потенціал*. Як було зазначено вище, до екологічного світогляду дорослої людини відносяться

екологічні потреби та екологічні ціннісні орієнтації. Вчинковий потенціал особистості репрезентується її екоцентричною спрямованістю.

Порівнюючи показники *міри задоволеності екологічних потреб* у респондентів експериментальної та контрольної груп (див. табл. 3.1), знаходимо наступне:

1). Виявлено значне збільшення показників мір задоволеності екологічних потреб респондентів загальної вибірки експериментальної групи, тобто відбулася актуалізація екопотреб та усвідомлення особистістю, що вони не задовольняються певною мірою. Міра задоволеності екологічних потреб у дорослих осіб експериментальної групи до тренінгу знаходилась у зоні їхньої задоволеності ($\bar{x} = 13,7$; бали), а після нього – у зоні часткової незадоволеності ($\bar{x} = 21,7$ бали).

Таблиця 3.1

**Динаміка показників міри задоволеності екологічних потреб
досліджуваних експериментальної та контрольної груп**

Вибірка	Позначення	Освіта респондентів					
		Вища		Середня спеціальна		Загалом	
		Показники міри задоволеності екологічних потреб					
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Чоловіки	ДЕ \bar{x} (бали)	12,0	12,9	10,1	10,5	11,0	11,7
	ПЕ \bar{x} (бали)	18,3	15,2	19,2	12,8	18,8	14,0
	різниця у \bar{x}	6,3	2,3	9,1	2,3	7,8	2,3
	t-критерій	1,903	0,900	2,815*	0,870	3,440**	0,882
	ДЕ %	7,8	7,9	6,6	6,7	7,2	7,4
	ПЕ %	12,0	8,4	12,5	9,0	12,3	8,7
	різниця у %	4,2	0,5	5,9	2,3	5,1	1,4
	ДЕ ранг	5,5	5,6	5,8	5,8	5,7	5,7
	ПЕ ранг**	4,7	5,5	4,4	5,6	4,6	5,6
	різниця рангів	0,8	0,1	1,4	0,2	1,1	0,1

<i>Продовж. табл. 3.1</i>							
Жінки	ДЕ \bar{x} (бали)	18,5	18,0	15,7	16,4	16,7	17,2
	ПЕ \bar{x} (бали)	27,2	18,5	23,6	18,9	24,9	18,7
	різниця у \bar{x}	8,7	0,5	7,9	2,5	8,2	1,5
	t-критерій	2,812*	0,172	2,091*	0,744	2,475*	0,487
	ДЕ %	12,1	13,0	10,3	11,8	10,9	12,2
	ПЕ %	17,8	13,8	15,4	14,5	16,3	14,0
	різниця у %	5,7	0,8	5,1	2,7	5,4	1,8
	ДЕ ранг	4,2	4,1	5,3	4,2	4,9	4,2
	ПЕ ранг**	3,0	4,0	4,0	4,2	3,7	4,2
	різниця рангів	1,2	0,1	1,3	0,0	1,2	0,1
Загальна вибірка	ДЕ \bar{x} (бали)	14,6	15,0	13,0	13,5	13,7	14,2
	ПЕ \bar{x} (бали)	21,9	16,4	21,5	15,8	21,7	16,0
	різниця у \bar{x}	7,3	1,4	8,5	2,3	8,0	1,8
	t-критерій	2,213*	0,450	3,108**	0,841	3,869***	1,211
	ДЕ %	9,5	10,9	8,5	9,8	9,0	10,4
	ПЕ %	14,3	11,6	14,1	12,3	14,2	12,0
	різниця у %	4,8	0,7	5,6	2,5	5,2	1,6
	ДЕ ранг	5,0	4,8	5,5	5,0	5,3	4,9
	ПЕ ранг**	4,0	4,8	4,2	4,9	4,1	4,8
	різниця рангів	1,0	0,0	1,3	0,1	1,2	0,1

Примітки: % – від загальної суми показників (153) міри задоволеності потреб; ранг – ранг блоку екопотреб серед 6 блоків потреб; ДЕ – показники до експерименту, ПЕ. – показники після експерименту; * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

Різниця між показниками вище зазначеної міри до експерименту та після нього становить $\bar{x} = 8,0$ балів і є статистично значущою як для чоловіків, так і для жінок (відповідно, $\bar{x} = 7,8$ бали, $p \leq 0,01$; $\bar{x} = 8,2$ бали, $p \leq 0,05$).

Вплив рівня освіти на результати формувального експерименту значний лише для осіб сильної статі: у чоловіків з середньою спеціальною освітою

різниця між показниками мір задоволеності їхніми екопотребами більша, аніж у високоосвічених (відповідно, $\bar{x} = 9,1$ бали, $p \leq 0,05$; $\bar{x} = 6,3$ бали). У жінок, які мають різний рівень освіченості, ця різниця не така значна (відповідно, $\bar{x} = 7,9$ бали, $p \leq 0,05$; $\bar{x} = 8,7$ бали, $p \leq 0,05$).

2). Про збільшення значущості екологічних потреб свідчить і зменшення їх рангів, які внаслідок проведеної психокорекційної роботи піднімаються на сходинку вище: з 5,3 рангу до 4,1 рангу серед шести потреб у блоці, що становить різницю в 1,2 ранг. При цьому в осіб, що мають середню спеціальну освіту, різниця в рангах суттєвіша, аніж у високоосвічених респондентів (відповідно, 1,3 ранги; 1,0 ранг). Той факт, що екологічні потреби зайняли вищу позицію серед блоку потреб особистості, свідчить про стрімкий розвиток екологічності в учасників експерименту.

3). Перевірка достовірності виявлених відмінностей за допомогою t-критерію Стьюдента [66] показала, що респонденти загальної вибірки експериментальної групи ($n=36$) мають значущі зміни у показниках міри задоволеності екологічних потреб ($t=3,869$; $p \leq 0,001$). Ці зміни є більш суттєвими у чоловіків ($t=3,440$; $p \leq 0,01$), аніж у жінок ($t=2,475$; $p \leq 0,05$), та в осіб з середньою спеціальною освітою ($t=3,108$; $p \leq 0,01$), порівняно з респондентами, які мають вищу освіту ($t=2,213$; $p \leq 0,05$). При цьому у чоловіків, які мають вищу освіту, статистично значущих змін у вище зазначених показниках не знайдено. Цей факт потребує подальшого дослідження.

В осіб контрольної групи значущі зміни у показниках міри задоволеності екологічних потреб не виявлено.

Наступним структурним елементом екологічного світогляду, який розглядається в динаміці, є *екологічні ціннісні орієнтації*. В результаті аналізу прогресу в показниках *міри значущості екологічних ціннісних орієнтацій* (див. табл. 3.2) визначено, що для осіб експериментальної групи він є більш значним, порівняно з респондентами контрольної групи (відповідно, різниця \bar{x} знач. = 0,7 бали, $p \leq 0,01$; різниця \bar{x} знач. = 0,1 бали). При цьому позитивна динаміка вище зазначених показників у респондентів експериментальної групи є вагомішою у

чоловіків, порівняно з жінками (відповідно, різниця \bar{x} знач. = 0,9 бали, $p \leq 0,001$; різниця \bar{x} знач. = 0,5 бали).

Таблиця 3.2

**Динаміка показників мір значущості, реалізації та конфліктності
реалізації екологічних цінностей дорослих осіб експериментальної та
контрольної груп**

Вибірка	Позначення	Освіта респондентів					
		Вища		Середня спеціальна		Загалом	
		Показники мір значущості, реалізації та конфліктності екологічних цінностей					
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Чоловіки	ДЕ \bar{x} знач.	3,2	3,3	3,1	3,4	3,2	3,3
	ПЕ \bar{x} знач.	4,1	3,4	4,1	3,4	4,1	3,4
	різниця \bar{x} знач.	0,9	0,1	1,0	0,0	0,9	0,1
	t-критерій	1,216	0,690	3,815**	0,417	3,087*	0,812
	ДЕ \bar{x} реаліз.	3,0	3,2	2,8	3,4	2,9	3,3
	ПЕ \bar{x} реаліз.	3,9	3,3	3,9	3,5	3,9	3,4
	різниця \bar{x} реаліз.	0,9	0,1	0,9	0,1	0,9	0,1
	t-критерій	1,926	0,471	3,205**	0,563	3,641***	0,609
	ДЕ \bar{x} конфл.	0,2	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1
	ПЕ \bar{x} конфл.	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1
	різниця \bar{x} конфл.	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0
t-критерій	0,417	0,293	0,329	0,185	0,231	0,196	
Жінки	ДЕ \bar{x} знач.	3,7	3,8	4,5	4,5	4,1	4,1
	ПЕ \bar{x} знач.	4,5	4,0	4,7	4,5	4,6	4,2
	різниця \bar{x} знач.	0,8	0,2	0,2	0,0	0,5	0,1
	t-критерій	1,144	0,615	0,732	0,268	1,278	0,385
	ДЕ \bar{x} реаліз.	3,8	3,9	3,9	4,7	3,9	4,3
	ПЕ \bar{x} реаліз.	4,2	3,9	4,3	4,8	4,2	4,4

		<i>Продовж. табл. 3.2</i>					
Загальна вибірка	різниця \bar{x} реаліз.	0,4	0,0	0,4	0,1	0,4	0,1
	t-критерій	0,516	0,195	0,724	0,287	1,225	0,391
	ДЕ \bar{x} конфл.	-0,2	0,1	0,6	0,2	0,2	0,2
	ПЕ \bar{x} конфл.	0,3	0,1	0,5	0,3	0,4	0,2
	різниця \bar{x} конфл.	0,5	0,0	-0,1	0,1	0,2	0,0
	t-критерій	1,121	0,054	-0,916	0,547	0,347	0,140
	ДЕ \bar{x} знач.	3,4	3,5	3,9	4,0	3,7	3,7
	ПЕ \bar{x} знач.	4,3	3,7	4,4	4,0	4,4	3,8
	різниця \bar{x} знач.	0,9	0,2	0,5	0,0	0,7	0,1
	t-критерій	2,108*	0,371	1,710	0,054	2,816**	0,277
	ДЕ \bar{x} реаліз.	3,3	3,7	3,4	4,2	3,4	3,9
	ПЕ \bar{x} реаліз.	4,0	3,7	4,1	4,1	4,1	3,9
різниця \bar{x} реаліз.	0,7	0,0	0,7	-0,1	0,7	0,0	
t-критерій	1,750	0,121	2,720**	-0,041	3,201**	0,017	
ДЕ \bar{x} конфл.	0,1	0,1	0,5	0,1	0,3	0,1	
ПЕ \bar{x} конфл.	0,3	0,1	0,4	0,2	0,3	0,1	
різниця \bar{x} конфл.	0,2	0,0	-0,1	0,1	0,1	0,0	
t-критерій	0,791	0,206	-0,812	0,480	0,045	0,355	

Примітки: \bar{x} знач. – міра значущості цінностей; \bar{x} реаліз. – міра їх реалізації; \bar{x} конфл. – конфліктність реалізації цінностей; ДЕ – показники до експерименту, ПЕ. – показники після експерименту; * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

Однак, якщо у чоловіків різниця в показниках міри значущості екоцінностей майже не залежить від їхнього рівня освіченості, то у високоосвічених жінок ця різниця набагато суттєвіша, аніж у тих, хто має середню спеціальну освіту (відповідно, різниця \bar{x} знач. = 0,8 бали; різниця \bar{x} знач. = 0,2 бали). Отже, у високоосвічених жінок після психокорекції аксіологічні пріоритети спрямовуються на екологічну сферу.

Що стосується прогресу показників *міри реалізації екологічних цінностей*, то в осіб експериментальної групи виявлено їх значний приріст, в той час як у респондентів контрольної вибірки його немає (відповідно, різниця $\bar{x}_{\text{реаліз.}} = 0,7$ бали, різниця $\bar{x}_{\text{реаліз.}} = 0,0$ балів). При цьому в експериментальній групі чоловіки мають більший прогрес, аніж жінки (відповідно, різниця $\bar{x}_{\text{реаліз.}} = 0,9$ бали, різниця $\bar{x}_{\text{реаліз.}} = 0,4$ бали). Психокорекційний вплив тренінгу надихає представників сильної статі до активної реалізації екологічних цінностей у власному житті.

У респондентів обох груп (експериментальної та контрольної) не виявлено достовірного зменшення конфліктності здійснення екологічних цінностей в реальному житті.

Перевіркою достовірності виявлених відмінностей у вище зазначених показниках за допомогою t-критерію Стьюдента в осіб експериментальної групи виявлено таке:

- у дорослих осіб загальної вибірки (n=36) статистично значущими є зміни у показниках міри реалізації екологічних цінностей в реальному житті (t=3,201; p≤0,01) та значущості цих цінностей (t=2,816; p≤0,01);
- респонденти з вищою освітою (n=15), мають статистично значущі зміни у показниках міри значущості екоцінностей (t=2,108; p≤0,5);
- особи з середньою спеціальною освітою (n=21), мають значущі зміни у показниках міри реалізації екологічних цінностей в їхньому житті (t=2,720; p≤0,01);
- у чоловіків (n=19) статистично значущими є зміни у показниках міри реалізації екологічних цінностей в реальному житті (t=3,641; p≤0,001) та значущості цих цінностей (t=3,087; p≤0,01), при цьому це стосується показників міри лише в осіб (n=10) із середньою спеціальною освітою (відповідно, t=3,205; p≤0,01 та t=3,815; p≤0,01);
- у всіх жінок та тих чоловіків, які мають вищу освіту, статистично значущих зміни у вище зазначених показниках не знайдено.

Таким чином, констатовано більшу впливовість еколого-психологічного тренінгу на чоловіків, порівняно з жінками, та на осіб із середньою спеціальною освітою, порівняно з тими, хто має вищу освіту.

В осіб контрольної вибірки статистично значущих змін у показниках мір значущості, реалізації та конфліктності реалізації екологічних цінностей не виявлено.

Наступним етапом є дослідження різниці в показниках *екоцентричної спрямованості* дорослих людей, які входять до складу експериментальної та контрольної груп (див. табл. 3.3). В результаті аналізу різниці у показниках екоспрямованості респондентів експериментальної та контрольної груп виявлено таке:

1). Зафіксовано стрімке зростання в показниках екоспрямованості у дорослих осіб експериментальної групи. Різниця між показниками вище зазначеного феномену до експерименту та після нього становить $\bar{x} = 12,7$ балів, при цьому вона є більшою у чоловіків, аніж у жінок (відповідно, $\bar{x} = 14,5$ бали; $\bar{x} = 10,7$ бали). Внаслідок корекції в останніх значно підвищилися показники двох видів спрямованості: на спілкування й екоспрямованості. У чоловіків цей вплив виявився більш центрованим на екоцентричній спрямованості.

2). Виявлено значний вплив рівня освіти на показники екоспрямованості дорослих людей з експериментальної групи: в осіб, що мають середню спеціальну освіту різниця між показниками екоспрямованості значно більша, аніж у високоосвічених респондентів (відповідно, $\bar{x} = 16,2$ бали; $\bar{x} = 7,8$ бали). Вище зазначене підтверджує більшу впливовість психокорекційної роботи на розвиток екоцентричної спрямованості чоловіків, які мають середню спеціальну освіту.

3). Вагомим результатом психокорекційної роботи є той факт, що екоцентрична спрямованість дорослих осіб експериментальної групи перемістилася на одну позицію вище: з 3,7 рангу на 2,8 ранг серед чотирьох типів спрямованості особистості. При цьому різниця між рангами найвища у чоловіків, які мають середню спеціальну освіту, і становить 1,1 ранг.

Таблиця 3.3

**Динаміка показників екоцентричної спрямованості дорослих осіб
експериментальної та контрольної груп**

Вибірка	Позначення	Освіта респондентів					
		Вища		Середня спеціальна		Загалом	
		Показники екоцентричної спрямованості					
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Чоловіки	ДЕ \bar{x} (бали)	22,6	25,1	17,9	23,3	20,1	24,2
	ПЕ \bar{x} (бали)	31,3	27,3	37,5	26,7	34,6	27,0
	різниця у \bar{x}	8,7	2,2	19,6	3,4	14,5	2,8
	t-критерій	2,705*	0,655	5,071***	0,947	5,461***	0,926
	ДЕ ранг	3,8	3,7	3,9	3,7	3,9	3,7
	ПЕ ранг	3,2	3,6	2,8	3,5	3,0	3,6
	різниця рангів	0,6	0,1	1,1	0,2	0,9	0,2
Жінки	ДЕ \bar{x} (бали)	28,8	29,0	26,2	27,8	27,1	28,4
	ПЕ \bar{x} (бали)	35,2	30,2	39,3	30,4	37,8	30,3
	різниця у \bar{x}	6,4	1,2	13,1	2,6	10,7	1,9
	t-критерій	1,740	0,328	2,773*	0,557	3,305**	0,518
	ДЕ ранг	3,5	3,5	3,5	3,4	3,5	3,5
	ПЕ ранг	2,8	3,4	2,6	3,4	2,7	3,4
	різниця рангів	0,7	0,1	0,9	0,0	0,8	0,1
Загальна вибірка	ДЕ \bar{x} (бали)	25,1	27,1	22,2	25,6	23,4	26,6
	ПЕ \bar{x} (бали)	32,9	28,8	38,4	28,6	36,1	28,7
	різниця у \bar{x}	7,8	1,7	16,2	3,0	12,7	2,4
	t-критерій	3,082**	0,607	5,174***	0,599	5,873***	1,211
	ДЕ ранг	3,7	3,6	3,7	3,6	3,7	3,6
	ПЕ ранг	3,0	3,5	2,7	3,4	2,8	3,5
	різниця рангів	0,7	0,1	1,0	0,2	0,9	0,1

Примітки: ранг – ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості; ДЕ – показники до експерименту, ПЕ. – показники після експерименту; * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

4). Констатовано статистично значущі зміни у респондентів експериментальної групи ($n=36$) в показниках їхньої екоспрямованості ($t=5,873$; $p\leq 0,001$), що свідчить про ефективність методів, застосованих впродовж тренінгу. Вплив корекційної роботи є більш суттєвими у чоловіків ($t=5,461$; $p\leq 0,001$), аніж у жінок ($t=3,305$; $p\leq 0,01$), та в осіб з середньою спеціальною освітою ($t=5,174$; $p\leq 0,001$), порівняно з респондентами, які мають вищу освіту ($t=3,082$; $p\leq 0,01$). При цьому у жінок, які мають вищу освіту, статистично значущих змін у вище зазначених показниках не виявлено.

Отже, після психокорекційного впливу в осіб експериментальної групи виявлено більше тяжіння до екоспрямованості, аніж в осіб контрольної групи. При цьому, в останніх зберігається спрямованість на егоцентризм.

Таким чином, наявність достовірних змін у показниках складових екологічного світогляду та екоспрямованості респондентів експериментальної групи вказують на ефективність програми еколого-психологічного тренінгу, що спрямована на розвиток екологічної свідомості у дорослому віці.

Результати дослідження динаміки *кореляційних взаємозв'язків між показниками складових екологічного світогляду та екоцентричної спрямованості респондентів* експериментальної та контрольної груп відображено в таблиці 3.4.

Після тренінгу в осіб експериментальної вибірки послабилися кореляційні взаємозв'язки між елементами екологічного світогляду та екоспрямованістю. Це зумовлено тим фактом, що експериментальну групу складають респонденти виключно з низьким та середнім, що близький до низького, рівнями розвитку екологічності. Мотиваційна й аксіологічна сфери особистості з низьким рівнем розвитку її екологічної свідомості були узгодженими між собою. В результаті психокорекційного впливу доросла людина спрямовується від егоцентризму до екоцентризму, тому активніше реалізовує, а, значить, і задовольняє, в житті екологічні потреби. Внаслідок цього виникла деяка неузгодженість між показниками її екоспрямованості, цінностями та мірою задоволеності екологічними потребами, що є ознакою

продуктивного розвитку її екологічності. Виявлене вище відповідає загальним закономірностям психічного розвитку: нерівномірності та гетерохронності [174, с. 55].

Таблиця 3.4

Матриця динаміки взаємозв'язків між показниками екосвітогляду та екоспрямованості респондентів експериментальної та контрольної груп

Група респондентів	Час проведення дослідження	Показники кореляції (r)						
		Потреби – спрямованість	Потреби – значущість цінностей	Спрямованість – значущість цінностей	Потреби – реалізація цінностей	Спрямованість – реалізація цінностей	Потреби – конфліктність здійснення цінностей	Спрямованість – конфліктність здійснення цінностей
ЕГ	ДЕ	700***	351*	595***	419*	603***	-038	083
	ПЕ	275	295	554***	075	673***	294	-161
КГ	ДЕ	654***	326*	498**	354*	622***	018	0174
	ПЕ	587***	425**	470**	438**	517**	009	-096

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група, ДЕ – показники до експерименту, ПЕ – показники після експерименту.

У респондентів контрольної групи не виявлено істотної динаміки в кореляційних взаємозв'язках між відповідними показниками.

Наступним компонентом екологічної свідомості, динаміка якого розглядається, є *система екологічних ставлень особистості до Світу*, що складається з її інтегральної емпатії та особливостей самоствавлення.

Досліджуючи динаміку рівня розвитку емпатійності респондентів експериментальної та контрольної груп (див. табл. 3.5), знаходимо такі особливості:

1). Виявлено стрімке зростання рівня розвитку емпатійності дорослих

осіб експериментальної групи, який досяг $\bar{x} = 11,4$ бали і є більшим у жінок, аніж чоловіків (відповідно, $\bar{x} = 11,9$ балів, $\bar{x} = 11,1$ бали), та у респондентів з середньою спеціальною освітою, порівняно з високоосвіченими особами (відповідно, $\bar{x} = 13,9$ бали, $\bar{x} = 8,1$ бали). Жінки за своєю природою є більш схильними до взаємодії та співчуття, тому мають кращу здатність до прояву власної емпатійності, розвиток якої зумовлено психокорекційним впливом.

Таблиця 3.5

Динаміка розвитку інтегральної емпатії дорослих осіб експериментальної та контрольної груп (\bar{x} у балах)

Вибірка	Позначення	Освіта респондентів					
		Вища		Середня спеціальна		Загалом	
		Показники інтегральної емпатії					
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Чоловіки	ДЕ \bar{x}	11,6	12,4	11,1	13,0	11,3	12,7
	ПЕ \bar{x}	20,9	11,2	23,7	13,5	22,4	12,4
	різниця \bar{x}	9,3	-0,8	12,3	0,5	11,1	-0,3
	t-критерій	3,307*	0,905	4,126*	0,470	5,328*	0,387
Жінки	ДЕ \bar{x}	17,7	16,9	11,7	15,3	13,8	16,1
	ПЕ \bar{x}	23,8	19,2	26,7	18,0	25,7	18,6
	різниця \bar{x}	6,1	2,3	15,0	3,3	11,9	2,8
	t-критерій	1,732	0,755	6,580*	0,854	5,904*	0,541
Загальна вибірка	ДЕ \bar{x}	14,0	14,7	11,4	14,1	12,5	14,4
	ПЕ \bar{x}	22,1	15,2	25,3	15,8	23,9	15,5
	різниця \bar{x}	8,1	0,8	13,9	1,7	11,4	1,2
	t-критерій	5,304*	0,608	7,455*	1,254	7,762*	0,585

Примітки: 1. * – $p \leq 0,001$; 2. \bar{x} – середні арифметичні значення емпатії; 3. ДЕ – показники до експерименту, ПЕ – показники після експерименту

Дорослі особи, які мають середню спеціальну освіту, більшою мірою розкривають власний потенціал розвитку інтегральної емпатії, аніж

високоосвічені респонденти. Останні, ймовірно, більш підкорюються нормам престижу та схильні до кар'єризму, тому стримують прояви власної емпатійності.

У респондентів контрольної вибірки динаміка розвитку їхньої емпатійності є незначною ($\bar{X} = 1,2$ бали).

2). У зв'язку з тим, що в результаті констатувального дослідження виявлено деформацію в системі екологічних ставлень до Світу, для визначення статистичної значущості відмінностей середніх величин рівня інтегральної емпатії доречно використати t-критерій Стьюдента. В усіх групах осіб, які приймали участь в експерименті, виявлено статистично значущі зміни у вище зазначених показниках ($p \leq 0,001$). Винятком є жінки з вищою освітою, які менш всього виявилися сензитивними до корекції їхньої емпатійності. У респондентів контрольної групи значущих відмінностей середніх величин інтегральної емпатії не знайдено.

Результати розподілу даних за рівнями розвитку емпатійності досліджуваних (за методикою Л. П. Журавльової) наведено у таблиці 3.6. Дуже високого рівня інтегральної емпатії та антиемпатію у респондентів експериментальної (див. п. 2.2) та контрольної груп не виявлено.

Таблиця 3.6

**Динаміка рівнів емпатійності до та після експерименту в
контрольній та експериментальній групах**

Рівні	Експериментальна група (n=36)				Контрольна група (n=36)			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	0	0	1	2,8	0	0	0	0
Середній	5	13,9	33	91,7	9	25,0	11	30,6
Низький	28	77,8	2	5,6	25	69,4	22	61,1
Дуже низький	3	8,3	0	0	2	5,6	3	8,3

В результаті психокорекційного впливу в осіб експериментальної групи

виявлено досить позитивну динаміку рівня їхньої емпатійності. Значно збільшилась ($p \leq 0,001$) кількість респондентів, які мають середній рівень розвитку досліджуваного феномену: з 5 (13,9%) до 33 осіб (91,7%), що охоплює майже всю вибірку. Не виявлено жодного респондента з дуже низьким рівнем розвитку інтегральної емпатії. Низький рівень розвитку вище зазначеного феномену має 2 чоловіків (5,6%): один з них раннього дорослого віку з середньою спеціальною освітою, інший – періоду кризи середнього віку з вищою освітою. Високоосвічена жінка раннього дорослого віку розвинула власну емпатійність до її високого рівня.

Позитивну динаміку рівня емпатійності в респондентів експериментальної групи зумовлено вдалим використанням змісту 3 – 5 етапів психокорекційної роботи, що проведено впродовж 5 – 7 зустрічей еколого-психологічного тренінгу (див. п. 3.2). Наслідком розвитку емпатійності особистості в напрямку від її нижчих до вищих рівнів, що передбачено структурою тренінгу, є досягнення прогресу в екологічній свідомості дорослої людини.

Що стосується осіб контрольної групи, констатовано незначну динаміку рівня їхньої емпатійності.

Наступним елементом системи ставлень особистості до Світу, динаміка якого досліджується, є особливості *самоствавлення*. Результатом аналізу є виявлення позитивної динаміки розвитку особливостей самоствавлення респондентів експериментальної групи (див. табл. 3.7).

Виявлено стрімкий ріст показників ознак самоствавлення, що відносяться до діапазону самоповаги [131] респондентів експериментальної групи. Досить вагому різницю знайдено в показниках дзеркального Я ($\bar{x} = 1,3$ бали), самоцінності ($\bar{x} = 1,0$ бали), самовпевненості ($\bar{x} = 0,9$ бали) та самоприйняття ($\bar{x} = 0,8$ бали).

Важливим є виявлення значного зменшення показників за шкалами – ознаками, що відносяться до діапазону самознищення [131] дорослих осіб експериментальної групи: внутрішньої конфліктності ($\bar{x} = -0,9$ бали) та

самозвинувачення ($\bar{x} = -0,9$ бали). Внаслідок психокорекційного впливу (2 – 3 етапи тренінгу) респонденти експериментальної групи набувають внутрішню гармонію, психологічний комфорт та благополуччя.

Таблиця 3.7

Динаміка особливостей самоствавлення дорослих осіб експериментальної та контрольної груп (у балах)

Значення шкал – ознак самоствавлення	Група респондентів							
	Експериментальна				Контрольна			
	ДЕ	ПЕ	Різн.	t	ДЕ	ПЕ	Різн.	t
Закритість	5,8	5,7	-0,1	-0,526	5,9	6,1	0,2	0,689
Внутрішня конфліктність	5,4	4,5	-0,9	-2,943**	6,0	6,3	0,3	0,824
Самозвинувачення	5,2	4,3	-0,9	-3,028**	5,1	5,0	-0,1	-0,497
Самовпевненість	6,3	7,2	0,9	2,927**	6,5	6,6	0,1	0,518
Самокерівництво	6,8	7,4	0,6	1,774	6,2	6,2	0,0	0,022
Дзеркальне Я	5,4	6,7	1,3	4,405***	6,4	6,5	0,1	0,607
Самоцінність	6,1	7,1	1,0	2,542*	5,9	6,1	0,2	0,645
Самоприйняття	6,4	7,2	0,8	2,604*	6,1	6,2	0,1	0,701
Самоприв'язаність	5,9	6,2	0,3	0,871	6,2	6,8	0,6	1,854

Примітки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група, ДЕ – показники до експерименту, ПЕ – показники після експерименту, Різн. – різниця у показниках, t – t-критерій Стьюдента.

Перевірка достовірності виявлених відмінностей в показниках особливостей самоствавлення особистості за допомогою t-критерію Стьюдента показала, що в дорослих осіб експериментальної групи ($n=36$) статистично значущими є зміни у показниках дзеркального Я ($t=4,405$; $p \leq 0,001$), самозвинувачення ($t=-3,028$; $p \leq 0,01$), внутрішньої конфліктності ($t=-2,943$; $p \leq 0,01$), самовпевненості ($t=2,927$; $p \leq 0,01$), самоприйняття ($t=2,604$; $p \leq 0,05$) та

самоцінності ($t=2,542$; $p \leq 0,05$). У респондентів контрольної вибірки статистично значущі зміни у показниках їхнього самоставлення не виявлено.

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до висновку про існування значно більшого прогресу в показниках елементів системи екологічних ставлень особистості до Світу респонденти експериментальної групи, порівняно з особами контрольної групи.

Досліджуючи *особливості динаміки кореляційних взаємозв'язків між елементами системи ставлень особистості до Світу*, що виявлено в респондентів експериментальної та контрольної груп (див. табл. 3.8), отримуємо наступне:

Таблиця 3.8

Динаміка кореляційних взаємозв'язки між показниками компонентів системи екоставлень до Світу в осіб експериментальної та контрольної груп

Група респондентів	Час проведення дослідження	Показники кореляції (r)								
		емпатійність – закритість	емпатійність – внутрішня конфліктність	емпатійність – самозвинування	емпатійність – самовпевненість	емпатійність – самокерівництво	емпатійність – дзеркальне Я	емпатійність – самоцінність	емпатійність – самоприйняття	емпатійність – самоприв'язаність
ЕГ	ДЕ	-026	377*	292	040	-053	-329*	132	057	-364*
	ПЕ	288	369*	151	067	-088	-164	154	-002	022
КГ	ДЕ	088	405*	312	028	135	-331	087	-027	-304
	ПЕ	121	420*	329	143	178	-326	-019	-183	-257

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група, ДЕ – показники до експерименту, ПЕ – показники після експерименту.

1). Після тренінгу в осіб експериментальної вибірки послабилися кореляційні взаємозв'язки між елементами системи їхніх ставлень до Світу. Це є наслідком нерівномірності психічного розвитку, про що було зазначено вище. На жаль, зберігаються кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та внутрішньої конфліктності, які мають респонденти до і після тренінгу (відповідно, $r=0,377$, $p\leq 0,05$; $r=0,369$, $p\leq 0,05$), що зумовлює необхідність в проведенні додаткового психокорекційного впливу на досліджуваних.

2). Зникли зворотні кореляційні взаємозв'язки між показниками рівня інтегральної емпатії та самоприв'язаності особистості (відповідно, $r=-0,364$, $p\leq 0,05$; $r=0,022$). Впродовж тренінгу в дорослих людей виникло бажання удосконалювати власне «Я» [131], що зумовлюється включенням їх до процесу саморозвитку. Так як саморозвиток особистості визнано внутрішньою умовою розвитку її екологічної свідомості (див. п. 1.3), вище описаний факт експериментально підтверджує гіпотезу нашого дослідження.

3) В осіб контрольної групи кореляційні взаємозв'язки між показниками рівня емпатійності та самоприв'язаності залишаються майже стабільними, що свідчить про відсутність розвитку системи їхніх екологічних ставлень до Світу.

Отже, дослідженням експериментально підтверджено позитивну динаміку показників елементів системи ставлень особистості до Світу, що зумовлено психокорекцією відповідних умов її розвитку.

Що стосується *особливостей динаміки кореляційних взаємозв'язків між показниками компонентів екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення* дорослих осіб експериментальної та контрольної груп, виявлено наступне (див. дод. Н.3):

1). У респондентів експериментальної групи до проведення експерименту знайдено негативні кореляційні взаємозв'язки між показниками міри задоволеності екологічними потребами та таких особливостей самоставлення: самоприйняття ($r=-0,388$, $p\leq 0,05$), дзеркальним Я ($r=-0,371$, $p\leq 0,05$). Після проведення експерименту в дорослих осіб цей взаємозв'язок стає більш позитивним та не є достовірним (відповідно, $r=-0,219$; $r=0,170$). Цей факт

підтверджує значущість еколого-психологічного тренінгу для гармонізації компонентів екологічної свідомості особистості.

2). Значно зменшено значущість кореляційних взаємозв'язків між показниками внутрішньої конфліктності особистості та мірою реалізації екоцінностей (відповідно, $r=0,383$, $p\leq 0,05$; $r=0,313$), екоспрямованістю (відповідно, $r=0,368$, $p\leq 0,05$; $r=0,054$). Дорослі люди, що мають достатній рівень розвитку екологічності, позбавлені внутрішньої конфліктності.

3). Виявлено позитивну динаміку достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками емпатійності та екоспрямованості (відповідно, $r=-0,001$; $r=0,401$, $p\leq 0,05$), міри значущості екоцінностей (відповідно, $r=-0,226$; $r=0,380$, $p\leq 0,05$), та міри реалізації екоцінностей (відповідно, $r=-0,101$; $r=0,385$, $p\leq 0,05$). Це свідчить про значний вплив психокорекційної роботи на появу узгодженості між елементами екологічної свідомості дорослої особи.

У респондентів контрольної вибірки не виявлено істотної динаміки між показниками досліджуваних феноменів.

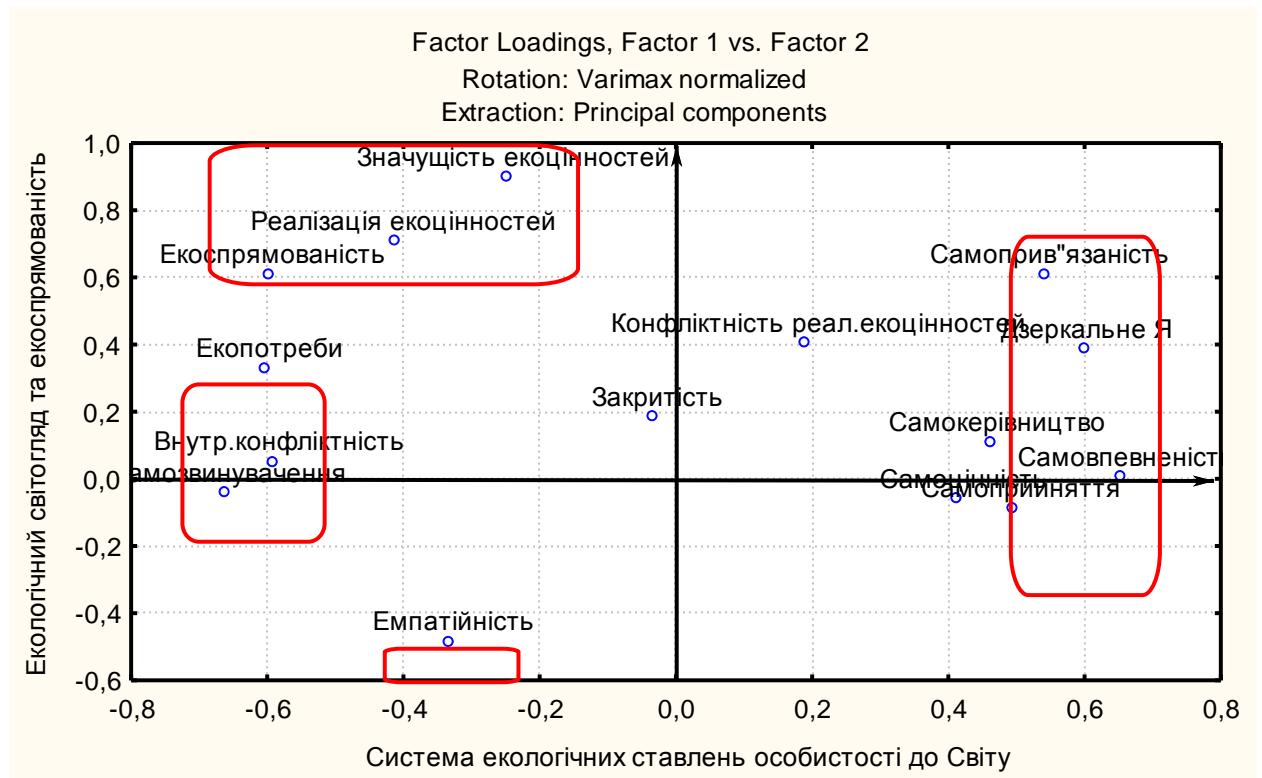

Рис. 3.1. Факторна модель внутрішньої системної організації екологічної свідомості дорослих осіб до формувального експерименту

Вивчаючи динаміку узгодженості між компонентами екологічної свідомості дорослої особи до та після експерименту, звертаємося до факторного аналізу (див. рис. 3.1 та рис. 3.2). З рисунку 3.1 видно, що респонденти експериментальної групи до тренінгу мали біполярну систему екологічних ставлень до Світу, де з негативного боку виступає їхня внутрішня конфліктність і самозвинувачення, а з позитивного – самовпевненість, дзеркальне Я, самоприйняття, самоприв'язаність. При цьому їхня емпатійність є виокремленою, незалежною від інших компонентів системи екологічних ставлень особистості до Світу та займає протилежну позицію відносно складових екологічного світогляду та екоцентричної спрямованості.

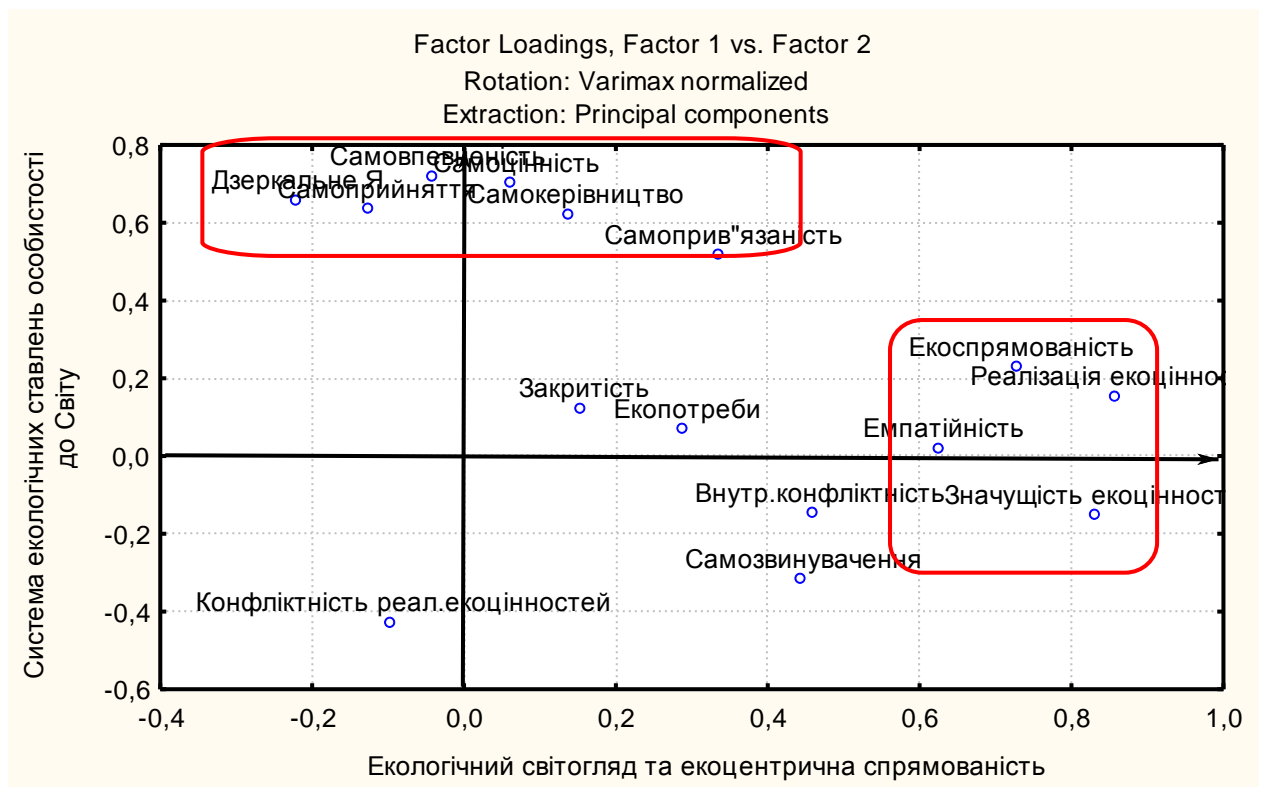

Рис. 3.2. Факторна модель внутрішньої системної організації екологічної свідомості дорослих осіб після формувального експерименту

В результаті психокорекції (рис. 3.2) констатовано більшу заповненість позитивного полюсу системи екологічних ставлень особистості до Світу, до якого долучилися такі характеристики самоствлення дорослої особи: самокерівництво та самоцінність. Емпатійність дорослої людини стала достовірно взаємопов'язаною з компонентами її екологічного світогляду

(значущістю та реалізацією екологічних цінностей) та екоцентричною спрямованістю.

Отже, результатом психокорекції є набуття дорослою особою високої емпатійності, здатності до самоцінності, самокерівництва та внаслідок цього більшої узгодженості внутрішньої системної організації її екологічної свідомості.

Останнім феноменом, динаміку якого досліджено, є *особливості самоактуалізації* дорослої людини, суб'єктивної внутрішньої умови розвитку її екологічності (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Динаміка особливостей самоактуалізації осіб експериментальної та контрольної груп (у балах)

Значення шкал – ознак самоактуалізації	Група респондентів							
	Експериментальна				Контрольна			
	ДЕ	ПЕ	Різн.	t	ДЕ	ПЕ	Різн.	t
Загальний рівень	46,9	53,9	7,0	2,684*	47,8	48,3	0,5	0,099
Орієнтація в часі	48,1	55,3	7,2	2,741**	51,2	52,1	0,9	0,103
Цінності	42,8	50,9	8,1	2,409*	45,6	47,0	1,4	0,079
Ставлення до природи людини	37,2	51,1	13,9	3,785***	45,1	48,4	3,3	0,324
Потреби у пізнанні	48,9	54,0	5,1	0,824	50,2	50,5	0,3	0,054
Креативність	42,2	47,7	5,5	2,210*	50,1	48,2	-0,9	-0,099
Автономність	47,9	52,6	4,7	1,523	46,8	47,0	0,2	0,017
Спонтанність	43,2	52,5	9,3	2,529*	42,9	44,9	2,0	1,208
Саморозуміння	49,7	57,0	7,3	1,913	47,5	46,1	-1,4	-0,578
Аутосимпатія	46,1	52,5	6,4	0,727	49,1	47,6	-2,5	-1,145
Контактність	49,7	56,1	6,4	2,193*	48,6	51,9	2,3	0,044
Гнучкість у спілкуванні	49,7	54,4	4,7	1,504	46,7	48,4	1,7	0,222

Примітки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; ДЕ – до експерименту, ПЕ – після експерименту, Різн. – різниця у показниках, t – t-критерій Стьюдента.

У респондентів експериментальної групи виявлено позитивну динаміку розвитку всіх показників особливостей самоактуалізації, зокрема її загального рівня, який збільшився на 7,0 бали. Виявлено найбільшу різницю в показниках наступних ознак самоактуалізованої особистості: ставлення до природи людини ($\bar{x} = 13,9$ бали), спонтанності ($\bar{x} = 9,3$ бали), цінностей ($\bar{x} = 8,1$ бали), саморозуміння ($\bar{x} = 7,3$ бали), орієнтації в часі ($\bar{x} = 7,2$ бали). В результаті психокорекційного впливу доросла людина набуває віру в людей та могутність людських можливостей; впевненість в собі і довіру до навколишнього світу; прагнення до гармонійного буття і здорових стосунків з оточуючими; чутливість, сензитивність людини до власних бажань і потреб; розуміння екзистенціальної цінності життя «тут і тепер»; здатність до насолоди актуальним моментом [114].

Перевірка достовірності виявлених відмінностей в показниках особливостей самоактуалізації особистості виявила, що у дорослих осіб експериментальної групи ($n=36$) статистично значущими є зміни у показниках ставлення до природи людини ($t=3,785$; $p\leq 0,001$), орієнтації в часі ($t=2,741$; $p\leq 0,01$), загального рівня самоактуалізації ($t=2,684$; $p\leq 0,01$), спонтанності ($t=2,529$; $p\leq 0,05$), цінностей ($t=2,409$; $p\leq 0,5$), креативності ($t=2,210$; $p\leq 0,05$) та контактності ($t=2,193$; $p\leq 0,05$). Саме ці якості самоактуалізованої особистості зумовлюють розвиток її екологічної свідомості внаслідок психокорекційної роботи. У респондентів контрольної вибірки статистично значущі зміни у показниках їхньої самоактуалізації не виявлено.

Нарешті, виявлено *особливості динаміки кореляційних взаємозв'язків між показниками шкал самоактуалізації та компонентів екосвідомості* респондентів експериментальної та контрольної групи (див. дод. П.3).

Внаслідок проведеного експерименту знайдено позитивну динаміку кореляційних взаємозв'язків між показниками вище зазначених феноменів. Значущим прогресом є зникнення негативних кореляційних взаємозв'язків між показниками екоспрямованості та цінностями (відповідно, $r=-0,380$; $p\leq 0,05$; $r=0,037$); поява достовірних кореляційних взаємозв'язків між наступними

показниками: міри значущості екоцінностей та вищими людськими цінностями ($r=0,334$, $p \leq 0,05$), екоспрямованості та загальним рівнем самоактуалізації ($r=0,410$, $p \leq 0,05$), екоспрямованості та креативності ($r=0,567$, $p \leq 0,001$), екоспрямованості та контактності ($r=0,360$, $p \leq 0,05$). Ці факти доводять позитивний вплив психокорекційної роботи на розвиток екологічної свідомості дорослої особи.

У респондентів контрольної групи не виявлено статистично значущої динаміки кореляційних взаємозв'язків між відповідними показниками.

Звертаючись до факторного аналізу зумовленості розвитку екологічного світогляду та екоспрямованості особистості особливостями її самоактуалізації до (див. рис. 3.3) та після (див. рис. 3.4) формувального експерименту, виявлено наступне:

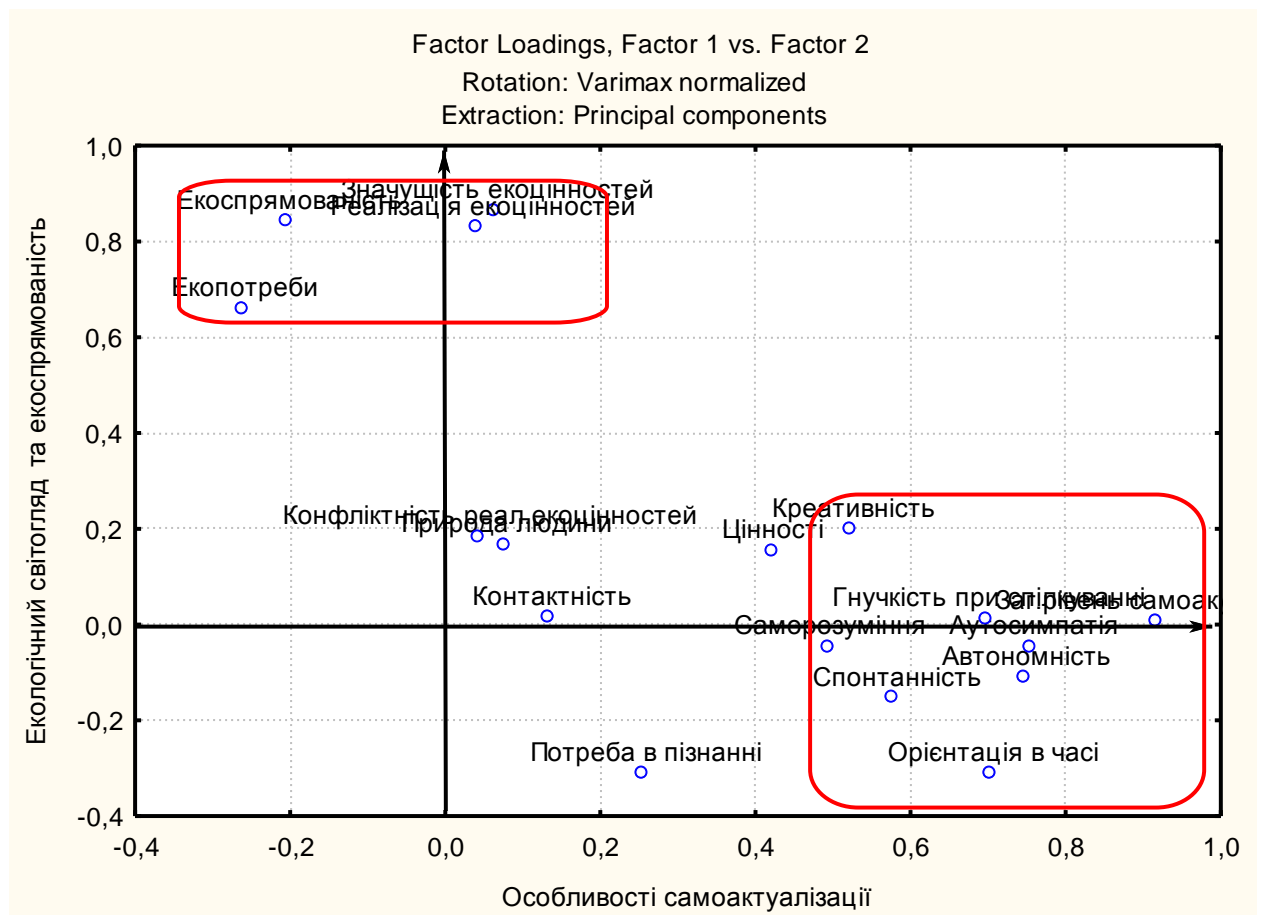

Рис. 3.3. Факторна модель зумовленості розвитку екологічного світогляду та екоспрямованості особистості особливостями її самоактуалізації до експерименту

1). Після психокорекції самоактуалізація набула більшої змістовності. В якості внутрішніх умов розвитку екологічності виступили вищі людські цінності.

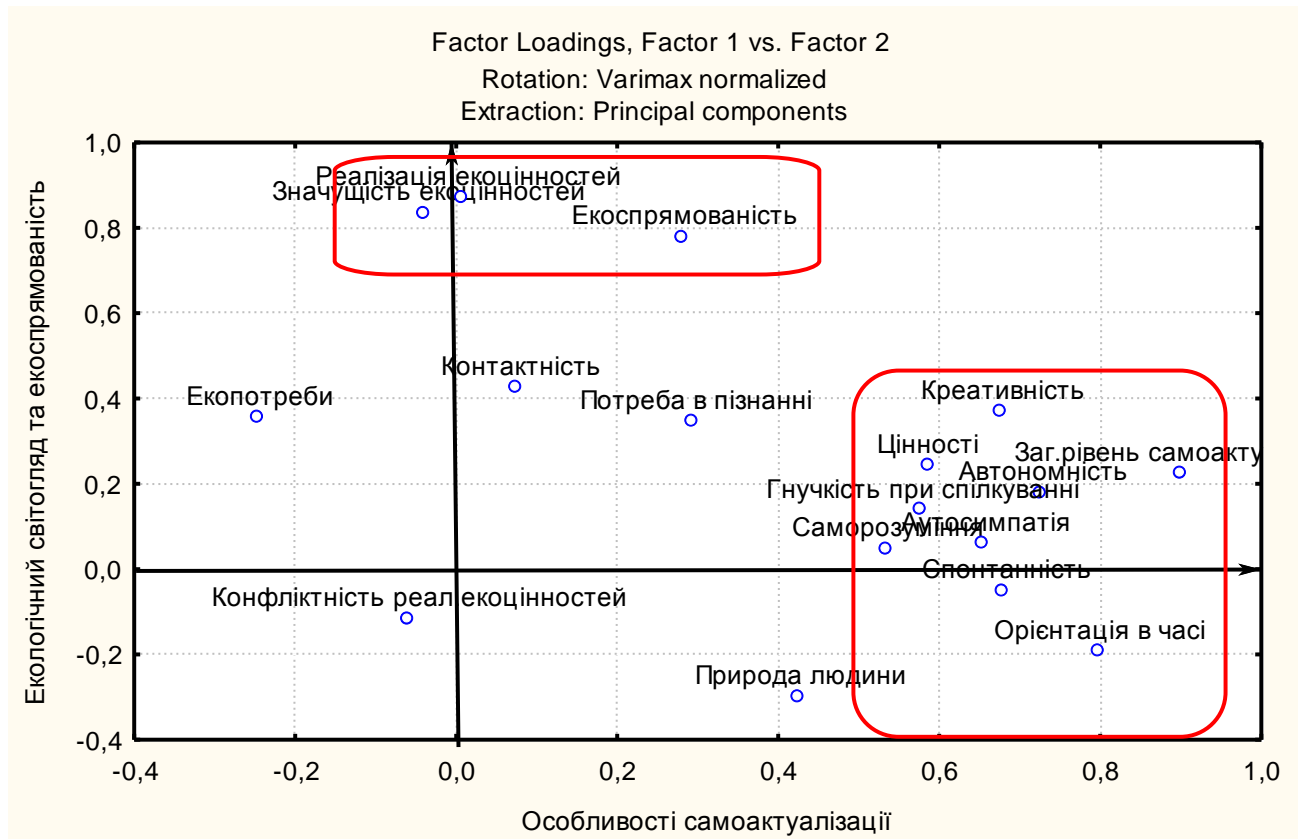

Рис. 3.4. Факторна модель зумовленості розвитку екологічного світогляду та екоспрямованості особистості особливостями її самоактуалізації після експерименту

2) Міра задоволеності екологічних потреб особистості стала незалежною, втратила долученість до її екологічного світогляду. Ймовірно, це пояснюється тим, що в результаті акцентованої екоспрямованості дорослої особи впродовж тренінгу її екологічні потреби задовільнилися.

Отже, результатом психокорекційної роботи стала зумовленість розвитку екологічної свідомості особистості такими особливостями самоактуалізації дорослої особи: її загальним рівнем, орієнтацією в часі, вищими людськими цінностями, креативністю, автономністю, спонтанністю, саморозумінням, аутосимпатією, гнучкістю при спілкуванні.

В результаті дослідження не виявлено статистично значущої динаміки кореляційних взаємозв'язків між показниками елементів системи екологічних

ставлень особистості до Світу та шкал самоактуалізації в осіб контрольної групи. Така динаміка спостерігається у респондентів експериментальної групи (див. дод. Р.3). З'являються нові достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками емпатійності та наступних ознак самоактуалізації особистості: її загального рівня ($r=0,392$, $p\leq 0,05$), цінностей ($r=0,437$, $p\leq 0,01$), ставлення до природи людини ($r=0,342$, $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,373$, $p\leq 0,05$). Констатовано нові достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками загального рівня самоактуалізації та самоцінності ($r=0,377$, $p\leq 0,05$), аутосимпататії та дзеркального Я ($r=0,345$, $p\leq 0,05$).

Вищезазначені факти є ознакою пробудження в дорослої людини здатності до самоактуалізації та гармонізації всіх компонентів її екологічної свідомості.

Прослідкувати вплив особливостей самоактуалізації на розвиток компонентів системи ставлень особистості до Світу можна за допомогою факторного аналізу (див. рис. 3.5 і 3.6).

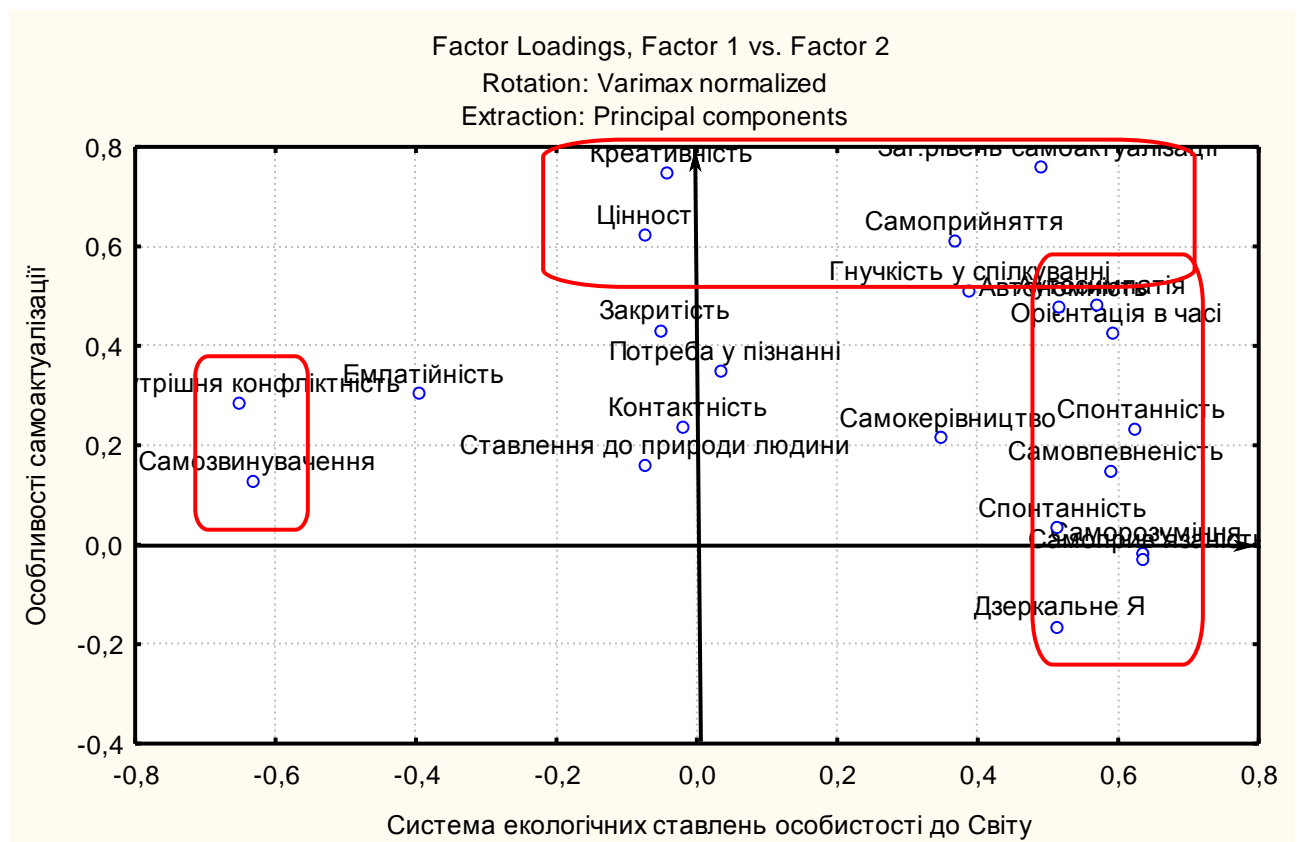

Рис. 3.5. Факторна модель зумовленості розвитку системи екологічних ставлень особистості характеристиками її самоактуалізації до експерименту

На рисунку 3.5 видно, як емпатійність виокремлено за межі визначених факторів, в той час як після експерименту (див. рис. 3.6) вище зазначений феномен є об'єднаним з низкою ознак самоактуалізації особистості: її загальним рівнем, цінністю, креативністю, автономністю.

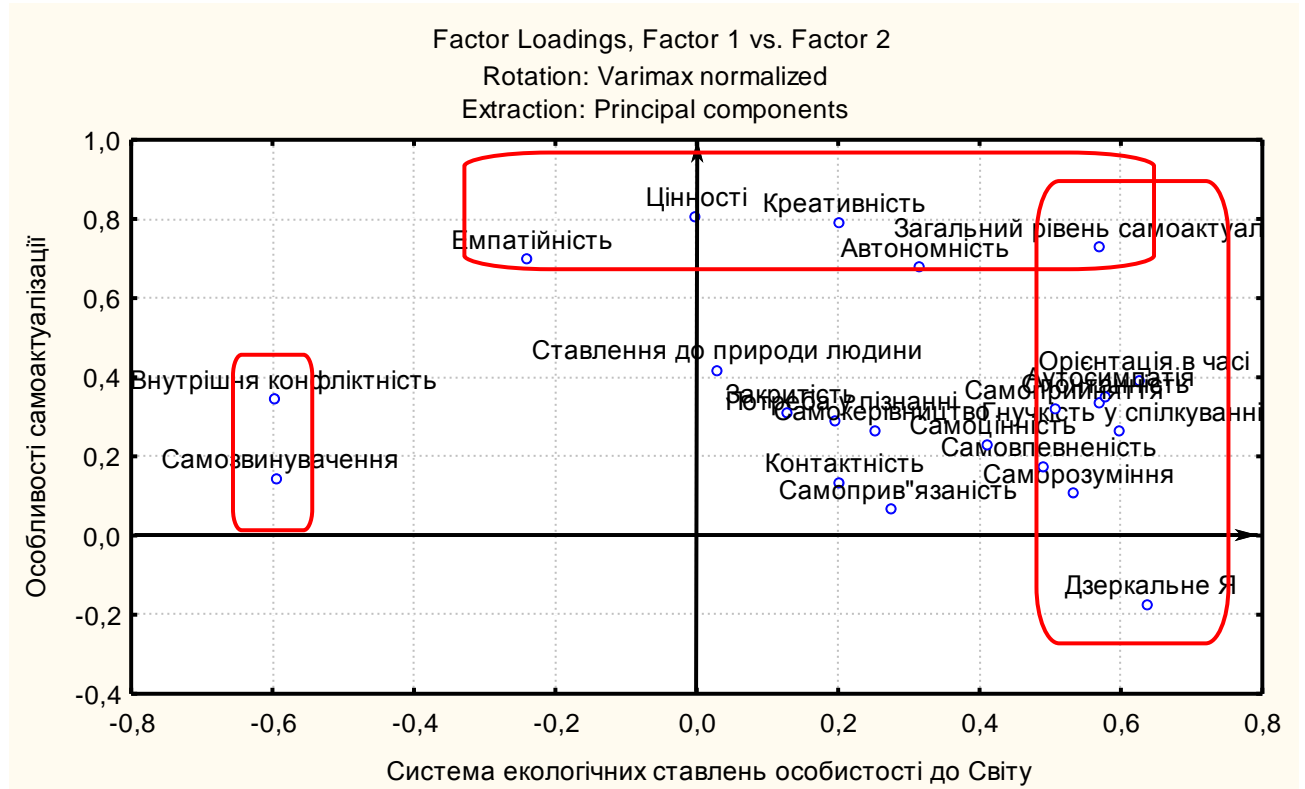

Рис. 3.6. Факторна модель зумовленості розвитку системи екологічних ставлень особистості характеристиками її самоактуалізації після експерименту

Другим фактором визначено вплив загального рівня самоактуалізації особистості, її орієнтації в часі, саморозуміння, аутосимпатії та гнучкості у спілкуванні на розвиток таких компонентів системи її екологічних ставлень до Світу: самовпевненості, самокерівництва, дзеркального Я, самоприйняття, спонтанності.

Знайдено суттєву зміну у внутрішній структурі самоствавлення дорослої людини. Якщо до формуального експерименту самоприв'язаність особистості була включеною до позитивного полюсу її самоствавлення та мала зв'язок з ознаками самоактуалізації, то після корекції вище зазначений феномен виокремлено за межі факторів. Доросла людина внаслідок психокорекції

отримує високу готовність до саморозвитку та відкритість до нового досвіду. Це свідчить про те, що тренінг актуалізував вчинкову активність особистості, викликав у неї бажання до духовного й особистісного зростання та, як наслідок, підвищив її екологічність.

Результатами факторного аналізу підтверджено збільшення значущості ролі особливостей самоактуалізації особистості в якості внутрішньої умови розвитку екологічності дорослої особи, що зумовлено психокорекційним впливом еколого-психологічного тренінгу. Гіпотезу нашого дослідження доведено.

Завершальним етапом дослідження посткорекційної динаміки базових компонентів та умов розвитку екологічної свідомості є виокремлення рівнів розвитку екологічності (див. п. 2.4), які мають респонденти експериментальної та контрольної груп (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Динаміка рівнів розвитку екологічної свідомості до та після експерименту в респондентів експериментальної та контрольної групах

Рівні	Експериментальна група (n=36)				Контрольна група (n=36)			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	0	0	4	11,1	0	0	0	0
Середній	12	33,3	30	83,3	14	38,9	16	44,4
Низький	24	66,7	2	5,6	22	61,1	20	55,6

Виявлено істотну динаміку розвитку екологічності респондентів експериментальної групи. В результаті посткорекційного впливу переважна більшість з них (61,1%) підвищила рівень розвитку екологічної свідомості з низького до середнього. При цьому не виявлено тих дорослих осіб, хто має розбалансованість між базовими компонентами екологічної свідомості, що свідчить про гармонійність розвитку їхньої екологічності.

Серед респондентів експериментальної групи виявлено 4 жінок (11,1%), які підвищили свій рівень екологічності з середнього на високий: дві з них, що

переживають кризу середнього віку, одна жінка – середньої дорослості та ще одна зріла жінка. Закономірним є той факт, що всі вони мають середню спеціальну освіту.

Лише 2 чоловіків (5,6%) експериментальної групи залишилися на низькому рівні розвитку їхньої екологічної свідомості: один з них раннього дорослого віку із середньою спеціальною освітою, другий – високоосвічений, ранньої дорослості. Найслабшою ланкою їхньої екологічності виявлено низьку емпатійність, показники якої у першого незначно зросли, а у другого залишилися незмінними.

У респондентів контрольної групи визначено недостовірну динаміку рівнів їхньої екологічної свідомості.

Отже, дослідження посткорекційної динаміки базових компонентів екологічної свідомості, яку виявлено статистично значущою у респондентів експериментальної групи, дозволяє дійти висновку про вірність припущення щодо визначення умов її розвитку.

Висновки до третього розділу

Метою психокорекційної програми, зміст якої було впроваджено на заняттях еколого-психологічного тренінгу, є розвиток екологічної свідомості особистості на основі актуалізації та розвитку її внутрішніх умов (вчинкової активності): прагнення до саморозвитку, системного світосприймання та усвідомленої потреби в самоактуалізації.

Розробка та впровадження психокорекційної програми з розвитку екологічної свідомості дорослої особи та аналіз отриманих результатів дозволили констатувати наступне:

1. Експериментально підтверджено статистично значущу позитивну динаміку показників екологічного світогляду, екоцентричної спрямованості та системи екологічних ставлень особистості до Світу, які зумовили конструктивний розвиток її екологічної свідомості.

2. Виявлено процес певної гармонізації внутрішньої взаємодії між

базовими компонентами екологічної свідомості (екологічним світоглядом, екоцентричною спрямованістю та системою ставлень особистості до Світу).

3. Констатовано вплив рівня освіченості особистості в дорослому віці на її сензитивність до психокорекції в умовах еколого-психологічного тренінгу. Ця сензитивність є більш достовірною в дорослих людей з середньою спеціальносензитивною освітою, порівняно з високоосвіченими респондентами.

4. Знайдено статеву та гендерну диференціації за результатами психокорекційного впливу. Впродовж тренінгової роботи у жінок достовірно підвищилися показники двох видів спрямованості – на спілкування та екоспрямованості. Водночас, у чоловіків цей вплив був більш центрованим на екоцентричній спрямованості.

5. Підтверджено більшу впливовість психокорекційної роботи на розвиток рівня екологічного світогляду та вчинкового потенціалу (екоцентричної спрямованості) чоловіків, що мають середню спеціальну освіту, порівняно з жінками та високоосвіченими респондентами.

6. Експериментально підтверджено гіпотезу нашого дослідження: наявність системного світосприймання, прагнення до саморозвитку та самоактуалізації дорослої людини є суб'єктивними внутрішніми умовами, а статева приналежність, гендерні стереотипи, вікові особливості та рівень освіченості – об'єктивними умовами розвитку її екологічної свідомості.

Зміст третього розділу відображено у наступних публікаціях автора:

1. Романова М. К. Розвиток екологічної свідомості в онтогенезі як чинник особистісного зростання / Марина Костянтинівна Романова // Наука і освіта. – 2014. – № 5/СХХІІ. – С. 68–74.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми особливостей розвитку екологічної свідомості особистості в дорослому віці та психологічних умов її розвитку. Реалізовано інтегративний підхід до розуміння феноменології, структури та динаміки екологічної свідомості, особливостями якого є: визнання людини невід'ємною частиною Природи; розширення меж екосвідомості до її універсального рівня і на цьому підґрунті трансформацію розуміння смислу «Природи» до цілого «Світу» (самого себе, оточуючих людей, об'єктів природи, Всесвіту); дослідження духовного виміру екологічної свідомості. Теоретично виокремлено та емпірично досліджено структурні компоненти екологічної свідомості, її об'єктивні й суб'єктивні, зовнішні й внутрішні умови розвитку.

1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми екологічної свідомості, що спрямовані на дослідження її співвіднесення з індивідуальною та суспільною свідомостями, її феноменології, структури, властивостей, функцій, форм і видів, детермінант, а також використання самого феномена як умови, чинника попередження екологічної кризи, виживання земної цивілізації, а також морального розвитку, особистісного зростання, досягнення духовної досконалості тощо є суперечливими і потребують подальшого дослідження на основі інтегративного підходу.

2. Екологічна свідомість – це специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ».

Екологічна свідомість є системним структурним утворенням. Її базовими компонентами є екологічний світогляд, який репрезентується екологічними потребами та екологічними цінностями, вчинковий потенціал (екоцентрична

спрямованість) та система екологічних ставлень особистості до Світу (емпатійні ставлення та самоставлення). Елементи екологічного світогляду, вчинкового потенціалу та екологічних ставлень особистості до Світу утворюють гармонійну й цілісну систему.

3. Розвиток екологічної свідомості дорослої людини зумовлюється об'єктивними внутрішніми (вікові особливості, статеві приналежності) і зовнішніми (мега-, макро-, мезо-, мікросоціуми, що репрезентуються рівнем освіченості й гендерними стереотипами) та суб'єктивними внутрішніми чинниками. Базовою суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку екологічної свідомості дорослої людини є її вчинкова активність, що проявляється через наявність в неї системного світосприймання, усвідомленої потреби в самоактуалізації та прагнення до саморозвитку.

4. Емпірично виявлено, що розвиток екологічної свідомості особистості здійснюється відповідно до закономірностей психічного розвитку, зокрема його прогресу/регресу, нерівномірності, гетерохронності, кумулятивності.

Інтегративний підхід до вивчення екологічної свідомості передбачає дихотомічність її розвитку внаслідок продуктивного або деструктивного напрямів розвитку особистості на кожному з онтогенетичних етапів та обумовлення її розвитку особливостями особистісного та духовного зростання впродовж шести стадій розвитку свідомості (фізичної, особистісної, міжособистісної, соціальної, конвенційної, універсальної). Духовний вимір свідомості дозволяє особистості виходити за межі системи «людина – природа», наповнюючи гармонією будь-які стосунки: з самою собою, оточуючими людьми, об'єктами природи. В процесі розвитку особистості духовний вимір її екосвідомості суб'єктно актуалізується, особистісно самоосягається, індивідуально стається та вчинково утверджується. Завдяки цьому екологічна свідомість досягає найвищого рівня розвитку – універсального.

5. Констатовано наступні вікові особливості розвитку екологічної свідомості: а) виявлено позитивну онтогенетичну динаміку розвитку мір

задоволеності екопотреб, значущості й реалізації екоцінностей в реальному житті (з віком збільшується їх актуалізація та значущість для особистості, знижується конфліктність їх реалізації, що свідчить про більш високий рівень прояву поведінково-вчинкового аспекту, який є характерним для достатньо розвинених міжособистісної та соціальної стадій розвитку її екологічної свідомості); б) підтверджено значущість періоду кризи середнього віку для особистісної еколого-гуманістичної трансформації та розвитку універсального (найвищого) рівня екоосвідомості; в осіб, які переживають кризу середнього віку, знайдено наявність найвищого рівня розвитку інтегральної емпатії, що проявляється в їх схильності до реального сприйняття суб'єктам навколишнього світу; в) екоцентрична спрямованість у переважній більшості дорослих поступається місцем іншим типам спрямованості – на себе, на справу, на спілкування; г) у зрілому дорослому віці під впливом процесів універсалізації суб'єктності розвивається екоцентрична спрямованість, внаслідок чого екологічна свідомість особистості досягає (за умови успішного подолання кризи середини життя) універсального рівня розвитку; д) виявлено негативну тенденцію в розвитку таких деструктивних ознак самоствавлення дорослої особи як закритість, внутрішня конфліктність, самозвинувачення одночасно з позитивною динамікою в розвитку її самоприйняття і самоприв'язаності; е) виокремлено три рівні розвитку екологічної свідомості дорослих осіб: високий, середній, низький, – при цьому встановлено, що більшість респондентів має середній рівень розвитку їхньої екологічності (70,4%).

6. Існує статеві диференціації особливостей та умов розвитку екологічної свідомості: експериментально виявлено вищі показники розвитку екоосвідомості у жінок, аніж у чоловіків, проте, екологічна свідомість чоловіків є більш гармонійною та сензитивною до психокорекційних впливів, порівняно з жінками.

7. Розвиток екологічної свідомості особистості в дорослому віці обумовлюється рівнем її освіченості. Високоосвіченим особистостям притаманний більш високий рівень розвитку її екологічної свідомості,

порівняно з людьми, які мають середню спеціальну освіту. Впродовж усього онтогенезу в осіб з вищою освітою показники екоświadомості вищі, аніж у респондентів, які мають середню спеціальну освіту. Високоосвічені дорослі люди мають більш позитивне інтегральне почуття «за» власне Я, порівняно з особами, які мають середню спеціальну освіту. Водночас, респонденти з середньою спеціальною освітою є більш сензитивними до психокорекції екологічної свідомості, порівняно з високоосвіченими особами.

8. Експериментально доведено, що індивідуальні особливості самоактуалізації особистості є вагомою суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку її екологічності. Особистість з високорозвиненою екологічною свідомістю має такі особливості самоактуалізації: достатній рівень її розвитку, вміння орієнтуватися в часі, позитивне ставлення до природи людини, орієнтацію на вищі людські цінності, креативність, саморозуміння, аутосимпатію, спонтанність.

9. Корекційно-розвивальна програма, що апробована в умовах еколого-психологічного тренінгу, враховує вікові, статеві особливості розвитку екологічної свідомості у дорослому віці, освіченість особи та спрямована на розвиток усіх компонентів екоświadомості на основі актуалізації, розвитку вчинкової активності особистості. Результатом ефективності корекційно-розвивального впливу стали позитивні статистично значущі зміни в показниках базових компонентів екологічної свідомості особистості, її гармонізація, достовірне збільшення кількості осіб з високорозвиненою екологічністю.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку екологічної свідомості дорослої людини та її психологічних умов.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні механізмів розвитку універсальної екологічної свідомості в дорослому віці, істотною ознакою якої є готовність до прояву повного потенціалу власних здібностей та здатність до створення таких умов життя, в яких відбувається коеволюція внутрішнього та навколишнього світів (об'єктів природи, оточуючих людей, Всесвіту).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин В. А. Психология личности: Учебное пособие / В. А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 89 с.
2. Акопов Г. В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований. / Г. В. Акопов – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. – 272 с.
3. Акопов Г. В. Экологическая психология сознания и /или/ versus психология экологического сознания. / Г. В. Акопов. // 4-ая Российская конференция по экологической психологии (10 лет Лаборатории экопсихологии развития Психологического института РАО). Тезисы. (Москва, 28-29 марта 2005 г.) / Психологический институт РАО, Международный независимый эколого-политологический университет и др. – М.: УМК «Психология», 2005. – 334 с.
4. Александров А. А. Современная психотерапия. Курс лекций. / А. А. Александров. — СПб.: «Академический проект», 1997. — 335 с.
5. Альбуханова-Славская К. А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования / К. А. Альбуханова-Славская // Психол.журн. – 1994. – Т.15 – №4 – С. 39–55.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – 339 с.
7. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т.; под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова./ Б. Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.
8. Анциферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и техники её бытия / Л. И. Анциферова // Психол.журн. – 1993. – Т. 14 – №2. – С. 3–16.
9. Анциферова Л. И. Условия деформаций развития личности и конструктивные силы человека / Л. И. Анциферова. // Психология личности: новые исследования / Под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского и

- М. И. Воловиковой. – М.: ИП РАН, 1998. – С. 31.
10. Арсеньев В. Р. Звери = боги = люди: монография / В. Р. Арсеньев. – М.: Политиздат, 1991. – 160 с.: ил. – (Беседы о мире и человеке).
11. Бахтин М. М. Архитектоника поступка / М. М. Бахтин // Социологические исследования. – 1986, №2. – С. 165–168.
12. Базыма Б. А. Цвет и психика. Монография. / Борис Алексеевич Базыма. – Х.: ХГАК, 2001. – 172 с.
13. Барнет А. Род человеческий. / А. Барнет. – М.: Мир, 1968. – 162 с.
14. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Меган Берн. – СПб: Олма-Пресс Инвест, 2004. – 320 с. – (Серия «Секреты психологии»).
15. Білоус О. В. Психологічні характеристики екологічності свідомості особистості: дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.01 / Олександр Вікторович Білоус. — К., 2006. — 203 с.
16. Бодиан С. Простая по средствам, богатая по результатам: интервью с Арне Наэссом. / С. Бодиан // Гуманитарный экологический журнал. – Т. 4. Вып. 2, 2002. – С. 2.
17. Борейко В. Е. Пути и методы природоохранной пропаганды. / В. Е. Борейко. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1996. – 208 с.
18. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / Мирослав Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
19. Брандес В. М. Психотерапия педагогического труда или учитель, исцелись сам. / В. М. Брандес, А. В. Вознюк. – Житомир, 2007. – 384 с.
20. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте / Б. С. Братусь // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1980, №2. – С. 3–13.
21. Бубер М. Два образа веры. / Мартин Бубер. / Перевод В. В. Рынкевича. – М.: Республика, 1995. – С. 16–92.
22. Вайзер Г. А. Смысл жизни и «двойной кризис» в жизни человека. / Г. А. Вайзер // Психологический журнал. – 1998, № 5. – С. 3–14.

23. Васильева Е. К. История в лицах и событиях. Знаменитые мудрецы. / Е. К. Васильева, Ю. С. Пернатъев. – Харьков: Фолио, 2010. – 512 с.
24. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. / И. В. Вачков. – М.: Ось-89, 1999. – 176 с.
25. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520с.
26. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. / Владимир Иванович Вернадский. – М., 1989. – 258 с.
27. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. / В. И. Вернадский; Отв. ред. А. Л. Яншин; [Предисл. А. Л. Яншина, Ф. Т. Яншиной]; АН СССР. – М.: Наука, 1991 – 270,[1] с.
28. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения: [Моногр.] / В. И. Вернадский; Отв. ред.: Ф. Т. Яншина, С. Н. Жидовинов. – Москва: Наука, 2001. – 375 с.
29. Вернік О. Л. Психологічні особливості образу довілля в свідомості підлітків: автореф. дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Л. Вернік; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 20 с. — укр.
30. Вернік О. Л. Життєдіяльність як проблема екологічної психології / О. Л. Вернік // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 36. – с. 378 – 389. – рос.
31. Вінда О. В. Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків: за проектом «Діалог»: Навчально-метод. посібник // О. В. Вінда, О. П. Коструб, І. Г. Сомова, Н. О. Березіна, М. М. Галябарник. – 3-тє вид., перер. і доп. – К., 2003. – 284 с.
32. Волович В. Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. / В. Г. Волович. – М.: Гидрометеиздат, 1983. – 357 с.
33. Вульф В. Холодинамика. Как развивать и управлять своей личностной

- внутренней силой. / Вернон Вульф В. / Под редакцией Л. Хохловой. Перевод с англ. Г.Соболевой. – М.: Ассоциация Холодинамики, 1995. – 192 с.
34. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 500 с.
35. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики / Л. С. Выготский. / Под ред. А. М. Матюшкина.. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с., ил. – (Акад. пед. наук СССР).
36. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры / Л. С. Выготский. – М.: Воронеж, 1996. – 512 с.
37. Выготский Л. С. Психология / Лев Семенович Выготский. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2002. – 1008 с.
38. Гарковенко Р. В. Общая теория отношений общества с природой и глобальная экология. / Р. В. Гарковенко // Философские проблемы глобальной экологии. – М.: Наука, 1983. – С. 138–152.
39. Герасимов И. П. Методологические аспекты экологизации современной науки / И. П. Герасимов // Вопросы философии. – 1978, №11. – С. 61–72.
40. Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного та технічного напрямів підготовки: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. В. Грезе ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2009. – 20 с. – укр.
41. Гроф С. Путешествие в поисках себя / Станислав Гроф. – М.: Издательство Трансперсонального Института, 1994. – 327 с.
42. Гроф С. Когда невозможное возможно: Приключения в необычных реальностях: [пер. с англ.] / Станислав Гроф. – М.: АСТ, 2007. – 441 с.
43. Гумилев Л. Н. Поиски вымышленного царства / Л. Н. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 432 с.: ил. – (Библиотека истории и культуры).
44. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2010. – 560 с.: ил. – (Библиотека истории и культуры).
45. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. /

- В. В. Давыдов // *Вопр. психол.* – 1992, № 1-2. – С. 6–15.
46. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов / Рос. Акад. образования. Психологический ин-т. Междунар. Ассоциация «Развивающее обучение». – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.
47. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении: Логико-психологические проблемы построения учебных предметов / В. В. Давыдов. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 480 с.
48. Деволл Б. Глубинная экология / Билл Деволл, Джордж Сешнс. – К. : Киев. экол.-культур. центр, 2005. – 108 с.
49. Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга. / В. Л. Деглин. – Амстердам – Киев: АПУ, 1996. – 151 с.
50. Деркач А. А. Акмеология: Учебное пособие / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.: ил. – (Серия «Учебное пособие»).
51. Деркач О. О. Педагогіка творчості: Арт-терапія та казкотерапія на допомогу вчителю, вихователю, практичному психологу: Навчально-методичний посібник. / О. О. Деркач. – Вінниця, ВДПУ, 2009. – 88 с.
52. Дерябо С. Д. Антропоморфизация природных объектов / С. Д. Дерябо // *Психологический журнал.* – 1995. – Т.16. – №3. – С. 61–69.
53. Дерябо С. Д. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. // *Психологич. журн.* – 1996. – № 6. – С.4–18.
54. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1996. – 477 с.
55. Дерябо С. Д. Здоровье как предмет экопсихологической диагностики / С. Д. Дерябо, В. И. Панов, В. А. Ясвин // *Прикладная психология.* – 2000. – № 4. – С. 52–66.
56. Доброхотова Т. А. Асимметрия мозга и асимметрия сознания / Т. А. Доброхотова, Н. Н. Брагина. // *Вопросы философии.* – 1993. – №4 – с. 125–134.
57. Долгоруков А. М. Case study как способ понимания / А. М. Долгоруков //

Практическое руководство для тьютера системы Открытого образования на основе дистанционных технологий. – М.: Центр интенсивных технологий образования, 2002. – С. 21–44.

58. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы: Беседы о человеке в компании птиц и зверей. / В. Р. Дольник. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 208 с.
59. Дробноход М. І. Філософія екологічної освіти: концептуальні основи / М. І. Дробноход // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 43–49.
60. Дробноход М. І. Гострі суперечності в системі «людина – навколишнє середовище» – головна проблема сучасності / М. І. Дробноход. // Економічний часопис. – XXI. – 2010. – №1-2. – С. 31–35.
61. Дусавицкий А. К. Развивающее обучение: зона актуального и ближайшего развития / А. К. Дусавицкий // Начальная школа: плюс-минус. – 1999. – № 7. – С. 24–30.
62. Дусавицький О. К. Розвивальне навчання: теорія і практика. До 35-річчя початку експериментальних досліджень. / О. К. Дусавицький // Вісник ХНУ №517, Серія Психологія, 2001. – с. 50–55.
63. Дусавицкий А. К. Развивающее образование: теория и практика. / А. К. Дусавицкий. – Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2002. – 116 с.
64. Дусавицкий А. К. Педагогическая деятельность в развивающем образовании: восхождение к личности. / А. К. Дусавицкий, О. Н. Погребняк. – Харьков: Центр Харьковского национального ун-та им. В. Н. Каразина, 2006. – 200 с.
65. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности. / О. П. Елисеев. – СПб.: Питер, 2001. — 560 с.: ил. – (Серия «Практикум по психологии»).
66. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов : учебник / О. Ю. Ермолаев. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2006. – 336 с.
67. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Монографія. / Л. П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.

68. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії особистості зрілого віку / Л. П. Журавльова // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск. Психологічні виміри українського соціокультурного простору. – К., 2011. – С. 12–19.
69. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – №5(31). – С. 39 – 46.
70. Занюк С. С. Психологія мотивації та емоцій. Навчальний посібник. / С. С. Занюк. – Луцьк: Вид-во Волинського держ. університету, 1997. – 180 с.
71. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України: Підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Ф. Д. Заставний. – К.: Форум, 2000. – 239 с.: іл., карти.
72. Зинченко В. П. Миры сознания и структуры сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С. 15–36.
73. Зинченко В. П. Человек развивающийся: Очерки истории российской психологии. / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.
74. Исурин Г. Л. Групповые методы психотерапии и психокоррекции / Г. Л. Исурин // Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. – Л.: Медицина, 1983. – С. 231–254.
75. Калмыков А. А. Введение в экологическую психологию. Курс лекций. / А. А. Калмыков. – М.: Изд. МНЭПУ, 1999. – 128 с.
76. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. В. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Тези доповідей Міжнародної наук.-практ.конф. – К.; Луцьк, 1994. – С. 7–20.
77. Киричук О. В. Основи психології: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Киричук, В. А. Роменець, В. О. Татенко, Т. С. Кириленко, І. П. Маноха. – 5-те вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 632 с.
78. Киселев Н. Н. Мировоззрение и экология / Н. Н. Киселев. – К.: Наукова Думка, 1990. – 216 с.
79. Ключева Н. В. Программы социально-психологического тренинга. /

- Н. В. Ключева, М. А. Свистун. – Ярославль: Содействие, 1992. – 40 с.
80. Козлов В. В. Интегративная психология: Пути духовного поиска, или освящение повседневности. / В. В. Козлов. – М.: Психотерапия, 2007. – 528 с.
81. Колесник М. О. Екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології. Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М. О. Колесник; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2003. – 20 с.
82. Колісник О. П. Траєкторія духовного саморозвитку особистості / О. П. Колісник // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – №1 (8). – С. 29–37.
83. Кон И. С. Открытие «Я»./ И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
84. Кондратьев М. Ю. Психологические рекомендации по усвоению программы «Здоровье» / М. Ю. Кондратьев, С. Д. Дерябо. // Школа здоровья. – 2000. – №4. – С. 22–27.
85. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; Упоряд. і авт. комент. В. В. Андрієвська та ін., Авт. передм. Л. М. Проколієнко, Г. О. Балл; за ред. Л. М. Проколієнко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
86. Кряж И. В. Психология глобальных экологических изменений: монография / И. В. Кряж. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 512 с.
87. Кряж И. В. Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий / Кряж И. В. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 33. – С. 268–277.
88. Кульчицкий О. Рисы характерологии украинского народа / О. Кульчицкий // Энциклопедія українознавства. – Т. 1. – Мюнхен; Нью-Йорк. – 1949.
89. Кууси П. Этот человеческий мир. / П. Кууси – М.: Мир, 1988. – 368 с.

90. Кэлдер П. Секреты омоложения: Древняя практика тибетских лам / Питер Келдер; перев. с англ. А. Сидерского. – М.: Издательский дом «София», 2005. – 112 с.
91. Легасов В. А. Мой долг рассказать об этом / В. А. Легасов // Фантом: Сб. документальных и художественных произведений о трагических событиях на Чернобыльской АЭС. – М.: Молодая гвардия, 1989. – С. 5–20.
92. Лейбин В. М. «Модели мира» и образ человека. / В. М. Лейбин. – М.: Наука, 1982. – 380с.
93. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
94. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 40 с.
95. Леонтьев А. Н. О путях исследования восприятия / А. Н. Леонтьев // Восприятие и деятельность. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – С. 3–27.
96. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестник МГУ. – Серия 14. Психология. – 1979. – №2. – С. 3–13.
97. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
98. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентации. / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М.: Смысл, 2000. – 18 с.
99. Ливехуд Б. Кризисы жизни — шансы жизни. Развитие человека между детством и старостью. / Б. Ливехуд; пер. с нем. – Калуга: Духовное познание, 1994. – 217 с.
100. Линч М. Базовые потребности и субъективное благополучие с точки зрения теории самодетерминации / М. Линч // Психология: Журнал Высшей школы экономики. – 2004, Т. 1, №3. – С. 137–142.
101. Лихачев Б. Т. Экопсихотерапевтические аспекты воспитания / Б. Т. Лихачев // Педагогика. – 1995, №1. – С. 48–62.
102. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Прогресс, 1984. – 445 с.

103. Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. / Б. Ф. Ломов. – М.: Педагогика, 1991. – 296 с.
104. Лоренц К. Агрессия (Так называемое «зло») / К. Лоренц; пер. с нем. – М.: Прогресс: Универс, 1994. – 272 с.
105. Лучанська В. В. Методолічні проблеми дослідження екології культури. / Валентина Володимирівна Лучанська. // Доповідь на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне мистецтво: трансценденції майбутнього». – Київ, Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, 21–22 травня 2009 р.
106. Лучанська В. В. Методологічні підстави теоретичного аналізу екології культури в інформаційному суспільстві: [монографія] / Валентина Володимирівна Лучанська. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2011. – 195 с. – Бібліогр.: с. 169–195.
107. Львовочкіна А. М. Основи екологічної психології: Навч. посіб. / А. М. Львовочкіна. – К.: МАУП, 2004. – 136 с. – Бібліогр.: с. 130–132.
108. Львовочкіна А. М. Екологічна психологія у постчорнобильську епоху: Навч. посібник. / А. М. Львовочкіна. – К. : Свічадо, 2003 – С. 142–148.
109. Максименко С. Д. Психологія особистості: Підручник. / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
110. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: Наукова монографія / С. Д. Максименко. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
111. Макшанов С. И. Психология тренинга: Теория. Методология. Практика: Монография. / С. И. Макшанов. – СПб.: «Образование», 1997. – 238 с.
112. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.07 / Ольга Сергіївна Мамешина. — К., 2004. – 467 с.
113. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Маслоу. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 1997. – 430с.

114. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу; пер. с англ. А. И. Чистякова. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. – С. 32, 44–67.
115. Маслоу А. Мотивация и личность. / Абрахам Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
116. Медведев В. И. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд.второе, доп. / В. И. Медведев, А. А. Алдашева. – М.: Логос, 2001. – 384 с.
117. Мельхиседек Д. Живи в сердце / Друнвало Мельхиседек; перевод с англ. Н. Болховецкой, под. ред. И. Старых. – К.: «София», 2004. – 176 с.
118. Мельхиседек Д. Древняя тайна Цветка Жизни. Том 1. / Друнвало Мельхиседек; перевод с англ. под. ред. И. В. Сутокской. – М.: ООО Издательство «София», 2010. – 304 с.
119. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Под ред. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П. – М.: Прайм – Еврознак, 2003. – 672 с.
120. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. / С. Милграм; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 336 с.
121. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизованные разломы. / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995, №1. – С. 5–15.
122. Москвичов С. Г. Екологічна свідомість та управління середовищеохоронною діяльністю та поведінкою / С. Г. Москвичов // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми психології». Том 7. Екологічна психологія. Частина 1. – К.: «Міленіум», 2003. – С. 301–305.
123. Мотков О. И. Методика «Ценностные ориентации», вариант 2 / О. И. Мотков, Т. А. Огнева. – М., 2008. – Режим доступа до методики <http://psychology.rsuh.ru/motkov.htm>
124. Мотков О. И. Природа личности: сущность, структура и развитие. / О. И. Мотков. – М.: ГУП Воскресенская типография, 2007 – 248 с.
125. Мотков О. И. Личность и психика. Сущность, структура и развитие. / О. И. Мотков. – Самара: Бахрах-М, 2008 – 160 с.
126. Мясичев В. Н. Личность и неврозы / Психологическая наука в СССР / Под ред. В. М. Мясичева – Л.: Изд. ЛГУ, 1960. – С. 419–425.

127. Мясищев В. Н. Психология отношений. / В. Н. Мясищев; под редакцией А. А. Бодалёва. Вступительная статья А. А. Бодалёва. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОД ЭК», 1995. – 356 с. – (Серия « Избранные психологические труды»).
128. Мясищев В. Н. Структура личности и отношение к предметам внешнего мира / В. Н. Мясищев // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 36.
129. Мясищев В. Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии. / В. Н. Мясищев // Вопр. психологии. – Л., 1957, №5. – с. 142–155.
130. Найт С. Руководство по NLP. / Сьюзен Найт; пер. М. Юркан. – СПб.: «Речь», 2000. – 224 с. – (Серия: Психотерапия на практике).
131. Настольная книга практического психолога / Сост. С. Т. Посохова, С. Л. Соловьева. – М.: АСТ: Хранитель; СПб.: Сова, 2008. – 671 с.
132. Немов Р. С. Психология. В 3-х кн. Кн. 3.: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики: учеб. для студ. высш. пед. учебн. заведений. / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М.: Гуманитар. изд. центр «Владос», 2006. – С. 578–581.
133. Немиринский О. В. Терапевтическая роль групповой динамики / Олег Владимирович Немиринский. – М.: «Дело», 1994. – 216 с.
134. О'Коннор Джозеф. Введение в нейролингвистическое программирование. / Джозеф О'Коннор и Джон Сеймор; пер. с английского. – Челябинск: «Версия», 1997. – 256 с.
135. Окландер В. Техника «Розовый куст» // Кедьюсон К., Шеффер Ш. // Практикум по игровой психотерапии / Пер. с англ. А. Копітина. – СПб.: Питер, 2000. – С. 34–37. – (сер. «Практикум по психологии»).
136. Олдер Г. НЛП. Вводный курс. Полное практическое руководство. / Гарри Олдер, Берил Хэзер; пер. с англ. – К.: «София», 2000. – 224 с.
137. Олпорт Г. У. Личность в психологии. – (2-е изд.) / Г. У. Олпорт.; пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.
138. Осипова А. А. Введение в теорию психокоррекции / А. А. Осипова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство

- НПО «МОДЭК», 2000. – 320 с.
139. Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. / А. А. Осипова. – М.: ТЦ «Сфера», 2002 г. – 510 с.
140. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – Вид. 6-те, стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 632 с.
141. Панов В. И. Экологическая психология. Опыт построения методологии / В. И. Панов. – М.: Наука, 2004. – 197 с.
142. Пантилеев С. Р. Методика исследования самоотношения. / С. Р. Пантилеев. // Практикум по психодиагностике. Конкретные психодиагностические методики. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – с. 130–172.
143. Пантилеев С. Р. Самоотношение / С. Р. Пантилеев. // Психология самосознания. Хрестоматия.– Самара: БАХРАХ-М, 2000. – С. 208–242.
144. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. / Л. А. Петровская – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.
145. Потемкина О. Ф. Психология личности, или Как полюбить себя и других. / О. Ф. Потемкина, Е. В. Потемкина. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2005. – 288 с.: ил. – (Практическая психология в тестах).
146. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Константин Константинович Платонов. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
147. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. / Е. О. Помиткін. – К.: Наш час. – 2007. – 280 с.
148. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие / Под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб.: Речь, 2002. – 694 с: ил.
149. Прихожан А. М. Психологический справочник для не удачника, или Как обрести уверенность в себе: книга для учащихся. / А. М. Прихожан. – М.: Просвещение, 1994. – 191 с.
150. Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп.ред. А. В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.
151. Психология мотивации и эмоций / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер,

- М. В. Фаликман. – М.: АСТ: Астрель, 2009. – 704 с.: ил. – (Хрестоматия по психологии).
152. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – С. 563–569, 624–626.
153. Ректор К. Холодинамика: руководство по отслеживанию / Керк Ректор Дж.; общ. ред. А. Васильева. – М.: Ассоциация Холодинамики, 1997. – 104 с.
154. Роджерс К. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии. – М.: МГУ, 1986. – С. 153–167, 200–230.
155. Ромек В. Г. Тренинг уверенности в межличностных отношениях. / В. Г. Ромек. – СПб.: Речь, 2002-2008. – 175 с.
156. Роменец В А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття [Текст]: навч. посіб. / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.
157. Ротер С. Духовная психология: Двенадцать Основных Жизненных Уроков / Стив Ротер; перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2007. – 256 с.
158. Ротер С. Добро пожаловать Домой: Жизнь на Новой Планете Земля / Стив Ротер; перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2007. – 352 с.
159. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений. / С. Л. Рубинштейн. – М., 1957. – 280 с.
160. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000. – 720с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
161. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2012. – 224 с. – (Серия «Мастера психологии»)
162. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. / К. Рудестам. – М.: Прогресс, 1993. – 368 с.
163. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія: Навч. посібн. / О. В. Рудоміна-Дусятська. – К.: Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. – 71 с.

164. Рыбалко Е. Ф. Динамика основных характеристик человека в различные периоды его зрелости / Е. Ф. Рыбалко // Хрестоматия по возрастной психологии. Учебное пособие для студентов: Сост. Л. М. Семенюк. Под ред. Д. И. Фельдштейна. – Издание 2-е, дополненное. М.: Институт практической психологии, 1996. – 304 с.
165. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій / О. І. Салтовський // Міжрегіональна Академія управління персоналом. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
166. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / О. І. Салтовський; М-во освіти і науки України, Київській нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : [б. и.], 2004. – 382 с.
167. Свияш А. Г. Разумный мир: как жить без лишних переживаний / Александр Григорьевич Свияш. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 602, [б]с.
168. Ситаров В. А. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.
169. Ситников А. П. Акмеологический тренинг: Теория. Методика. Психотехнологии. / А. П. Ситников. – М.: Технологическая школа бизнеса, 1996. – 428 с.
170. Ситуационный анализ, или Анатомия Кейс-метода / Под ред. д-ра соц. наук, профессора Сурмина Ю. П. – Киев: Центр инноваций и развития, 2002. – 286 с.
171. Сінельнікова Т. В. Тренінгові технології в системі фахової підготовки майбутніх психологів : Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Сінельнікова Тетяна В'ячеславівна ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – 276 с. – Бібліогр.: с. 194–212
172. Скотт Д. Г. Сила ума. Описание пути к успеху в бизнесе. / Джини Грэм Скотт; пер. с англ. – К.: ПИКО, 1991. – 195 с.: табл.
173. Скребець В. О. Екологічна психологія: Навч. посібник. / В. О. Скребець. – К.: МАУП, 1998. – 144 с.: іл. – Бібліогр.: с. 140–141. – Рос.

174. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2009. – 400 с.
175. Слободчиков В. И. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
176. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: Учебное пособие для вузов. / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школьная Пресса, 2000. – 416 с.: ил.
177. Соколовская Л. Б. Актуализация духовно-творческого потенциала личности как фактора психологического здоровья молодого человека: дис.. ...кандидата психологических наук: 19.00.01 / Любовь Борисовна Соколовская. – Красноярск, 2004. – 191 с.
178. Сопов В. Ф. Морфологический тест жизненных ценностей: рук. по применению: Метод. пособие по спецкурсу «Диагностика ценно-мотивационной структуры личности» / В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина – Самара: СаГА, 2001. – 46 с.
179. Спілкуємося й діємо: Навч. метод. посіб. / Ж. В. Савич, О. В. Безпалько. – К.: Наш час, 2006. – 120 с.
180. Степанов В. Р. Проблемы экологии – языком искусства: Программа интегриров. учебн. курса с тематическим и поурочн. планированием. / Л. В. Кузнецова, В. Р. Степанов. – Чебоксары: Клио, 1994. – 72 с.
181. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М.: Издательство МГУ, 1983. – 288 с.
182. Сурмин Ю. П. Методология анализа ситуаций (Case study) / Ю. П. Сурмин. – К.: Центр инноваций и развития, 1999. – 94 с.
183. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Сб. очерков и эссе. / П. Тейяр де Шарден / Сост. и предисл. В.Ю. Кузнецов; пер. с фр. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 553 с. — (Philosophy).

184. Томчук М. І. Психологічні особливості професійної самосвідомості військовослужбовців : Монографія / Михайло Іванович Томчук, Юрій Олексійович Овчаренко; В.о. Вінниц. соціально-економ. ін-т; Відп. за вип. О. І. Чебан.– Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006.– 194 с.
185. Трещев В. В. О профессиональном и нравственных аспектах экологического образования / В. В. Трещев, Е. А. Сенюшкин // Экосист. Крыма, их оптимизация и охрана: Тематич. сб. науч. тр. – Вып. 9. – К., 1997. – С. 51–55.
186. Туріщева Л. В. Психологічні тренінги для школярів / Л. В.Туріщева. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 124, [4] с.: іл., табл. – (Серія «Тренінги в педагогічній практиці»).
187. Урсул А. Д. Стратегия устойчивого развития цивилизации III тысячелетия / А. Д. Урсул // Глобальные проблемы биосферы (Чтения памяти академика А. Л. Яншина); Вып. 1. – М.: Наука, 2003. – С. 180.
188. Фанталова Е. Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта. / Е. Б. Фанталова. – Самара: Бахрах-М, 2001 – 128 с.
189. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана; пер. с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.: ил.
190. Франкл В. Сказать жизни «Да!». Психолог в концлагере / В. Франкл; пер. с англ. и нем. Д. Леонтьева, Д. Орловой. – М.: Альпина нон-фикшн, 2011. – 240 с.
191. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фром; пер. с англ. Г. Ф. Швейника. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
192. Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви. / Эрих Фромм. – М.: АСТ, 2009. – 37 с.
193. Фурман А. В. Психологія Я-концепції: [навч. пос.] / Анатолій Васильович Фурман, Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Львів: Новий світ. – 2000, 2006. – 360 с.
194. Фурман А. В. Рівні та критерії методологування у професійному

- здійсненні науково-дослідної діяльності / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.
195. Фурман А. В. Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 205 с.
196. Фурман А. В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство – 2012. – №4. – С. 78–125.
197. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер; сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
198. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В. В. Бибихина. — Харьков: «Фолио», 2003. – 503, [9] с. – (Philosophy).
199. Хесле В. Философия и экология./ В. Хесле. – М.: Прогресс, 1993. – 274 с.
200. Хьелл Л. Теории личности. – 3-е изд. / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб.: Питер, 2011. – С. 494–495, 515–520. – (Серия «Мастера психологии»).
201. Цзен Н. В. Психотехнические игры в спорте / Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. – М.: Физ-ра и спорт, 1985. – 160 с.
202. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. / И. И. Чеснокова. – М.: «Наука», 1977. – 144 с.
203. Чебикін О. Я. Система підготовки вчителя як будівничого навчального процесу, організатора спільної діяльності та фахівця, котрий володіє теоретичним типом мислення / Олексій Якович Чебикін // Психолого-педагогічні аспекти перспективних систем та технологій навчання: погляд в майбутнє: Пр. фахівців України, присвяч. Міжнар. конф. «Глобальні перспективи та національні розв'язання проблем спеціального навчання», м. Відень, 1993 р., 5-9 лип. / Одес. т-во психологів та ін. – О., 1993. – С. 27–30.
204. Чижевский А. Л. Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца. / А. Л. Чижевский. – М.: Издание Всерос. об-ва врачей-гомеопатов, 1930. – 172 с.

205. Чирков В. И. Межличностные отношения, внутренняя мотивация и саморегуляция / В. И. Чирков // *Вопр. психологии.* – 1997, №3. – с. 102–110.
206. Чирков В. И. Связи между здоровьем студентов и их жизненными стремлениями, восприятием родителей и учителей. / Э. Л. Дисси, В. И. Чирков // *Вопросы психологии.* – 1999, №3. – С. 48–57.
207. Шагиахметов М. Р. Основы системного мировоззрения. Системно-онтологическое обоснование. / М. Р. Шагиахметов. – М.: КМК, 2009. – 263 с.
208. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). / Ю. М. Швалб. – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.
209. Швалб Ю. М. Целеполагание как феномен сознания. / Ю. М. Швалб. – К.: Стилос, 1997. – 72с
210. Швалб Ю. М. К проблеме определения экопсихологических систем / Ю. М. Швалб // *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми психології».* Том 7. Екологічна психологія. Частина 1. – К., «Міленіум», 2003. – С. 426–433.
211. Шерстенников Н. И. Семь горизонтов Силы / Н. И. Шерстенников. – 2-е изд., перераб. – М: ООО «АиФ-Принт», 2003. – 272 с: ил.
212. Шмалей С. В. Екологічна особистість / С. В. Шмалей – К.: Бібліотека офіційних документів, 1999. – С. 203–204.
213. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
214. Эриксон Э. Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Эрик Г. Эриксон; пер. с англ., научная редакция, примечания А. А. Алексеева. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
215. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. / Эрик Г. Эриксон. *Общ. ред. и предисл. Толстых А. В.;* пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
216. Этническая экология: теория и практика / Ред. В. И. Козлов, Н. А. Дубова, А. Н. Ямсков. – М.: «Наука», 1991. – 376 с.

217. Юнг К. Г. О психологии восточных религий и философий. / К. Г. Юнг; сост. В. Бакусев. – М.: «Медиум», 1994. – 258 с.
218. Юнг К. Г. Архетип и символ. / К. Г. Юнг. – М.: «Renaissance», 1991. – 304 с.
219. Юнг К. Г. Психология. Dementia praecox / К. Г. Юнг; пер. Т. Э. Гусакова. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 400 с.
220. Юрченко Л. І. Екологія. Навчальний посібник. / Л. І. Юрченко. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», Центр учбової літератури, 2009. – 304 с.
221. Юрченко Л. І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури / Л. І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 78. – К., 2009. – С. 229–237.
222. Яблонська Т. М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів [Текст] : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Яблонська Тетяна Миколаївна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 203 арк.
223. Ясвин В. А. Психология отношений к природе / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.
224. Яценко Т. С.. Глибинна психологія. Діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті: [навч. посібник] / Т. С. Яценко [та ін.]. — Ялта: [РВВ КГУ], 2008. – 203 с.: табл., рис. – Бібліогр.: с. 194–202.
225. Botkin, Daniel B. (1990). *Discordant Harmonies: A New Ecology for the Twenty-First Century*. Oxford University Press (April 30, 1992). – 256 p.
226. Bill Devall, George Sessions: *Deep Ecology*, 1985. – Salt Lake City: Gibbs Smith Publisher Peregrine Smith Books. – 264 p.
227. Deci E. L. *The psychology of self-determination*. Toronto: Lexington Books, 1980.
228. Deci E. L., Ryan R. M. *Self-determination and intrinsic motivation in human behavior*. 1985.
229. Devall, W. and G. Sessions. 1985. *Deep Ecology: Living As if Nature*

Mattered Salt Lake City: Gibbs M. Smith, Inc.

230. JAKUBOWSKI, P. u. LANGE, A. J.: «Responsible Assertive Behavior», Champaign, III 1976.
231. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. Psychological Review №50, 1943. – p. 370–96.
232. Maslow A. H. Self-actualizing people: A study of psychological heals. Personality symposia: Symposium №1 on values (pp. 11–34). New York: Grune and Stratton, 1950.
233. Maslow A. H. Toward a psychology of being (2nd ed.). New York: Van Nostrand, 1968.
234. Naess Arne. Ecology, Community and Lifestyle. – New-York: Cambridge University Press, 1989. – 233 pp.
235. Riesman. The lonely crowd: a study of the changing American character, N. Y., 1950.
236. Ryff C. D. Psychological well-being in adult life / C. D. Ryff // Current Directions in Psychological Science. – 1995. – №4. – P. 99–104.
237. Tad James, Wyatt Woodsmall, Timeline Theory: Meta PubUcations, 1988.
238. Woolf, V. Vernon. Thinking for the Twenty First Century, 1996.

Додаток А.1

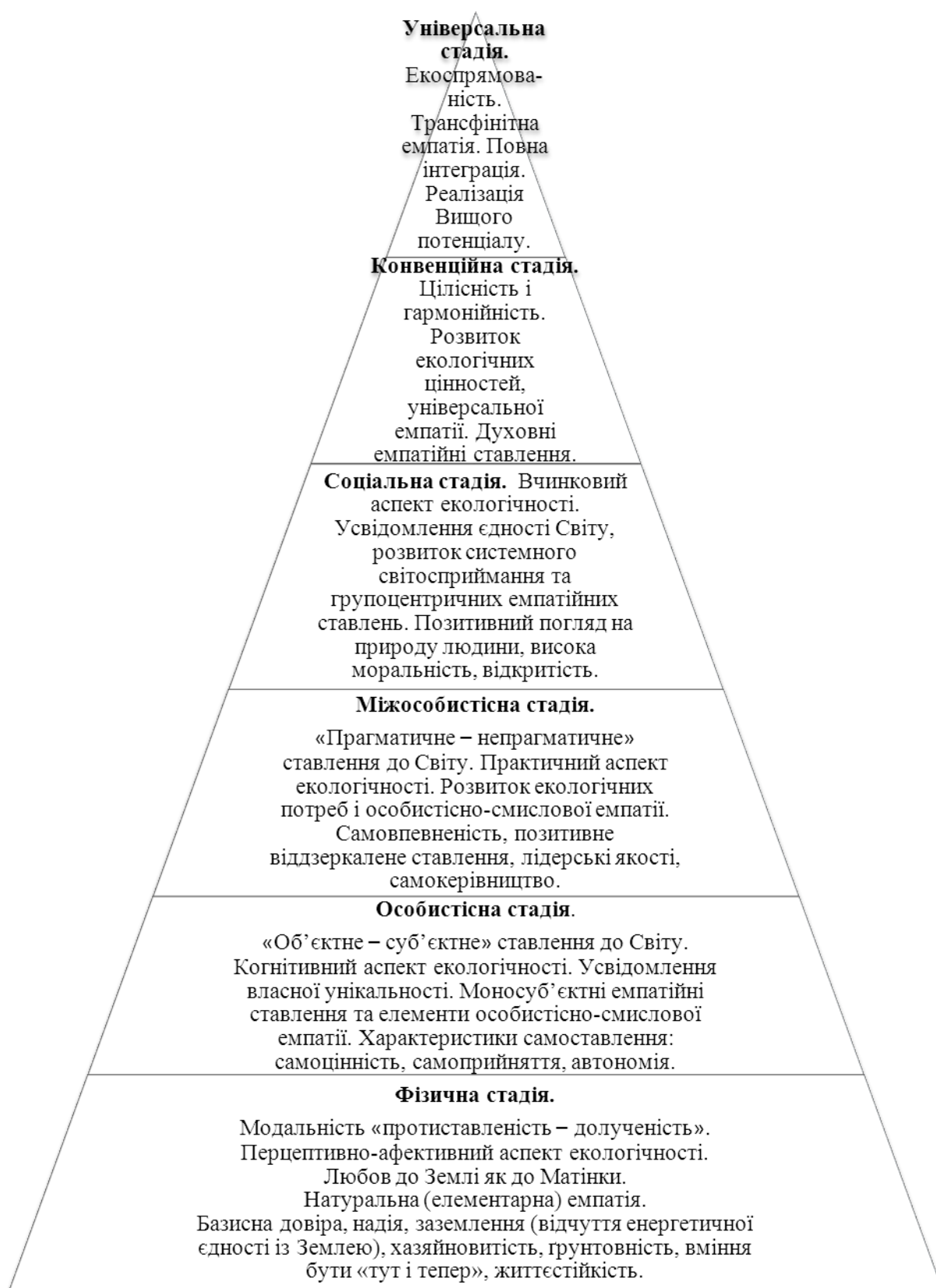

Рис. Динамічна модель розвитку екологічної свідомості особистості

Додаток Б.1

<p>Психологічні характеристики екологічної свідомості особистості при умові деструктивної лінії розвитку</p> <p>Негативний «образ світу».</p> <p>Модальність «протиставленості» Світу.</p> <p>Хвороби, безсилля, фізичне згасання, позбавлення, залежність.</p>	<p>Психологічні характеристики екологічної свідомості особистості при умові продуктивної лінії розвитку</p> <p>Позитивний «образ світу».</p> <p>Модальність «долученості» до Світу.</p> <p>Любов до Землі як до Магілки.</p> <p>Сила, здоров'я, безпека, довіра, заземлення, хазайновитість, ґрунтовність, вміння бути «тут і тепер» (орієнтація у часі).</p>	<p>Стадії розвитку екологічної свідомості, її особливості та новоутворення</p> <p>Фізична стадія</p> <p>Модальність «протиставленість – долученість».</p> <p>Перцептивно-афективний аспект екологічності.</p> <p>Натуральна (елементарна) емпатія.</p>	<p>Психологічні характеристики екологічної свідомості особистості при умові продуктивної лінії розвитку</p> <p>Позитивний «образ світу».</p> <p>Модальність «долученості» до Світу.</p> <p>Любов до Землі як до Магілки.</p> <p>Сила, здоров'я, безпека, довіра, заземлення, хазайновитість, ґрунтовність, вміння бути «тут і тепер» (орієнтація у часі).</p>
<p>«Об'єктне» ставлення до Світу</p> <p>Негативні характеристики самоставлення: закритість, самозаперечення, надмірна внутрішня конфліктність, самозвинувачення, злість, захисні механізми особистості.</p>	<p>«Об'єктне – суб'єктне» ставлення до Світу.</p> <p>Когнітивний аспект екологічності.</p> <p>Відкриття «Я – унікальності».</p> <p>Характеристики самоставлення.</p> <p>Моносуб'єктні емпатійні ставлення.</p> <p>Елементи особистісно-смиислової емпатії.</p>	<p>«Суб'єктне» ставлення до Світу</p> <p>Позитивні характеристики самоставлення: самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, відкритість, автономія, «Я – унікальність».</p>	<p>«Суб'єктне» ставлення до Світу</p> <p>Позитивні характеристики самоставлення: самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, відкритість, автономія, «Я – унікальність».</p>
<p>«Прагматичне» ставлення до Світу.</p> <p>Відсутність екологічних потреб особистості внаслідок нерозвинутого практичного аспекту її екологічності. Негативні характеристики самоставлення: непевненість, надмірна відомість, підвласність «Я» зовнішнім впливам, негативне відзеркалене самоставлення.</p> <p>Негативні характеристики ставлення до оточуючих: співзалежність, ізольованість, маніпуляція, ігри в ката та жертву.</p> <p>Пасивний прояв родинних та родових емпатійних ставлень.</p> <p>Низький рівень розвитку особистісно-смиислової емпатії.</p>	<p>Міжособистісна стадія</p> <p>«Прагматичне – непрагматичне» ставлення до Світу.</p> <p>Практичний аспект екологічності.</p> <p>Екологічні потреби.</p> <p>Пробудження лідерських якостей.</p> <p>Характеристики ставлення до оточуючих.</p> <p>Родинні та родові емпатійні ставлення, які мають дійовий характер.</p> <p>Особистісно-смиissoва емпатія.</p>	<p>«Непрагматичне» ставлення до Світу</p> <p>Розвинені екологічні потреби внаслідок розвитку практичного аспекту екологічності особистості.</p> <p>Позитивні характеристики самоставлення: самовпевненість, самокерівництво, позитивне відзеркалене самоставлення.</p> <p>Позитивні характеристики ставлення до оточуючих: вміння взяти на себе відповідальність, прояв лідерських якостей, взаємоповага, дружба.</p> <p>Дійовий характер родинних та родових емпатійних ставлень, що мають позитивне забарвлення.</p> <p>Розвинена особистісно-смиissoва емпатія.</p>	<p>«Непрагматичне» ставлення до Світу</p> <p>Розвинені екологічні потреби внаслідок розвитку практичного аспекту екологічності особистості.</p> <p>Позитивні характеристики самоставлення: самовпевненість, самокерівництво, позитивне відзеркалене самоставлення.</p> <p>Позитивні характеристики ставлення до оточуючих: вміння взяти на себе відповідальність, прояв лідерських якостей, взаємоповага, дружба.</p> <p>Дійовий характер родинних та родових емпатійних ставлень, що мають позитивне забарвлення.</p> <p>Розвинена особистісно-смиissoва емпатія.</p>

<p>«Об'єктно-прагматичне», «об'єктно-непрагматичне» та «суб'єктно-прагматичне» ставлення до Світу. Низький рівень практичного та відсутність вчинкового аспекту екологічності. Відсутність системності у світогляді. Характеристики ставлення до самого себе й оточуючих: низький рівень контактності, негативний погляд на природу людини, конформізм, задрість, осуд, модель поведінки «ти повинен». Низький рівень розвитку всіх видів емпатії. Пасивні групоцентричні та інтерсуб'єктні емпатійні стосунки</p>	<p>Соціальна стадія</p> <p>Системність екоосвідомості: відчуття єдності Світу та усвідомлення себе часткою Цілого – планети Земля.</p> <p>Розвиток модальності у напрямку від «об'єктно-прагматичної» до «суб'єктно-непрагматичної».</p> <p>Вчинковий аспект екологічності.</p> <p>Екологічність ставлення до самого себе й оточення.</p> <p>Розвиток homo- та вдосконалення zoo-, фіто-, квазіемпатії.</p> <p>Групоцентричні та інтерсуб'єктні емпатійні ставлення.</p>	<p>«Суб'єктно-непрагматичне» ставлення до Світу. Розвиток вчинкового компонент інтенсивності ставлення до природи. Особистість – діяльнісний суб'єкт у системі «Я – Світ».</p> <p>Розвиток відчуття єдності Світу та усвідомлення себе часткою планети Земля – ознака системності світогляду. Розвиток екоставлення до самого себе і оточуючих: контактність, гнучкість у спілкуванні, позитивний погляд на природу людини, потреба у пізнанні. Розвинені всі види емпатії. Групоцентричні та інтерсуб'єктні емпатійні ставлення мають дійовий характер.</p>
<p>Значна перевага зовнішніх ціннісних орієнтацій над внутрішніми. Низький рівень універсальної емпатії. Відсутність духовності в емпатійних стосунках. Потенціал особистості не реалізується.</p>	<p>Конвенційна стадія</p> <p>Цілісність і гармонійність екологічної особистості. Екологічні ціннісні орієнтації.</p> <p>Розвиток універсальної емпатії.</p> <p>Духовні емпатійні ставлення.</p> <p>Реалізація потенціалу власних талантів і здібностей, що зумовлено самоактуалізацією особистості.</p>	<p>Розвинені внутрішні ціннісні орієнтації, зокрема екологічні цінності. Високий рівень універсальної емпатії. Емпатійні стосунки особистості забарвлюються духовним змістом. Реалізується потенціал особистості внаслідок розвитку таких характеристик її самоактуалізації: спрямованості до гармонійного життя та реалізації вищих цінностей, самодостатності, креативності, автономності, спонтанності.</p>
<p>Егоцентрична спрямованість особистості. Відсутність екологічних і духовних ідеалів. Низький рівень будь-яких емпатійних стосунків. Дезінтеграція особистості. Бездуховність. Вузькість й обмеженість свідомості і розуму. У випадку високорозвиненої ментальності перетворення особистості на тирана. Перекриття доступу до енергії Всесвітньої Любові.</p>	<p>Універсальна стадія</p> <p>Екоцентрична спрямованість особистості.</p> <p>Універсальна екологічна свідомість.</p> <p>Високодуховні ідеали.</p> <p>Повна інтеграція позитивних якостей особистості.</p> <p>Трансфінитна емпатія.</p> <p>Мудрість.</p> <p>Усвідомлення власної єдності із Всесвітом.</p> <p>Знання законів Всесвіту та «буття» в них.</p> <p>Вихід на власний Вищий потенціал.</p> <p>Доступ до джерела Всесвітньої Любові.</p>	<p>Екоцентрична спрямованість особистості.</p> <p>Найявніше високодуховних ідеалів. Розвинена трансфінитна емпатія. Високий рівень духовної емпатії. Розвиток відчуття власної єдності із Всесвітом – ознака ментальної універсальності та високої духовності особистості. Мудрість кризь знання законів Космосу та «буття» в них.</p> <p>Розширення свідомості до універсального рівня. Реалізація власного Вишого потенціалу. Доступ до джерела Всесвітньої Любові.</p>

Рис. Стадії розвитку екологічної свідомості особистості

Додаток А.2

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ МІРИ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ОСНОВНИХ ПОТРЕБ

Інструкція:

Перед вами 18 тверджень, які ви повинні оцінити, попарно порівнюючи їх між собою. Спочатку оцініть 1-е твердження з 2-м, 3-м і т. д. і результат впишіть в 1-у колонку. Так, якщо при порівнянні першого твердження з другим, кращим для себе ви визнаєте друге, то в початкову клітинку впишіть цифру 2. Якщо ж кращим виявиться перше твердження, то впишіть цифру 1. Потім те ж саме виконайте з другим твердженням: порівняйте його спочатку з 3-м, потім з 4-м і т. п., і вписуйте результат в другу колонку. Подібним ж чином працюйте з іншими твердженнями, поступово заповнюючи весь бланк.

Під час роботи корисно до кожного твердженням вголос проговорити фразу «Я хочу ...»

1. Домогтися визнання і поваги.
2. Мати теплі стосунки з людьми.
3. Забезпечити собі майбутнє.
4. Заробляти на життя.
5. Мати хороших співрозмовників.
6. Зміцнити своє становище.
7. Розвивати свої сили і здібності.
8. Забезпечити собі матеріальний комфорт.
9. Підвищувати рівень майстерності та компетентності.
10. Уникати неприємностей.
11. Досягти гармонії зі Світом.
12. Прагнути до нового і незвіданого.
13. Забезпечити собі положення впливу.
14. Відчувати і розуміти навколишній світ.
15. Купувати хороші речі.
16. Займатися справою, що вимагає повної віддачі.

4

5

б) Для визначення ступеня задоволеності 6-ти головних потреб, підрахуйте суму балів за шістьма блоками з наступних питань:

1. Матеріальні потреби: 4, 8, 15.
2. Потреби в безпеці: 3, 6, 10.
3. Соціальні (міжособистісні) потреби: 2, 5, 17.
4. Потреби у визнанні: 1, 9, 13.
5. Потреби в самовираженні: 7, 12, 16.
6. Екологічні потреби: 11, 14, 18.

Якщо сума балів за певним видом потреб знаходиться в межах від 0 до 17 – це зона задоволеності потреб.

Якщо сума від 18 до 34 – зона часткової незадоволеності.

Від 35 до 51 балів – зона незадоволеності.

Додаток Б.2

Адаптована методика дослідження спрямованості особистості

Б.Басса

ІНСТРУКЦІЯ

Опитувальний лист складається з 27 пунктів. По кожному з них можливі чотири варіанти відповідей: А, Б, В, Г.

1. Серед відповідей на кожен з пунктів виберіть ту, яка найкраще виражає Вашу точку зору з даного питання. Можливо, що деякі із варіантів відповідей будуть для Вас рівноцінними. Але ми просимо Вас вибрати з них тільки одну, яка найбільшою мірою відповідає Вашій думці і найбільш цінна для Вас. Перед буквою, що містить відповідь, яка найбільше відповідає Вашій думці, поставте три плюси «+++» або цифру 3.

2. Потім з решти відповідей виберіть ту, яку Ви б обрали в другу чергу, і перед нею поставте два плюси «++» або цифру 2.

3. Один плюс «+» або цифру 1 поставте перед тим варіантом відповіді, який Ви обираєте в третю чергу.

4. Мінус «-» або цифру 0 напишіть поряд з тим пунктом, варіант відповіді якого є найменш цінним для Вас.

Намагайтеся бути максимально правдивими! Серед варіантів відповідей немає «добрих» або «поганих», тому не намагайтеся вгадати, яка з відповідей є «правильною» або «кращою» для Вас. Час від часу контролюйте себе, чи правильно Ви записуєте відповіді. У випадку, якщо Ви виявите помилку, виправте її, але так, щоб виправлене було зрозумілим для правильної обробки інформації.

ТЕСТОВИЙ МАТЕРІАЛ

1. Найбільше задоволення я отримую від:

А. Схвалення моєї роботи;

Б. Усвідомлення того, що робота зроблена добре;

В. Усвідомлення того, що мене оточують друзі;

Г. Усвідомлення того, що моя праця служить людям та природі.

2. *Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути:*

- А. Органічним членом команди;
- Б. Відомим гравцем;
- В. Обраним капітаном команди;
- Г. Тренером, який розробляє тактику гри.

3. *На мою думку, кращим педагогом є той, хто:*

- А. Проявляє інтерес до учнів і до кожного має індивідуальний підхід;
- Б. Викликає інтерес до предмета, так що учні із задоволенням поглиблюють свої знання в цьому предметі;
- В. Прищеплює любов до навколишнього світу та вчить про нього піклуватися;
- Г. Створює в колективі таку атмосферу, за якої ніхто не боїться висловити свою думку.

4. *Мені подобається, коли люди:*

- А. Радіють виконаній роботі;
- Б. Підтримують екологічні акції, оберігають нашу планету;
- В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших;
- Г. Із задоволенням працюють в колективі.

5. *Я хотів би, щоб мої друзі:*

- А. Прагнули до гармонії з навколишнім світом;
- Б. Були вірні й віддані мені;
- В. Були чуйними і допомагали людям, коли це є доречним;
- Г. Були розумними і цікавими людьми.

6. *Кращими друзями я вважаю тих:*

- А. З ким складаються гарні взаємини;
- Б. На кого завжди можна покластися;
- В. Хто дбайливо і з повагою ставитися до всіх об'єктів навколишнього

світу;

Г. Хто може багато чого досягти в житті.

7. Найбільше я не люблю:

А. Коли в мене щось не виходить;

Б. Коли псуються стосунки з товаришами;

В. Коли мене критикують;

Г. Коли я втрачаю відчуття навколишнього світу, не помічаю його.

8. За моєю думкою, найгірше, коли педагог:

А. Не приховує, що деякі учні йому несимпатичні, насміхається і жартує над ними;

Б. Викликає дух суперництва в колективі;

В. Зневажливо ставиться до духовно-екологічних цінностей учнів;

Г. Недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. У дитинстві мені найбільше подобалося:

А. Відчуття виконаних справ;

Б. Проводити час на природі і відчувати себе її частинкою;

В. Коли мене за щось хвалили;

Г. Проводити час з друзями.

10. Я хотів би бути схожим на тих, хто:

А. Домігся успіху в житті;

Б. По-справжньому захоплений своєю справою;

В. Відрізняється дружелюбністю і доброзичливістю;

Г. Долає ситуацію екологічної кризи в світі.

11. У першу чергу школа повинна:

А. Навчити вирішувати завдання, які ставить життя;

Б. Розвивати повагу до себе і навколишнього світу;

В. Виховувати якості, що допомагають взаємодіяти з людьми;

Г. Розвивати, перш за все, індивідуальні здібності учня.

12. Якби у мене було більше вільного часу, я використав би його:

- А. Для подорожей, спілкування з природою;
- Б. Для відпочинку і розваг;
- В. Для своїх улюблених справ і самоосвіти;
- Г. Для спілкування з друзями.

13. Найбільших успіхів я добиваюся, коли:

- А. Працюю з людьми, які мені симпатичні;
- Б. У мене цікава робота;
- В. Мої зусилля добре винагороджуються;
- Г. Дію на благо навколишньому світу.

14. Я люблю, коли:

- А. Інші люди мене цінують;
- Б. Відчуваю духовну і фізичну єдність з природою;
- В. Приємно проводжу час з друзями;
- Г. Відчуваю задоволення від добре виконаної роботи.

15. Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб:

- А. Розповіли про будь-яку цікаву справу, що стосується роботи, спорту тощо, в якій мені довелося брати участь;
- Б. Висвітили мій внесок у збереження скарбів Землі;
- В. Обов'язково розповіли про колектив, в якому я працюю;
- Г. Написали про мою діяльність.

16. Найкраще я навчаюсь, якщо викладач:

- А. Використовує до мене індивідуальний підхід;
- Б. Зуміє викликати у мене інтерес до предмету;
- В. Застосовує екологічні принципи в навчально-виховному процесі;
- Г. Влаштовує колективні обговорення досліджуваних проблем.

17. Для мене немає нічого гіршого, ніж:

- A. Образа особистої гідності;
- Б. Варварсько-споживацьке ставлення до природи і людей;
- В. Втрата друзів;
- Г. Невдача при виконанні важливої справи.

18. Найбільше я ціную:

- A. Успіх;
- Б. Ефективну спільну працю;
- В. Здоровий практичний розум і кмітливість;
- Г. Здатність відчувати і розуміти навколишній світ.

19. Я не люблю людей, які:

- A. Вважають себе гіршими за інших;
- Б. Вважають себе центром Всесвіту;
- В. Заперечують усе нове;
- Г. Часто сваряться і конфліктують.

20. Приємно, коли:

- A. Відчуваєш себе органічною частиною єдиного цілого;
- Б. Маєш багато друзів;
- В. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся;
- Г. Працюєш над важливою для всіх справою.

21. На мою думку, в першу чергу керівник повинен бути:

- A. Доступним;
- Б. Авторитетним;
- В. Вимогливим.
- Г. Гармонійною особистістю.

22. У вільний час я залюбки прочитав би книги:

- A. Про те, як заводити друзів і підтримувати гідні стосунки з людьми;

- Б. Про таємниці природи і Всесвіту;
- В. Про останні досягнення науки і техніки;
- Г. Про життя відомих і цікавих людей.

23. Якби у мене були здібності до музики, я волів би бути:

- А. Членом хорового чи танцювального колективу;
- Б. Композитором;
- В. Солістом;
- Г. Диригентом.

24. Мені б хотілося:

- А. Придумати цікавий конкурс;
- Б. Взяти участь у створенні системи по відновленню екологічного балансу Землі;
- В. Організувати конкурс і керувати ним;
- Г. Перемогти в конкурсі.

25. Для мене найважливішим є усвідомлення того:

- А. Що саме я хочу зробити;
- Б. Як досягти мети;
- В. Як організувати людей для досягнення мети;
- Г. Що моє життя плине в гармонії з законами Всесвіту.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

- А. Інші були нею задоволені;
- Б. Зберегти природний баланс з навколишнім світом;
- В. Її не потрібно було дорікати за виконану роботу;
- Г. Насамперед виконати своє завдання.

27. Найкраще я відпочиваю у вільний час:

- А. На природі;
- Б. У спілкуванні з друзями;

В. Займаючись своєю улюбленою справою;

Г. Переглядаючи розважальні фільми.

КЛЮЧ ДО МЕТОДИКИ

№ твердження	Тип спрямованості				№ твердження	Тип спрямованості			
	на себе	на спілкування	на справу	на екоцентризм		на себе	на спілкування	на справу	на екоцентризм
1	А	В	Б	Г	15	Г	В	А	Б
2	Б	В	Г	А	16	А	Г	Б	В
3	А	Г	Б	В	17	А	В	Г	Б
4	В	Г	А	Б	18	А	Б	В	Г
5	Б	В	Г	А	19	А	Г	В	Б
6	Г	А	Б	В	20	В	Б	Г	А
7	В	Б	А	Г	21	Б	А	В	Г
8	А	Б	Г	В	22	Г	А	В	Б
9	В	Г	А	Б	23	В	Г	Б	А
10	А	В	Б	Г	24	Г	В	А	Б
11	Г	В	А	Б	25	А	В	Б	Г
12	Б	Г	В	А	26	В	А	Г	Б
13	В	А	Б	Г	27	Г	Б	В	А
14	А	В	Г	Б	Разом				

Додаток В.2

**Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками
екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей
самоствалення чоловіків і жінок ранньої дорослості**

Шкали самоствалення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Чоловіки					Жінки					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2	-345*		-356*												
3	-371*														
4										-393*					
5															
6				329*						-360*					
7														-246*	
8			-346*	-337*											
9															

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоствалення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток Г.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення чоловіків і жінок середньої дорослості

Шкали самоставлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Чоловіки					Жінки					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2														249*	
3						-347*									
4						326*	351*							-240*	
5							363*								
6															
7															
8															
9															

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоставлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток Д.2

**Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками
екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей
самоствлення чоловіків і жінок періоду кризи середини життя**

Шкали самоствлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Чоловіки					Жінки					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2			407*		439*				371*				278*		
3			487*		525*								298*		236*
4			-416*					328*		478*					
5						334*									
6	-407*														
7															
8				-420*											
9	-376*	-372*										-250*			

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоствлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток Е.2

**Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками
екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей
самоствлення зрілих чоловіків і жінок**

Шкали самоствлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Чоловіки					Жінки					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1		339*													
2															
3	432**	334*													244*
4			-402*			331*									
5		-358*													
6															
7															
8															
9		-387*	-358*	-391*									-315**		

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоствлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинування, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток Ж.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення осіб ранньої дорослості з різним рівнем освіченості

Шкали самоставлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															-246*
8															
9															

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоставлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток 3.2

**Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками
екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей
самоствлення осіб середньої дорослості з різним рівнем освіченості**

Шкали самоствлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2									382*					249*	
3									471**						
4									-401*					-240*	
5															
6															
7	360*								-433**						
8															
9															

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоствлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток И.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення осіб з різним рівнем освіченості, які переживають кризу середини життя

Шкали самоставлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2													278*		
3			359*										298*		236*
4							-328*								
5															
6							-416*								
7		339*													
8															
9							-492*			-379*		-250*			

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоставлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток К.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоставлення зрілих дорослих осіб з різним рівнем освіченості

Шкали самоставлення	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1															
2															
3					457**										244*
4			-355*												
5															
6															
7															
8															
9		-425*						-370*					-315**		

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення цінностей; РЦ – реалізація цінностей, КРЦ – конфліктність реалізації цінностей; 4. Шкали самоставлення: 1 – закритість, 2 – внутрішня конфліктність, 3 – самозвинувачення, 4 – самовпевненість, 5 – самокерівництво, 6 – дзеркальне Я, 7 – самоцінність, 8 – самоприйняття, 9 – самоприв'язаність.

Додаток Л.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екосвітогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації дорослих осіб

Стать	Компоненти	Значення шкал – ознак самоактуалізації											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Чоловіки	П	227**		282***	349***		190*						
	С			234**	250**		172*						
	ЗЦ			265**	171*		197*						
	РЦ			264**	190*								
	КРЦ												
Жінки	П	199*		197*			305***						
	С	246**	192*	357***			290***						
	ЗЦ												
	РЦ												
	КРЦ									-161*			
Загальна вибірка	П	203**		261***	253***		260***						
	С	169**		321***	203**		248***						
	ЗЦ			215***			124*						
	РЦ			215***									
	КРЦ												

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей, КЗЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток М.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екоосвітогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації осіб з різною освітою

Освіта	Компоненти екоосвідомості	Значення шкал - ознак самоактуалізації											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Вища	П	260*		364***	206*		310***						
	С	234*		425***	166*		290***						
	ЗЦ			339***									
	РЦ			349***									
	КРЦ												
Середня спеціальна	П				287***		196*					172*	
	С			197*	231**		184*						
	ЗЦ				215*								
	РЦ				208*	-195*							
	КРЦ												
Загальна вибірка	П	203*		261***	253***		260***						
	С	169*		321***	203**		248***						
	ЗЦ			215***			124*						
	РЦ			215***									
	КРЦ												

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей, КЗЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Н.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації чоловіків і жінок у ранньому дорослому віці

Шкали самоактуалізації	Компоненти екологічної свідомості респондентів											
	Чоловіки				Жінки				Загальна вибірка			
	Потреби	Спрямованість	Значущість цінностей	Реалізація цінностей	Потреби	Спрямованість	Значущість цінностей	Реалізація цінностей	Потреби	Спрямованість	Значущість цінностей	Реалізація цінностей
1			384*	382*								
2	542**	439**	473**	514**								
3	334**					343*			281*	261*		
4												
5										-260*		
6			355*	346*					239*			
7												
8												
9												
10												
11												
12												

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток П.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації чоловіків і жінок у середньому дорослому віці

Шкали самоактуалізації	Компоненти екологічної свідомості респондентів											
	Чоловіки				Жінки				Загальна вибірка			
	Потреби	Спрямованість	Значущість цінностей	Реалізація цінностей	Потреби	Спрямованість	Значущість цінностей	Реалізація цінностей	Потреби	Спрямованість	Значущість цінностей	Реалізація цінностей
1					379*				300*			
2												
3									276*	266*	356**	278*
4												
5												
6			389*		353*				258*	264*	332**	
7					467**				321**			
8					380*	404*			319**			
9			-349*								-238*	
10												
11												
12												

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Р.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, експрямованості та особливостей самоактуалізації чоловіків і жінок у період кризи середнього віку (з конфліктністю реалізації цінностей)

Шкали самоактуалізації	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Чоловіки					Жінки					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1							360*			417*	237*	308*			
2															
3	473*	546**					354*				292*	460**	273*		
4	467*	385*									284*	323*			
5										399*					
6	394*					336*	488*				371*	420**			
7									-350*	499*					265*
8										352*					253*
9					-335*					487*					
10															
11										566**					262*
12										432*					

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей, КРЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток С.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації чоловіків і жінок у зрілій дорослості

Шкали самоактуалізації	Компоненти екологічної свідомості респондентів											
	Чоловіки				Жінки				Загальна вибірка			
	П	С	ЗЦ	РЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	П	С	ЗЦ	РЦ
1												
2												
3				423*		460**				318**		235*
4	401*				343*				370**			
5												
6						331*			287*	265*		
7												
8												
9												
10		-318*										
11												
12												

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Т.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації в осіб у ранньому дорослому віці з різною освітою

Шкали самоактуалізації	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1	354*														
2															
3	583***						345*				281*	261*			
4															
5							-325*					-260*			
6	440**										239*				
7	376*														
8										-327*					
9					381*					-352*					
10										-347*					
11										355*					
12															

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей, КЗЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток У.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації осіб у середньому дорослому віці з різною освітою

Шкали самоактуалізації:	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1	498*	465*									300*				
2															
3				455*				400*			276*	266*	356*	278*	
4															
5															
6	409*							395*			258*	264*	332*		
7											321*				
8	515*	421*									319*				
9													-238*		
10								-420*							
11															
12				-355*	362*						-394*				

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей, КЗЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Ф.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації осіб з різною освітою у період кризи середнього віку

самоактуаліза	Компоненти екологічної свідомості респондентів														
	Вища освіта					Середня спеціальна освіта					Загальна вибірка				
	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	КРЦ
1		373*									237*	308**			
2															
3	562***	382*	458**				590***				292*	460***	273*		
4							339*				284*	323**			
5															
6	472**	560***									371**	420***			
7									-442**	551***					265*
8		336*								381*					253*
9						375*									
10															
11															262*
12										436**					

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей, КЗЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Х.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками екологічного світогляду, екоспрямованості та особливостей самоактуалізації осіб у зрілому дорослому віці з різною освітою

Шкали самоактуалізації	Показники екологічного світогляду та екоспрямованості											
	Вища освіта				Середня спеціальна освіта				Загальна вибірка			
	П	С	ЗЦ	РЦ	П	С	ЗЦ	РЦ	П	С	ЗЦ	РЦ
1					390*							
2												
3				457**						318**		235*
4					518***				370**			
5												
6					492**				287*	265*		
7					340*							
8												
9							-388*	-434**				
10												
11												
12												

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П – потреби, С – спрямованість, ЗЦ – значення екоцінностей, РЦ – реалізація екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Ц.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень до Світу та особливостей самоактуалізації осіб, які мають вищу освіту

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвиначення	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	172*	189*	-373***	-346***	292***	276***		280***		
2			-366***	-336***	230**		210*	215*		
3	362***									
4	290***									
5				-195*			171*			
6	244**		-273**	-360***	219**	181*		302***		
7			-168*	-227**	185*					
8			-214*	-213*	170*			222**		
9			-309***	-239**	226**			183*		239**
10			-310***	-277***	252**	296***		224**		243**
11					241**					
12		169*	-186*	-183*						

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Ч.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень до Світу та особливостей самоактуалізації осіб, які мають середню спеціальну освіту

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закрипість	внутрішня конфліктність	самозвинувачення	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	299***		-226**	-235**	213*	309***	249**	269**		
2	200*		-387***	-300***	382***	339***	213*	300***		
3	315***					205*	184*			
4	323***									
5				-180*	178*			190*		
6	210*			-177*		199*	175*			-190*
7										
8								181*		
9				-286***						170*
10				-264**	202*	203*	213*	249**		
11										
12										

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Ш.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень до Світу та особливостей самоактуалізації в осіб у ранньому дорослому віці

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закріпість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	285*	334**	-537***	-466***	338**	403***	319**	357**		
2		264*	-554***	-550***	566***	425***	273*	354**		
3	255*		-312**	-282*		321**				
4										
5				-270*						-241*
6	249*	248*	-376**	-393***		237*				
7			-279*	-367**						
8								284*		247*
9			-292*							249*
10			-367**	-389***			267*	240*		267*
11	252*	327**	-283*		289*	292*				
12										

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Щ.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень до Світу та особливостей самоактуалізації в осіб у середньому дорослому віці

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинувачення	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1						247*				
2			-450***	-253*			251*			
3	312**									
4	337**									
5								266*		
6										
7										
8										
9										
10										
11										
12										

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Ю.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень до Світу та особливостей самоактуалізації в дорослих осіб, які переживають кризу середнього віку

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1	257*		-333**		307**			291*		
2			-248*	-261*	316**					
3	391***				282*		244*	282*		
4	364**									
5				-250*			340**			
6	283*			-296*	263*		320**	413***		
7										
8			-241*			296*				
9			-307**	-347**	291*					
10			-245*		258*	470***	240*	247*		251*
11					238*					
12			-312**							

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Я.2

Показники кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень до Світу та особливостей самоактуалізації в осіб у зрілій дорослості

Шкали самоактуалізації	Компоненти системи ставлень особистості до Світу									
	Емпатійність	Особливості самоставлення								
		закритість	внутрішня конфліктність	самозвинування	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
1				-284*		276*		358**		
2	441***		-266*			280*				
3	330**									
4										
5										
6				-261*						
7							277*			
8							252*			
9			-369**	-475***			410***	275*	328**	
10				-257*			264*			
11										
12	308**									

Примітки: . Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток А.3

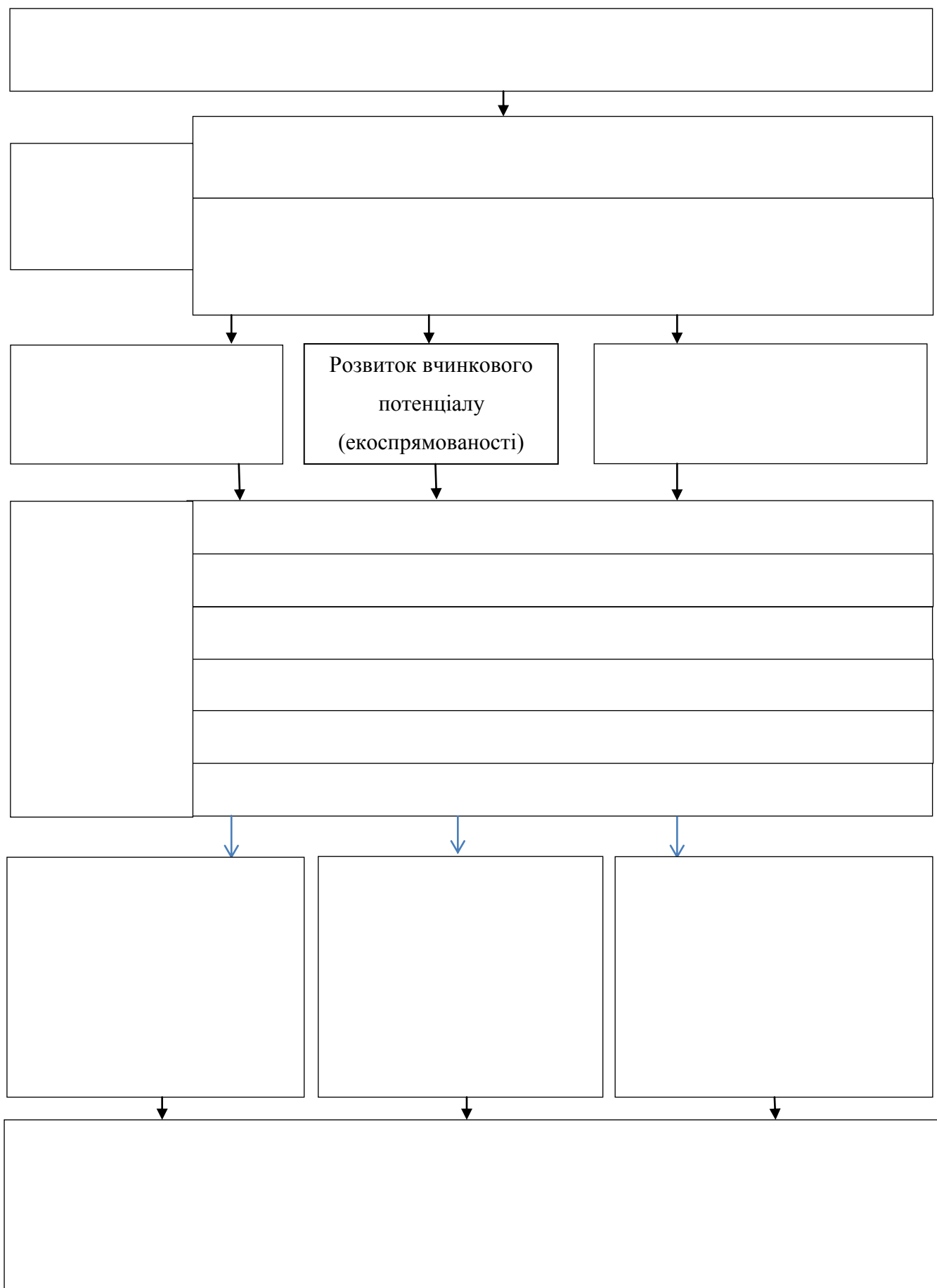

Рис. Блок-схема еколого-психологічного тренінгу «Екодинаміка»

Додаток Б.3

Рис. Сніжинка Щастя

Додаток В.3

Рис. Тріада устроїв Світу та людини

Додаток Г.3

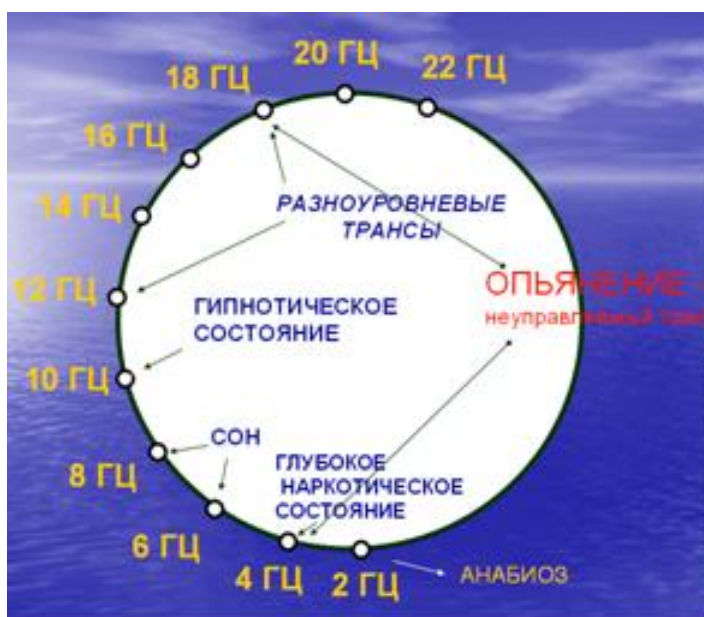

Рис. Залежність основних станів людини від частоти роботи мозку

Додаток Д.3

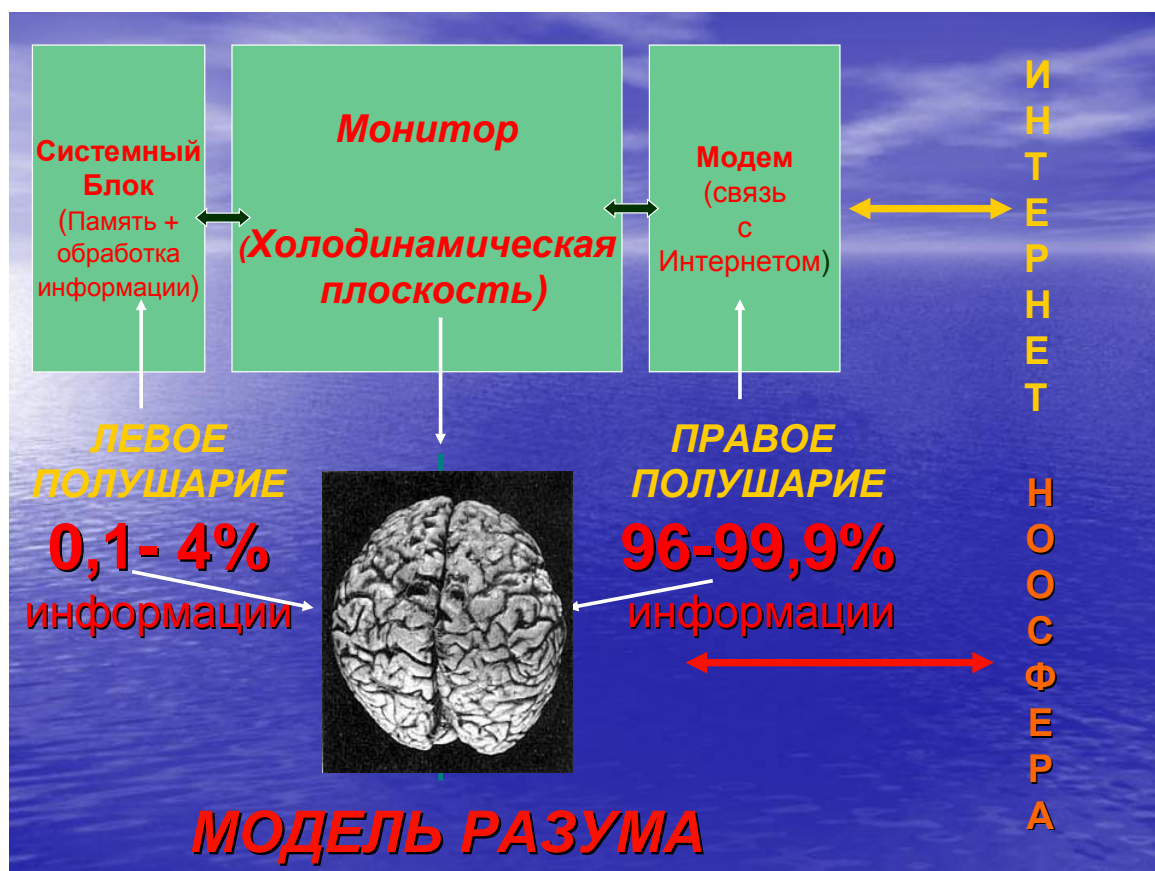

Рис. Модель розуму

Додаток Е.3

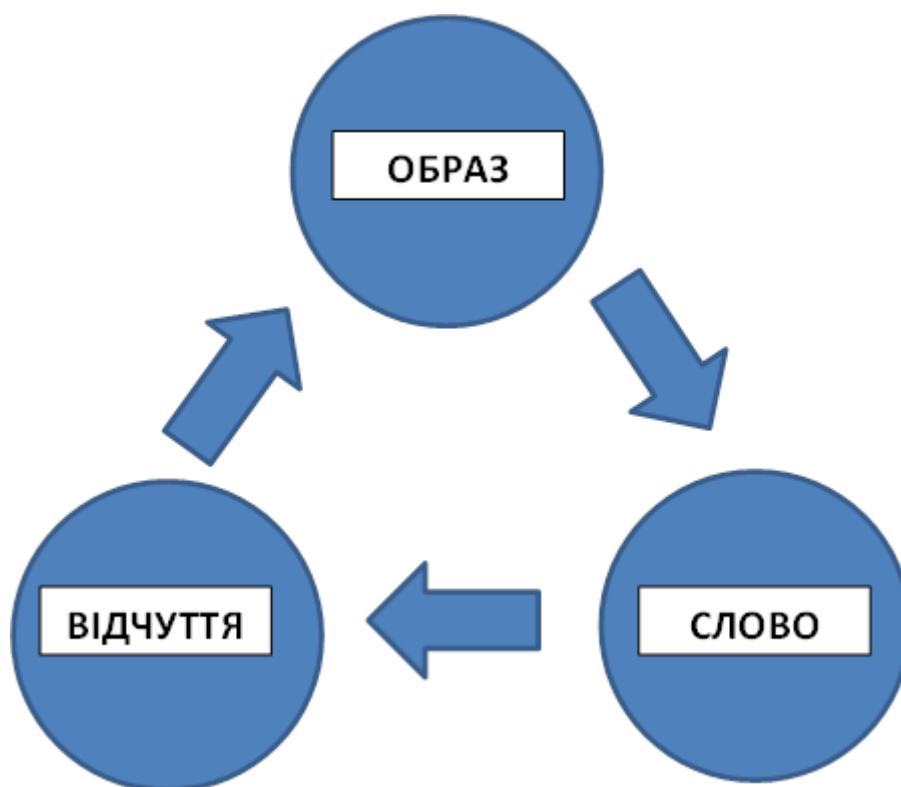

Рис. Тривимірна модель свідомості

Додаток Ж.3

Вправа. Дзеркало.

Мета: На основі тілесної та чуттєво-інтуїтивної взаємодії ознайомитися з механізмом сприйняття людиною навколишнього світу.

Час виконання: до 30 хвилин (в залежності від кількості учасників).

Хід виконання

1. Інструкція. «Настав час познайомитися ближче. На минулому занятті ми розглядали людину як унікальну частинку гармонійного цілого – Всесвіту. При цьому було наголошено, що на квантовому рівні ми виглядаємо як світло, що при досвіді негативної взаємодії з навколишнім світом тьмяніє, і в ньому утворюються осередки болю, затемнення, психофізіологічні блоки. Свідомість дорослої людини складається з позитивних (зрілих) і негативних (незрілих) мислеобразів, при цьому незрілі (негативні) мислеобрази заважають особистості реалізувати повний потенціал своїх можливостей.

Ми будемо вчитися бути один для одного частинами цілого. Попарно один з одним познайомтесь, беручись за руки. Відчувайте один одного і просіть вашу свідомість і підсвідомість дати вам відповідь на те, що потрібно змінити партнеру у самому собі для того, щоб стати щасливою людиною. Під час мовчазного спілкування відстежте, які образи, думки, відчуття, що пов'язані з партнером, з'являються у вас при взаємодії. З любов'ю і взаємоповагою (а це основні принципи розвитку Всесвіту, частинами якого ми є) поділіться один з одним своїм баченням. Приймайте побажання рівно, без осуду, агресії, лише запам'ятовуючи те, що про вас думають. Обов'язково подякуйте партнерові, навіть якщо інформація, на вашу думку, помилкова і зовсім вас не стосується.

Пам'ятайте про бажання допомогти один одному з любов'ю та вдячністю.»

2. Практичне виконання вправи. Час виконання: 3-4 хвилини для кожної пари. Спілкування керується тренером, який дзвоником сповіщає про закінчення взаємодії з одним партнером і перехід до іншого.

3. Обробка результатів. «На аркуші запишіть ті комплекси, які побачили у вас інші люди. Під рискою запишіть ті негативні якості, що ви бачили в партнерах».

4. Інтерпретація результатів. «Комплекси, які у вас побачили партнери, – це сигнали від інших частин Цілого про те, що вам слід змінити в собі або на що звернути увагу. Негатив, що ви побачили в партнерах, це є і ваш негатив, який ви віддзеркалювали через призму власного сприйняття. Ви бачите інших людей через власне сприйняття самого себе і тому на Іншого проектуєте свій внутрішній світ. В партнерові ви вбачаєте власні комплекси, страхи, негативні мислеобрази, які існують у вашому глибинному «Я» на рівні підсвідомості».

Додаток 3.3

У мене є три дорогоцінні сутності,
яких я дотримуюся і які дбайливо зберігаю:
Перша називається «глибоке почуття любові»,
яке ні від чого не залежить.
Друга називається «помірність».
Третя називається «відсутність прагнення бути головним».
Несу в собі любов і тому можу діяти з мужністю справжнього воїна.
Заощаджую і тому можу множити свою силу.
Не прагну бути самим головним в Піднебесній,
Саме тому можу досягти вищої повноти управління суттю речей.
Той, хто сьогодні залишає любов заради війни,
Хто відкидає помірність заради пишного достатку,
Хто відмовляється бути повелителем заради того,
Щоб бути самим головним, – неодмінно загине.
Але той, хто сповнений любові, б'ється і перемагає,
Знаходить контроль над своїми почуттями, – міцнішає.
Небо сприяє йому, піклуючись про нього з терпінням і любов'ю!

Лао Цзи

Додаток И.3

Техніка «Пробудження любові до матінки Землі».

Мета: На інтуїтивно-чуттєвому рівні сприймання дослідити стосунки у системі «Я – Земля». Впроваджуючи принцип суб'єктифікації, створити мислеобраз «матінки – Землі», що є умовою для розвитку натуральної емпатії, пробудження любові до планети, її об'єктів, процесів і законів, пов'язаних з нею. Усвідомити долучення себе до світу природи.

Час проведення: 30 хвилин.

Обладнання: програвач з релаксійною музикою.

Хід виконання

- **Інформаційний блок.**

«Любов є багатограним процесом, який переповнює людське буття ще до народження дитини. Коли дитина з'являється на світ, вона вчиться жити. Через стосунки з матір'ю формується первинний образ світу, який може бути подружнім, люблячим у разі позитивного розвитку, або може бути ворожим при умові відсутності любові та довіри у вище зазначених стосунках. Це ставлення переноситься людиною по відношенню до земного буття.

Подальше життя особистості неможливо без її долучення до системи «людина – природа». Навіть в умовах цивілізованого устрою сучасного життя людина усвідомлює власний взаємозв'язок з процесами, що відбуваються на планеті Земля.

Важливо усвідомити, що Земля є складною гармонійною системою, що керується законами Космосу, тому що є його часткою. Людина є часткою системи, яку ми називаємо ноосфера Землі (за В. І. Вернадським). «Одні й ті ж закони панують як у великих планетних системах, так і в найменших молекулах, навіть, ймовірно, у ще більш найменшому просторі окремих атомів», – визначав В. І. Вернадський.

У нашій свідомості існує мислеобраз планети Земля, який ми зараз активізуємо та дослідимо.»

- **Медитація «Любов до матінки Землі».** Звучить релаксійна музика.

«Сядьте рівно, ступні ніг поставте на підлогу. Ноги, руки не перехрещуйте. Потягніться маківкою голови до сонця, догори, зробіть глибокий вдих. Закрийте очі, дайте їм відпочити. При повільному видиху розслабте плечі, опустіть їх. Розслабте все тіло, дайте йому час на відпочинок. Уявіть, що дихаєте чистим повітрям. Зосереджуйтесь на своїх відчуттях, дихайте через власні почуття, все глибше занурюйтесь у свій внутрішній світ.

Уявіть перед собою на відстані витягнутої руки планету Землю. Уявіть спочатку її фото або картинку. Згадайте зображення планети таким, як ви його бачили у реальному житті в підручниках, на виставках, в Інтернеті тощо. Зверніть увагу: на фото Земля має вигляд кулі. Побачте, що її кулеподібну форму огортає атмосфера, немов ковдра.

Перетворіть у своїй уяві фото Землі на її голографічний образ. Створіть її тривимірну модель. Оживіть нашу планету. Уявіть себе на борту космічного корабля, який рухається навколо Землі на такій відстані, що Земля має розмір баскетбольного м'яча. Ви бачите обриси материків, океанів, морів. Дайте відповідь собі на запитання: «Яку ви бачите півкулю – західну або східну, північну або південну? Якого кольору наша планета?». Відслідкуйте: Земля має нахил і рухається навколо уявної вісі, внаслідок чого Сонце поступово освітлює одну з її півкуль.

Знайдіть і підлетіть до тієї півкулі, яка залишилася зараз без освітлення. Що бачите? Що відчуваєте? Здійсніть політ-оберт навколо нашої прекрасної планети, немов ви є її супутником Місяцем. Відстежте рух атмосферних фронтів. Вгадайте, де йдуть дощі, а де безхмарно і сонячно.

Уявіть, які різноманітні форми флори і фауни співіснують на Землі. Почуйте звуки тварин, вітрів у лісах. Скільки людей мешкає на Землі? Вловіть взаємозв'язки між сушею та водою, ніччю та днем, Землею і Сонцем, неживою природою, рослинним, тваринним світами та людством. Все це створює єдину систему, яка існує за законами Всесвіту.

Наділіть у своїй уяві Землю ознаками живої одухотвореної істоти. Відчуйте, що Земля є свідомою живою істотою у просторі Космосу. В неї є свій

День народження, власний життєвий цикл, свій рівень енергії, вібрації. На планеті існують місця сили, портали позитивної та негативної земної енергетики. Земля через ці портали дихає. Подихайте разом з планетою Земля. Які у неї вдих і видих? Що ви відчуваєте? Ці відчуття приємні або дискомфортні?

На квантовому рівні Земля має серце. Ми всі є її дітьми, а вона для нас – матір'ю. У рідної планети Земля – любляче материнське серце, яке завжди турбується про своїх дітей, про нас з вами. Це серце прощає нам усі наші помилки, нерозумні дії, агресивні вчинки щодо її багатств. Прислухайтеся до серця матінки Землі. Які звуки чуєте? Що ви відчуваєте при цьому?

У Землі є душа, світла, чиста, дуже чуттєва. Вона так потребує нашої турботи, любові, розуміння й співчуття. Відкрийте своє серце назустріч матінці Землі! Відкрийте свої обійми й огорніть нашу планету світлом, любов'ю, теплом. Поспілкуйтесь з нею. Розкажіть, як ви їй вдячні, як ви її любите! Помічайте, як Земля відповідає вам взаємністю. Спостерігайте, що відбувається між вами? Що ви бачите? Що відчуваєте? Як побачене і відчуте впливає на ваші думки і настрій? Які вони – комфортні або дискомфортні? Запам'ятайте ці образи, думки і відчуття.

Відпустіть Землю з обіймів, не перериваючи з нею зв'язок, який сповнений любові та вдячності. Знайдіть те місце на Землі, де ви народилися, де росли, де зараз мешкаєте. Що відчуваєте? Дякуйте Землі за чудовий дар народження! У неї достатньо ресурсів та сил, щоб забезпечувати вас усім необхідним. Просіть її благословення на добро, благополуччя, здоров'я, відповідальність за власні вчинки. На що вона вас благословляє? Яким чином виглядає процес її благословення? Що відбувається? Дякуйте Землі.

Запитайте у нашої планети, що ви можете зробити для неї? Про що вона просить? Що ви відчуваєте? Обіцяйте зробити те, що можете. Просіть благословення на здійснення того, про що вас попросила матінка Земля. Обов'язково виконайте свою обіцянку в реальному житті! Вчіться відповідальності!

Будьте готові закінчити сеанс. Запам'ятайте, якою прекрасною, величною і люблячою є наша матінка Земля! Дякуйте їй за все! Скажіть, що ви її любите і поважаєте як живу свідому сутність, яка є часткою Всесвіту, в той час, як ви є її дітям. Усвідомте, що ви приймаєте той факт, що ви є маленькою часткою, що тісно взаємопов'язана з усією складною системою, яка має назву планета Земля. Ви берете відповідальність за збереження гармонійного балансу на нашій планеті.

Прощайтеся із Землею. Відпустіть із вдячністю її образ. Відчувайте силу в руках, ногах, ясність у голові. Робіть великий вдих і на повільному видохи відкривайте свої прекрасні очі й повертайтеся у відчуття «тут і тепер»».

- **Обговорення медитації.** Запис відчуттів. Малювання енергетичної взаємодії з матінкою Землею.

«У випадку приємних відчуттів і піднесеного настрою під час медитації ми дослідили власний позитивний (зрілий) мислеобраз матінки-Землі, що зумовлено гідним ставлення вашої особистості до природних ресурсів. У разі дискомфортичних відчуттів і думок впродовж сеансу ви знайшли негативний (незрілий) мислеобраз. Головне, згадайте, з якою ситуацією пов'язане негативне відчуття, і зафіксуйте це у своїх записах. Ваш життєвий досвід взаємодії з природою і Землею закарбував негативні почуття: провину, непорозуміння, агресію тощо. На наступних заняттях ми будемо вчитися трансформувати цей негатив у позитив.

Примітка для тренера: обов'язково запланувати після медитації перерву. Якщо в учасників будуть скарги на погане самопочуття після проведеної техніки, з ними слід провести індивідуальний холодинамічний сеанс відстеження, відпустивши інших дорослих людей на перерву.

Додаток К.3

Вправа. «Моє місце спокою у внутрішньому світі».

Мета: Знаходження власного місця спокою у внутрішньому світі та співставлення його з урбаністичним та природним середовищами.

Час проведення: 1 година.

Обладнання: програвач з релаксійною музикою, альбомні аркуші паперу, фарби, пензлики, склянки з водою, папір для кульок або спонжики.

Хід виконання

- **Ознайомлення учасників тренінгу з етапами роботи, роздача матеріалу для роботи.**

Кожному з учасників видаються 3 альбомні аркуші, ручки, акварельні фарби, тонкий крейдований папір для кульок, завдяки яким буде створюватись кольоровий фон власних відчуттів. Слухачі із заплющеними очима у стані легкого трансу поетапно уявляють себе в трьох станах: на місці спокою у внутрішньому світі, в сучасному місті, на природі. Використавши всі репрезентативні системи сприйняття інформації та енергії, дорослі люди виходять з медитації і на кожному з трьох етапів, відповідно до уявних станів, на аркуші фіксують власні відчуття, співставляючи їх з певним кольором або сукупністю кольорів.

- **Проведення трифазної медитації при музичному супроводі.**

«Сядьте рівно, м'язи тулуба розслабте, хребет прямий, очі закриті. На вдиху маківкою голови потягніться догори до сонця і зафіксуйте це положення. На видиху плечі опустіть, руки покладіть на коліна у зручному для вас положенні. Сконцентруйтеся на власних відчуттях і на процесі дихання. Відчуйте, що під час вдиху повітря на вході ніздрів носу прохолодніше за те, що ви видихаєте. Відчуйте, як з кожним вдихом грудна клітина підіймається й розширюється, а під час видиху – стискається. Прислухайтеся до ритмічного биття серця всередині грудини. Відчуйте, як з кожним скороченням серцевого м'язу кров струменіє й спрямовується по кровоносних судинах до кожної клітини нашого тіла, живлячи його киснем та іншими поживними речовинами.

Подумки подякуйте власному серцю за його роботу і на рівні відчуттів наповніть тіло теплом, світлом. Все тіло тепле й розслаблене, лише лоб прохолодний. Думки про зайве нас залишають. З кожним вдихом ми глибше й глибше занурюємося у власний внутрішній світ.

Уявіть себе в місці вашого спокою, де б ви себе почували найкомфортніше. Це може бути будь-яке місце, що існує на Землі, поза нею, в реальному або уявному світах. Головне, щоб у цьому місці ви відчували себе захищеними, сповненими життєвої сили, радісного спокою, піднесеного настрою. Це місце співгармонії, співвібрації ваших внутрішніх та зовнішніх світів. Роздивіться, де ви знаходитеся. Головне, на рівні відчуттів простежте те, що відчуваєте. Зіставте ваш стан, настрої з відчуттям кольору. До якого спектру кольору більш відноситься ваш стан у місці спокою? Запам'ятайте це співвідношення «стан – колір». Відчуйте силу в руках, в ногах, свіжість в обличчі, ясність у думках. Зробіть глибокий вдих, відкривайте очі. На першому аркуші запишіть відчуття та колір або сукупність кольорів, що співвідносяться з вашим станом у місці власного спокою».

Друга фаза медитативної роботи стосується відстеженню співвідношення «стан – колір» у людини, що уявляє себе в урбаністичному середовищі, та проводиться за планом: релакс, відстеження відчуттів, співставлення їх з кольором, вихід з медитації та фіксація вражень на другому альбомному аркуші. Ведучий звертає особливу увагу на колір, який найбільшою мірою підходить (або виникає в уяві) до внутрішнього стану людини, коли вона відчуває себе в урбаністичному світі.

Третя фаза присвячується відстеженню стану людини, яка уявляє себе на реальному місці природи, та відображенню співвідношення «стан – колір» на третьому аркуші.

- **Створення слухачами тренінгу кольорових фонів на трьох аркушах** за допомогою спонжиків, води, кольорів фарб (кульок з паперу), відповідно до вище зазначених станів: внутрішнього місця спокою, перебування в урбаністичному та природному середовищах.

- **Групове обговорення роботи та підведення підсумку.**

Група приходять до висновку, що кольоровий фон місця спокою та фон перебування на природі значно ближчі за кольоровою гамою, аніж фон, що відповідає за відчуття людини, яка знаходиться в урбаністичному середовищі. Висновуємо: стан спокою у внутрішньому світі також краще знаходити, уявляючи себе на лоні природи. Тренер звертає увагу, що висновки групи співпадають з положеннями багатьох психотерапевтичних течій, які в роботі з клієнтами передбачають використання медитативних технік.

Додаток Л.3

Вправа. Використання техніки «Лінія часу» в досягненні бажаного стану або мети

Мета: Зняття блоків «власне бажання є важко досяжним», «недосяжність мети» і перетворення їх в енергетичний стан «звичайної справи».

Час виконання: 20 хвилин.

Обладнання: програвач з музикою для релаксу.

Хід виконання

Вправа виконується у формі медитації:

1) Формулюємо мету, записуємо, визначаємо терміни її здійснення.

2) Швидка релаксація.

3) Проведення техніки

- Представляємо і спостерігаємо лінію часу в цілому з дисоційованої позиції: її зовнішній вигляд, напрям, колір тощо.

- Акцентуємося на власному теперішньому та майбутньому часах. Асоціюємося з сьогоденням («я – в картинці»). Згадуємо звичну дію, буденну справу, яку виконуємо автоматично і з нейтральним настроєм. Проживаємо цю дію в майбутньому легко і радісно. Ставимо якір спокою. Запам'ятовуємо – це для нас легко, спокійно, ми впевнені в собі, справляємося з буденною справою у теперішньому часі без напруги і занепокоєння. Ставимо якір спокою. Це перша картинка!

- Знаходимо в нашому майбутньому на лінії часу точку, відповідну часу, коли ми хочемо, щоб мрія збулася. Проживаємо нашу звичну справу, дію (патерн) в майбутньому – в тій точці, де ми плануємо здійснити свою мрію легко і радісно. Ми віримо в себе, наші дії природні, ефективні. Ми спокійні і задоволені собою!

- Асоціюємося з відчуттями мрії. Яка у вас мрія? Стаємо в точку, прибуваємо в відчутті «Я – в картинці», прислухаємося до себе. Що бачу, чую, відчуваю, які запахи? Який настрій? Які думки? Це друга картинка!

- Тепер накладаю дві точки на лінії часу. Це одна спільна точка для

звичайної справи (патерну) та для мрії. Дві картинки – буденної справи й мрії – накладаю одну на одну. Ставлю якір спокою.

- Зараз ми візуалізували свою мрію і замінили енергію недосяжності на енергію легкої досяжності.

- З'явилася установка – мета досяжна. Досягнення власної мети буде для мене таким же легким, як і «розчісування волосся», що є моєю звичайною буденною справою.

- Подяка. Вихід.

4) Обговорення.

– Яке у вас враження від техніки?

– Чи все вийшло?

– Які у вас відчуття?

Додаток М.3

Медитація «Вищий потенціал екоцентрично спрямованої особистості»

1. «Прошу у Джерела Всесвітньої Любові явити в місці спокою у створеному Полі Любові образ мого Я у його вищому потенціалі. Це той образ, що вміщує всю мою власну позивну силу, мої здібності та таланти, якими мене наділив Бог, Космічний Розум. Це Я, що знаходиться на самій верхівці мого власного еволюційного розвитку. Це моє «Вище Я», яке стверджує свій вищий потенціал на нашій матінці-Землі. І цей образ є унікальним за своєю формою та змістом: інформаційним та енергетичним... Побачте себе. Оточіть свій образ «Вищого Я» полем любові, подякуйте Всесвіту, Богу, матінці-Землі за допомогу в цьому процесі. Уважніше придивіться до образу «Вищого Я». Які у нього постава, вираз обличчя? Які якості вони віддзеркалюють? Що випромінюють його очі? Як він рухається? Яка в нього енергія? Якого кольору, якості (холодна, тепла) його вібрація? Які ви відчуваєте запахи, звуки? Що говорить Вам «Вище Я»? Що є такого в вашому «Вищому Я», що відрізняє його від інших людей? В чому ваша унікальна сила? Як це відображається на зовнішньому вигляді образу «Вищого Я»? Якими вібраціями переповнюється його інформаційно-енергетичне поле? Дякуйте своїй уяві та відкривайтеся назустріч цьому світлому образу, починаючи з власного серця. Підходьте один до одного, відчуйте позитивну силу вашого «Вищого Я» на рівні енергетики, що переповнює вас. З вдячністю з'єднайтеся з образом власного «Вищого Я». Переповніть його позитивною енергетикою кожен клітинку власного тіла. Що відчуваєте? Які якості пробуджуються у вашому тілі? Які думки виникають? Що хочеться зробити? Про що мрієте? Яку відчуваєте власну унікальність, що на енергетичному рівні розливається по вашому тілу? Дякуйте своїй свідомості та підсвідомості за розуміння та відчуження цієї позитивної сили! Просіть благословення у Бога, Космічного Розуму, матінки-Землі на те, щоб закорити в собі відчуття власної унікальності, що виражається крізь ваші індивідуальні здібності та позитивні якості! Просіть показати у вашій уяві, як ви можете проявити та вже проявляєте в реальному житті власну унікальність? Через які

вчинки, слова, якими засобами це відбувається?

Для того, щоб вам було зручно це усвідомити, уявіть в місці спокою лінію вашого життя. Просто уявіть доріжку, чи кольорову смужку, чи енергетичну лінію, яка малюється у місці спокою перед вами. Уявіть, що ця лінія життя має початок, від вашого народження і тому простягається від вас у ваше минуле: те, що було тиждень назад, рік тому, 10 років, 20 років назад тощо. Простежте, в яку сторону від вас у місці спокою ця лінія йде до вашого минулого. А тепер уявіть у часовому просторі ваше майбутнє: те, що буде через день, через тиждень, через рік, 10 років тощо. В яку сторону від вашого сьогодення йде лінія у майбуття? Подивіться на лінію вашого життя зі сторони: перед вами простягається ваше теперішнє, в одну сторону від вас йде лінія до вашого минулого, в іншу сторону – ваше майбутнє. Відстежте, чи однакова лінія у минулому, теперішньому та майбутньому власному житті? Чим відрізняються три часові проміжки, крім напрямку: ймовірно, кольором, розміром, структурою, освітленням тощо?

Відчуйте себе господарем власного життя. Впевнено станьте на лінію, асоціюйтесь з собою у реальному сьогоденні. Пам'ятайте, що сила вашого «Вищого Я» переповнює позитивною силою вашої унікальності кожен клітинку тіла, думки, дії, рухи. І тепер поділіться енергією вашого унікального світла з лінією життя, зосереджуючись на власному сьогоденні. Що відбувається? Якої якості сила переповнює лінію сьогодення (яка вона за кольором, силою)? Що відбувається з вашим сьогоденням, які зміни відбуваються, з чим вони пов'язані? Що ви бачите, чуєте, відчуваєте? Які думки виникають? Як вони пов'язані з реалізацією вашої унікальності в реальному житті? Яким чином ваша унікальність допоможе привнести гармонію у ваші стосунки з об'єктами навколишнього світу, з оточуючими людьми?..

Зверніться до глибинної суті вашого «Вищого Я»: «Що я можу знати про те, яким чином я можу проявити власну позитивну силу «тут і зараз»?»... Дякуйте власній свідомості та підсвідомості за підказку і просіть благословення

у Всесвіту й матінки-Землі! Беріть відповідальність за отримані одкровення.

І тепер, стоячи на лінії життя, оберніться в сторону вашого минулого. Освітїть власною позитивною силою своє минуле. Відстежте, як вирівнюються або висвітлюються деякі ділянки. З чим, з якими травмуючими ситуаціями вашого життя пов'язані ці затемнення та викривлення? Чим віддзеркалюються ці кризові епізоди у вашому тілі? Де болить? Висвітлюйте та вирівнюйте енергетику всередині себе і на лінії вашого минулого! Просіть допомоги у процесі вашого самозцілення у Бога, матінки-Землі. Відстежте, що відбувається у вашому внутрішньому і зовнішньому світах під час їх наповнення власною позитивною силою. Якою є ця сила на рівні ваших відчуттів? На що спрямовує вас отриманий позитив? Які зміни відбуватимуться у вашому реальному житті внаслідок цього позитивного перетворення? Що зміниться у ваших взаємостосунках з близькими людьми? Чи стосується це об'єктів навколишнього світу: живої та неживої природи? Як зміниться ваше ставлення до навколишнього світу? Про що вас просить матінка-Земля? Що ви можете зробити для Неї під час медитації і в реальному житті? Беріть відповідальність за ваше внутрішнє бачення і за обіцянки!

Отримавши зцілення у минулому, поверніться обличчям до свого майбуття. Відчуваючи власну унікальну силу, наповніть лінію майбуття власною вірою, надією, любов'ю, що містяться у вашому індивідуальному світлі. Спостерігайте, що відбувається з лінією вашого майбутнього. Вона міцнішає, розширюється, грає різними життєдайними барвами. Перед вами розкриваються нові двері, з'являються нові можливості. Зафіксуйте в уяві ці позитивні зміни та відчуйте в собі силу для здійснення вашої мрії, відкриття необхідних для цього дверей, проявлення власних здібностей та позитивних якостей на користь собі та навколишньому світу. Просіть благословення Небес, Бога, матінки-Землі.

2. Зійдіть з лінії власного життя. Відстежте, які зміни відбулись з нею і з вашими відчуттями. Будьте готові вийти з образу «Вищого Я», але при умові, що вся позитивна енергетика, яка пов'язана з вашою унікальністю, залишиться

з вами. Подякуйте образу вашого «Вищого Я», просіть у нього дарів-порад. Прийміть їх із вдячністю. Ще раз відчуйте в собі власну унікальність і візьміть відповідальність за проявлення цієї сили у реальному житті «тут і тепер»! З легкістю відпустіть образ «Вищого Я» в його місце сили, що знаходиться десь у Всесвіті, біля джерела Вселенської Любові. Дякуйте лінії життя, Сонцю, Землі, власним свідомості та підсвідомості за допомогу в виявленні вашої унікальності та індивідуальної сили! Відчувайте реальну силу в руках, ногах. Простежте, як зникають у вашій уяві лінія життя, місце спокою, і ви повертаєтесь у реальне життя. Відкрийте ваші прекрасні очі. Зробіть глибокий вдих і на видиху повертайтеся в нашу аудиторію, зосереджуючись на об'єктах матеріального світу, що вас оточують «тут і тепер»...».

<i>Продовж. таблиці</i>											
Після експерименту	П.			330*				-348*		-409*	
	С										
	ЗЦ							-371*			
	РЦ										
	КРЦ										

Примітки: : 1. Нулі та коми пропущено; 2.* – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П. – міра задоволеності екопотреб; С – екоспрямованість; ЗЦ – міра значущості екоцінностей; РЦ – міра реалізації екоцінностей; КРЦ – конфліктність реалізації екоцінностей.

<i>Продовж. таблиці</i>													
Після експерименту	П.								-348*		-409*		
	С												
	ЗЦ								-371*				
	РЦ												
	КРЦ												

Примітки: : 1. Нулі та коми пропущено; 2.* – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. П. – міра задоволеності екопотреб; С – екоспрямованість; ЗЦ – міра значущості екоцінностей; РЦ – міра реалізації екоцінностей; КРЦ – конфліктність реалізації екоцінностей; 4. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.

Додаток Р.3

Динаміка кореляційних взаємозв'язків між показниками системи екологічних ставлень особистості до Світу та ознак її самоактуалізації в осіб експериментальної групи

Час проведення дослідження	Шкали самоактуалізації	Елементи системи ставлень особистості до Світу									
		Емпатійність	Особливості самоставлення								
			закріпність	внутрішня конфліктність	самозвинувачення	самовпевненість	самокерівництво	дзеркальне Я	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність
До експерименту	1		399*							506***	
	2			-454***	-381*	402*					
	3										
	4		362*								
	5										
	6									363*	
	7								345*	399*	
	8					398*	377*			417**	
	9										
	10									546***	372*
	11										
	12					383*					

<i>Продовж. таблиці</i>											
Після експерименту	1	392*							377*	403*	
	2			-398*	-450**					373*	
	3	437**									
	4	342*									
	5										
	6	373*								373*	
	7								356*		
	8							359*		403*	
	9			-556***							
	10		446**					345*		373*	
	11										
	12										

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено; 2. * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$; 3. Шкали самоактуалізації: 1 – загальний рівень, 2 – орієнтація в часі, 3 – цінності, 4 – ставлення до природи людини, 5 – потреба у пізнанні, 6 – креативність, 7 – автономність, 8 – спонтанність, 9 – саморозуміння, 10 – аутосимпатія, 11 – контактність, 12 – гнучкість у спілкуванні.